J. VORMS

PUNASED LEEGID

KAKS SAAREMAA JUTTU

NOOR-EESTI • TARTUS

J. VORMS

PUNASED LEEGID

KAKS SAAREMAA JUTTU

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

Trükitud H. Laakmann'i trükikojas, Tartus 1927 a.

Kevadised vood.

Jutustus 1905—1906. a. sündmusist Saaremaal.

I.

„Teate uudist ka: Metsa Mihkel tuleb homme meie külasse maad kirjutama," ütles Sepaantsu Mari, oma naabrusse Rihva vabadiku majja vidusele tulnud. „Meie vana käis täna vallamajas „Uudiseid" toomas ja näind sääl Mihklit ise oma silmaga. Uskuge või ärge uskuge, aga varsti ikka maad saab. Eks teda kuluks meilegid üsna marjaks ää . . . Jumal aita, meil teda nii vähe, et kui sa vahest saad kusagilt koorma heinu, sul pole õues niipalju ruumi, et ta ümber lükkaksid. Homme lähen tõesti ja lasen Metsa Mihkli ka meile maad kirjuta."

Nii rääkis Sepaantsu Mari, elav, jutukas keskealine eit.

Rihva Mihkel, keskealine masaja kasvuga ja punaka täishabemega mees, kes harilikult igal suvel käis mandril kraavi kaevamas, pani kadakase koosta lauale, pühkis peoga habemest supitilku ja lausus pikaldaselt:

„Jah, midagid uut ikka tulemas on, kõik märgid näitavad seda. Viimaks polegid asjata, et venelane jaapanlaste käest peksa sai — selle tagajärjel tekkind sisemised rahutused tuubivad viimaks suurtele riigihärradele ning mõisnikkudele aru pähe. Las häda õpetab keisrilegid selgeks, et kehvad inimesed ka elada tahavad ning —."

„Kui hääga maad ei anta, saab varsti mõisnikkudelt vägisi võetud — mis suured jumalad need on,

et nende käes peab kõik maa, vägi ja võim olema, aga meiesugustel pole mitte tuiühtid," ütles poeg Artur süttides. „Kurat, murra ja vaeva sa igal suil ülemaal kraavi kaevates oma luid-liikmeid, maga sagedasti nagu va' peni nurgas, aga süüagid sa muud ei saa kui runntuhlid ja rugist leiba vintsund räimestega ning kibesoolaste turskadega."

„Artur ütles, et ta'p saa muud süüa kui runntuhlid ja rugist leiba, aga omal praegu rasvane lamba rinna tükk hiiveldab näppude vahel," nokkis 13-aastane Marie venda, kellega tal alatihti oli niisugust pool-naljatoonilist kanakitkumist.

„Poiss, kui sa küll nõnda mõtled, aga sõnadega ole ettevaatlik. Ega's veel tea kelle kätte võit jääb," manitses isa laua tagant tõustes ja piibunõusid otsima hakates.

„Kus Artur nüüd jätab, tal terve taskuraamat mässulaule täis," pistis Marie uuesti.

„Pea ühekorra oma rumal kakuauk!" ütles Artur poolkurjasti ja haaras käega linakarvalisest juuksepalmikust, mis mööda õe saledat pihta alla rippus.

„Jätke oma jagelemine!" noomis ema, hallide silmadega poolkartlikult Sepaantsu eide poole vaadates.

„Mis siis mul karta . . . Oleks te kuulnd kudas Tallinnas koosolekul räägiti . . . Kui need koolitud inimesed ei karda, ega siis ka karta midagid ei ole. Terve Venemaa käärib ja nõuab omale õigust, ei see õigus jää meilegid tulemata . . . Sepaantsu eit, kas teie Ants vaatas juba, mis täna tulnd „Uudised" kirjutavad?"

„Ei, mis sääl ikka muud — seitungi annab alamale rahvale õigust. Aga eks sa jõua homme ise lugeda, mis sääl seitunis seisab; Ants ise lubas teise teile tuua."

„Meie „Saarlanegi" võtnud omale vähekese teise — vabama tooni," ütles Rihva isa, piip hambais, õlgpõhjaga toolil istudes ja jalgu pättidest ning sokkidest vabastades.

„Sa, Mihkel, tuled homme ikka ka maad kirjutama, või tuleb Artur? . . . Aga ma pean minema.

Minnil vistist juba leem ammu valmis ja perelaps tahab sööma hakata . . . Sa, Artur, pole enam paaril päeval meil käind, oled meie Minniga pahane või?... Küll aga oleks kena kui tüki maad saaks, poleks lastel enam võõraid orjata ega kedagid. Hääd õhtat siis siitpere rahvale, ma pista ete minema."

Ja Sepaantsu eit läkski ühes oma jutuka suu ja suure maasaamise igatsusega. Rihva isalgi liikus see maasaamise asi südames, aga seekord ta sellest enam ei rääkinud, vaid andis perele nõu magama minna. Hakatigi selle vastu valmistama.

Arturil aga oli teine nõu — läks külla „ehale". Isa katsus küll keelata, aga või poiss sellest hoolis. Isa kurjustaski, et mis see alaline hulkumine peaks tähendama. Aga eit nähti peaaegu poja poole hoidvat ja ütles:

„Eks sul tule oma noorus ka vahest meele . . . Kus see poiss siis ikka läheb — tal selge meel-mõistus pääs."

Taat kobises veel vähekese endamisi, aga tüliküsimust ta asjast ei teinud. Umbes pool tundi pärast poja minekut hakkas temagi magama minema, enne seda aga läks veel korraks õue.

Öö oli selge, pilvitu. Tähed paistsid ergusti taevas ja oli nii vaikne, et aiaääres remmelgail ei liikunud ükski oksaraag. Naabermajades, mis samasuguste onnidena olid laiali pillatud karjamaa servale, olid tuled enamasti juba kustunud, siit-säält aga vilkus veel üksikuid „hiiresilmi", nagu valvajaid vaikses soojavõitu sügisöös.

Küla ja mõisa vahel olevast kaasikutukast läbiviival teel kuuldus noormeeste valju, jõurikast laulu:

„Kauem raudu me kanda ei taha,
ike kaelast ja köidikud käest!
Üles! Orjuse ahelad maha,
viime võidule priiuse väed . . ."

Mihkel arvas lauljate seas ka oma poja häält tundvat. Ta süda muutus rahutuks. Niisugust laulu pidid ka mõisa saksad kuulma, kes teatavasti armas-

tavad õhtul kaua ülal olla. Kas vahest see kõik ei olnud liiga julge väljakutse senisele korrale? Kas vahest see kõik ei ole veel liiga varane ja ei lõpe väljaastujate kahjuks? Vahest on see ainult talvine sula, millele jälle järgneb paukuv ja hävitav pakane?... Mihkel pöördus maja poole, et tuppa minna. Madal ja pooleldi längu vajunud seisis see maja ta ees, kandes endal aastakümnete pikkuse mure ja raskuste muljutuste jälgi. Sääl köitis äkki midagi ta tähelepanu — maja loodepoolsest otsast paistis kauge tulekahju verev kuma, õudustades vaikist ööd. Mihkel aimas, et sääl põles jälle mõni mõisa küün, millised saladuslikud tulekahjud viimasel ajal peaaegu igal ööl kordusid, kord ligemal, kord kaugemal, ilma et oleks õieti teatud, kelle süüks seda arvata.

Enne kui ta jõudiski tuppa tagasi minna, märkas ta ka lõuna pool tekkivat tulekahju. Esiteks tõusis suitsusammas, siis hakkas vilkuma tule punaseid, ahneid loiteid. Tulekahi paistis olevat X mõisa heinamaametsas, kaugemal ei võinud ta olla. Kiiresti suurenes tuli ja peagi lõid ta ümbruses olevad koltunudlehelised puudki hõõguma, helendama. . .

Esiteks mõtles Mihkel tulekahju juurde rutata, aga järgmisel hetkel osutus talle see mõte ebakohaseks. Kahtlematult põles sääl üks X mõisa heinaküünidest. Vahest pole sääl veel ühtki inimest juures ja tema läheb esimesena. Tulevad siis teised ning näevad teda sääl, kas vahest siis teda ei hakata kahtlustama süütamises? Kõik võib juhtuda.

Veel vähe aega lähedat tulekahju vaadanud, ja märgates, et ka lähedal olevaist majades kedagi tulekahju juurde ruttamas ei olnud, läks Mihkel tagasi tuppa ja rääkis naisele, kes veel polnud jõudnud uinuda, mis õues näha.

„Märkasin aknale vaadates juba isegid, et lõuna pool midagid põleb; vist üks X mõisa küünidest . . . Eesuke hoidku küll, mis see kõik peaks tähendama! Iga öösi tulekahi, ning sageli mitu . . . Jumal ise teab, on's need viimsepäeva märgid või mis nad on...

Ega's sa märgand, kuhu poole meie Artur läks? Mu süda poisi pärast üsna mures —"

„Ah, olgu nüüd!" segas Mihkel vahele. „Ei ma seda meie poisist usu, et ta võiks tulesüütajate kampas olla. Eks neid tulekahjusid ole ka siis küllalt olnud, kui Artur öö läbi vagusi kodu magas. Sääl peavad hoopis teised, saladuslikud käed tegevad olema. Poiss käib külas lullitamas ja sulle miniat otsimas, muud ei midagid."

Taat vaatas veel kord üle metsa loitva tulekahju poole, kuid vabastas enda siis päälisriietest ja kobis eide juurde sängi.

„Vana," ütles eit mõneminutilise vaikuse järele, „sa katsu ka Arturit keelda, et ta enam sõuksi jõhkraid jutte ei räägiks ega sõnu ei ütleks. Kõige rohkem peaks ta piibli ning muu kalli jumalasõna rahul pidama. Oleks sa kuuld mis ta eile ütles — piibel polla muud väärt kui ahju visata... Peetagu vähemalt jumal ja ta püha sõna rahul, ei jumal lase ennast pilgata ega teotada. Peaksid poisiga korra üsna tõsiselt sellest asjast rääkima — su sõnal ehk rohkem mõju."

„Naljakas poiss küll," sõnas taat rahulikult. „Räägid, et ta pidada püüdma Mäemihkli Miinat, seda kirikhärrade ning mõisnikkude sõbra tütart, aga ise on valmis parunitele, kõigile võimumeestele ning isegid jumalale hundipassi andma. Ei Mäemihkli vana, kes igapäev jumala jalgas kinni ning paruni ees juba veerand versta kaugusel mütsi maha võtab, sõuksele mässajale oma tütart anna... Hää ikka oleks küll, emm, kui mõisast natuke maad saaks".

„Olgu nüüd ikka, kus nüüd meie Artur Mäemihkli Miinat saab — sel kui rikkal ja kenal tüdruklapsel iga sõrme jaoks kaks tahtjat. Peab ikka, kui maad saab, Sepaantsu Minniga või teiste sellesarnastega leppima... Parem ehk seegi — kehvast perest toodud miniad pole nõnda ninakad ning toredad," kõneles eit ja pööras siis selja taadi poole.

„Näh, nagu vaesed ep mõistaks tulehargid olla," ütles taat veidi irooniliselt.

Siis jäid mõlemad vagusi, et magama jääda

Neljaruuduline aknaauk seinas punetas veel, nagu peegeldaks temagi loodetud uue aja raskeid sünnitamisvalusid.

II.

Kodunt lahkudes oli Artur käinud Lepikul oma parima sõbra ja mõtteosalise Viktor Agapuu juures. Viktor oli linnast tulnud ja tal juhtus pooltoopi viina kodu olema.

Hakati esiteks mekkima, aga peagi oli pudel tühi. Mindi siis Matsi tallu, kus elas mõlema noormehe ühine sõber Riidu: Sääl oli linatalgude ajast õlut järel. Riidu tõi sedagi sõpradele, jõid kolmekesi. Tuju tõusis veelgi ja kajas laul madalalaelises kambris.

Kui Artur teistest lahkus, et minna Mäemihkli peretütart vaatama, oli ta juba üsna purjus.

Arturi koputamised Mäemihkli neiu magadiskambri aknale jäid asjatuks. Keegi ei vastanud. Kas oli sääl juba teine kavaler ees, või polnud neidu kodugi? Või ei tahetud muidu sisse lasta?

Pettunult lahkus noormees säält.

Ta tee viis läbi metsa, kus olid X mõisa heinaküünid, hoides endas suvist heinasaaki.

Jõhker vallatu mõte valmis üksiku ööränduri joobnud pääs — küün põlema, et see loidaks nagu mässutuli Tasuja ajal jüriööl!

Nii kiiresti kui see mõte tekkis, teostuski ta ja pea oli punanekukk küüni räästas. Esiteks oli tuli nagu kanapesa, kuid levis ahne kiirusega õlgkatuses ja kuivas piibelehtedega segatud heinas. Siis lõid leegid harjapääl kokku... Ümbrus muutus päevavalgeks... Koltunud lehed küüni ümber kaskedel värisesid ja hõõgusid ahnete leekide läheduses. Põlevast küünist kaugemal puude vahel roomasid segased varjud...

Tuli käis kõrgele üle kaskede latvade, suits põgenes hirmunult...

Juhmsilmi ja kummalised tunded hinges vaatas süütaja tule vägevat mängu.

Ta lahkus tulekahju juurest arvates, et on saanud

mõisnikele, neile rahva põliseile rõhujaile teenitud kahju teha. Põlev küün, mille katus juba kokku langenud, jäi ta seljataha hõõguva õudsuskumana. . .

Oli juba umbes kesköö, kui Artur jõudis Sepaantsu Minni akna taha. Neiu ei lasknud teda asjata koputada, vaid lasi ta kambri võimalikult tasa, et vanad seda ei kuuleks.

Arturiga väikses kambris kõrvuti voodi veerel istudes muutus Minni tuju hääks ja ta suu jutukaks. Artur, ehkki see veel tublisti vindis oli, tundus talle jälle nii omane ja lähedane.

Neiu hää tuju hakkas Arturissegi. Taganes see rõhuv tunne, mis äsja korda saadetud süütamine temasse vastutahtmist oli tekitanud. Siin tundus talle üsna loomulikuna ja ajakohasena, et ta mõisniku küüni süüdanud.

Ta rääkis sellest ka neiule.

Ehmunult tõusis neiu voodi äärelt püsti. Ta huuled avanesid imestusest, nii et nende vahelt paistsid kaks rida valgeid, terveid hambaid. Ta tumedad silmad suurenesid ja omandasid hirmunud ilme.

„Mõni asi — va mõisniku küün!" püüdis Artur end vabandada.

„Tasa!" sosistas neiu hirmunult. „Ats ja Juuli magavad esikambris — vahest need kuulevad."

Artur naeratas, pidi midagi ütlema, kuid vaikis poolel sõnal.

„Kas sa ka vaeste loomade pääle mõtlesid, kui küüni põlema pistsid?" küsis neiu erutatult.

„Mõni asi — mõisnikul heinu veel küll."

„Sa põletasid ühe, mõni teine tuleb põletab teise, kolmas kolmanda ja . . . Nüüd jo nisuke hull tuju inimestel sees, et —"

Talle tundus Minniga vaidlemine asjatu. Liig suur kuristik oli nende vaadete vahel.

Mis teadis Minni revolutsioonilisest Põhja-Balti organisatsioonist, millega Artur suvel Tallinnas tööl olles oli tutvunud; mis teadis ta töölisliikumisest, moodsaist vaateist usu ja armastuse kohta ja muust, kuigi Minni oli, nagu külas harilikult, paljudegi noor-

meeste juures maganud. — Samuti olid Minnile võõrad uued voolud usu suhtes. Ta oli ju emapiimaga, kirikuga ja külakooliga omandanud oma jumala, oma usu ja traditsioonid, mida iga tuul kohe ei suutnud kõigutada. Minni ei tundnud, nagu lugematud teisedki temasugused, mingit huvi politika vastu. Ajalehestki ei lugenud ta muud kui mõne sõnume ja jutuosa, kui sääl leidus midagi tema maitse kohast.

Ka Artur polnud Minniga peaaegu kunagi kõnelnud politikast — pidades ebakohaseks noore neiuga kõnelda sarnaseist asjust, arvates, et Minni-suguste ees maksab noormehe linnast toodud ülikond, läikiv uurikett ja muud niisugused välised asjad palju rohkem kui revolutsioonilised vaated.

Artur tõusis minekuks. Sääl aga välgatas joobnusest hoolimata ta pääs — Minni võib selle küünipõletamise loo avaldada, ja mis siis?! . . .

Ta istus uuesti Minni kõrva voodi äärele. Paitades neiu musti pakse juukseid küsis ta:

„Ega's sa sellest kellegile räägi, kallike?"

„Millest?"

„Sellest küünipõletamisest."

„Ega's ma oma vanameest ära anna," ütles neiu naeratades ja häbelikult oma kätele vaadates. Kuid lisas siis tõsiselt: „Ära sa seda enam tee."

„Võõra aga annaksid ära?"

„Ei tea."

„Annaksid ära, jah?"

„Ei tea tõesti mitte."

Artur suudles neidu õrnasti ja läks, ebamäärane rahutus hinges.

Taevavankri vehmri ots hoidus juba allapoole — öö oli varsti möödumas. Hommikutaevas oli muutunud õrnkahvatuks . . .

III.

Pühapäev, mõni nädal enne jõulu. Lumeta ja pehme, nagu oli sellesügisene aeg Saaremaal üldiselt.

Olgugi, et sel pühal jumalateenistust ei olnud, aga kirikuõue ja suur osa aiatagustki oli täidetud

tiheda inimmurruga. Mehed olid sääl arvu poolest tunduvas ülekaalus, kuna see harilikkude kirikuteenistustega pühapäevil ümberpöördud oli olnud. — Sääl oli mehi, alates poisikestest ja lõppetades hõbepäiste taatidega. Kõige rohkem aga oli noores ja parajas keskeas mehi. Sääl oli kõiki läbisegi — vabadikke, mõisatöölisi, mõisatalude rentnikke, kroonuvalla talunikke, ostetud kohtade omanikke jne. Vähemuses olid igatahes need, kes olid tulnud ainult uudishimu pärast, suurema hulga oli sinna ajanud mingisugune pääsmise igatsus ja lootus kuulda saada lunastust tõotavaid sõnu.

Oodati kõnede algust. Muist kärsitusegagi. Oodati seisukorda selgitavaid sõnu, ja paljud ootasid oma südame igatsuste tõlgitsemist. Inimesed teadsid rääkida, et pääle kohalikkude tegelaste, kes asja eesotsas olid, pidi täna kõnega esinema ka keegi võõras, kuuldavasti üliõpilane.

Kohati olid inimesed salgakestena kokku kogunenud ja harutasid ühiselt päevaküsimusi. Teati muu seas rääkida, et kohati inimesed juba keelduvat vene paberraha vastu võtmast; seda peeti märgiks, et on kavatsus keisrit kukutada. See paberraha vastuvõtmise keeld ei meeldinud paljudele. Nende arvates polnud ju raha selles süüdi, kui ka valitsus ja paljud ta seadused halvad. Teised jälle teadsid mõndagi rahustavat öelda — tuleks ka uus valitsus, aga riik jääb ikka alles ja maksab ka paberraha.

Esimene kõneleja asuski juba kõnetooli, mis seisis kiriku lõunapoolse seina lähedal. Kõigi silmad pöördusid sinna: koonduti kõnelejale võimalikult lähemale. Kõneleja algas, sumin rahva hulgas vakatas.

Selgitava sissejuhatuse järele läks kõneleja, sõnakas ja käremeelne mees, maksva korra teravale arvustusele, tarvitades sääljuures ka kulunud võrdlust hämblikust ja kärbsest. Aga voogav ja võimas oli siiski see kõne, täis lööksõnu ja piltlikkust. See sütitas ja kiskus kaasa. Siit-säält kuuldusid kõne vahele hääkskiitvad hüüded. Ka usk ja piibel said kõnelejalt ränke hoope.

Ka Rihva taat oli tulnud kõnet kuulama, samuti ta poeg Artur. Nad olid tulnud teineteisest lahus, taat ühes vanemate naabermeestega, Artur oma sõbra Viktor Agapuu seltsis.

Kõneleja sääl kiriku seina ääres rääkis nagu Rihva Arturi südamest: verist kisendavat ülekohut olevat tehtud riiklikkude võimumeeste, parunite ja orjastava võimu truude tööriistade kirikhärrade poolt. Kiriku orjastavat püüet tunnistavat seegi, et ta seintele aastakümnete ja -sadade jooksul koondatud kohalikkude feodaal-härrade — mõisnikude vappid. Kirikki olevat see koht, kust pimestava võimu hiiglahämblik oma võrke kujub, millesse peab abitult kinni jääma mass — kinni jääma ja tarduma senise korra kasuks. — Üldse kuuldus kõneleja kõnes ja toonis varjatud üleskutset maksva korra kukutamisele. See kõne näis sütitavat neid, kes pidasid ennast vaevatuiks ja koormatuiks, kellele ta tõotas mingit pääseteed. Paljudel nooremail lõid silmad lootustules särale.

Oli aga ka küllalt neid, kellele see kõne tundus liiga julgena. Iseasi on ju oma raske seisukorra üle nuriseda, süüdlaseks peetud võimu kiruda, sellest tunneb süda omajagu kergendustki; aga korraga avalikult ja väevõimuga välja astuda — kas vahest see polnud lausa meeletus, kas vahest see ei kutsu lagedale kasakaid oma nuutide ja tääkidega?! Vahest on siiski kõige mõistlikum veel kannatada ja paremaid aegu oodata?

Viimaste seas — kahtlejate leeris oli Rihva Mihkelgi. Ta oli ligi poole oma elueast mandri mõisates tööl käinud, sakstele libedaid sõnu öelnud ja parajal ajal nende ees päädki paljastanud, teades et niiviisi võib mõnegi tehtud töö päält paremat tasu välja meelitada, ja ega's müts sellepärast kulu, kui sa ta vahest sakste ees silmakirjaks pääst võtad. Ikka tasa ja targu. Paljasta sakste ees pääd, tõmba kas või veidi küürugi selga, kui see sulle kasulik on. Sisuliselt pole see veel mingi härrade kummardamine.

„Kuule, va Tõnu, hakkame ete koju minema. Egas meite pääd ole suurtüki pommid, et nendega

saaksime lõhkuda müüre, mis aastasajad ning -tuhanded ehitand. Parem lähme ümber müüri. Võtab küll rohkem aega, aga on kindlam ning tervisele kasulikum", ütles Rihva taat tasasel häälel oma naabrile ja vaatas uurivalt ringi, et oma poega Arturit leida ja tedagi hõlmapidi vähe tagasi tirida.

Poega ta aga ei näinud, ja Saariku Tõnu vastas aeglaselt: „Vaatame nagu naljaks natuke veel, mis siin räägitakse ning tehakse".

Järgmine kõneleja, tüseda kehaga, vallakirjutaja moodi mees, osutus eelmisest kõnelejast palju kainemõttelisemaks. Isegi manitses, et liikumises jäädaks sääduslikkuse piiridesse, vastasel korral ehk võivat kogu rahvast tabada raske õnnetus.

Siin-sääl pisteti pääd kokku ja sosistati — sellelt kõnelejalt oldi ju varemalt palju käredamaid mõtteid kuuldud. Kas siis vahest midagi karta? Kas vahest juba karistus vabadusihade eest kustki silmapiirile kerkimas?

Kolmas kõneleja oli täis julgust ja tuld. Kõneles, et vabadusepäikesel ei tarvitse just vereojadest tõusta ega hävinenud inimkätetöö varemeile naeratada. Nõrgad põletavad ja röövivad, märatsevad ja hullutavad. Tugevad ja targad aga koonduvad külg külje vastu ja ühisel jõul võtavad elust selle, mis neil õigus on võtta. Mitte tolligi taganeda, vaid pää püsti, edasi, kuid nii, et säädus ei saaks sind võlla tõmmata kui mässajat. Kindlal käel võidelda kultuurilist võitlust kuni võidurikka lõpuni! — soovitas ta.

Neljas kõneleja käis jälle valusamalt maksva korra ja võimu naha pääle, kuid ta ei saanudki kaugele, sest kustki oli saadud teade, et kasakad olevat väinal tulemas. See pani mõtlema. Peagi aga selgus selle teate alusetus ja koosolek kestis veel tükk aega edasi.

IV.

Lepiku Viktori soovil lahkusid Viktor ja Rihva Artur koosolekult enne selle lõppu. Viktor kiitles, et tema isa teinud hää õlle. „Enne kui maailmakorda

kukutama hakkame, tõmbame omale hääd purjed pääle," naeris Viktor.

Kõige otsem tee kiriku juurest Lepikule viis läbi lehtpuumetsa. Jõudnud teispoole metsa serva künkale, paistis üle soo neile silma mõisa härrastemaja tellis-kivi-katus.

„Hämblikupesad," tähendas Artur, näidates kepiga esiteks mõisa ja siis kiriku poole. „Mäletad, kõneleja sääl kiriku juures ütles, et neist hooneist on nad oma katsesarvi välja sirutand aastakümneid ja -sadu. Säält on vibutatud keppi ning ähvardatud põrguga, et aga kasvatada alandlikke küürutavaid orje."

„Räägib just ku timmukraat," ütles Viktor naerdes, „Küll s'ust saab veel üks piiblipõletaja, eks?"

„Millal sa siis mustakssajaks hakkasid?" naeris Artur vastu ja lisas siis tõsisemalt: „Kas sa siis pead piiblit pühaks raamatuks?"

„Pean või mitte. Aga raamatut, kust juba mu isaisa endale raskeil tundidel troosti otsinud, ma siiski ei söanda põleta."

Vaikides sammusid nad nüüd teineteise järel edasi mööda haljendava oraspõllu peenart. Peagi nägid nad Lepiku sammeldanud katuse nuka, mis paistis suure puu okste vahelt. Lipp, mis pidi kujutama lendavat madu, seisis liikumatult suure haava ladvas varre otsas...

„Viktor, olgu patt või mitte, aga täna ma piibli põletan — õk," sõnus Rihva Artur sõbrale, kellega nad kahekesi istusid Lepiku madalalaelises kambris, mille läänepoolsesse aknasse puude vahelt paistis lapike pruunkollase ehaga õhtutaevast.

„Olgu'nd ikka — sa täna vähe vintis, — mis kurja see raamat sulle teind... Ja mis ütleks Mäe-mihkli Miina seda kuuldes?"

Midagi soojust, pehmust ja õrnust laskus korraks joobnud poisi tunnetesse.

„Miina jah... Miina on päris kena tüdruk, eks ole — õk...," ütles ta rohkest õllejoomisest luksudes.

„Pead tragi olema, muidu lööb Unnama Sass Miina su käest üle."

„Katsugu aga — õk . . .," sõnus Artur teravamaks muutunud toonil. „Küll siis Rihva poisi rusik nagu viiepuudane vasar langeb Sassi pähe."

„Egas Sassigi rusikad rabedast savist ole — virutab vastu kah. Aga Miina suhtes pole sul põhjust julge olla — rikkad ja ilusad tüdrukud enamasti ikka väheke edevad, neil peigmeeste lootused suured, egas Miinagi palju teisiti ole . . . Käspri Kusti näind iseoma ihusilmaga, kui Unnama poiss rugireheste aal venind kui suur vorst Mäemihkli Miina magadiskambri aknast välja ning sirgand siis metsa."

Artur tõusis järsku püsti ja tõstis ägedasti rusikat. Siis aga langes iseäraliselt naeratades toolile tagasi, surus pää käte vahele ja ütles:

„Siis ei hooli ma millestki — täna ma ikka piibli põletan."

„Jäägu päälegi see toiming teiseks korraks, aga parem oleks kui ta tükkis tegemata jääks," ütles Viktor. „Raamat iseenesest on eluta nagu raamat ikka ja ei tee kellegile kurja. Ei meeldi ta sisu sulle — ära loe; aga mis tast põleta."

Artur ei lausunud midagi, naeratas vaid irooniliselt, mida aga Viktor kambris valitseva videviku pärast ei näinud.

Ta ütles, et vaja koju minna, hommikul olevat tarvis X mõisa minna, säält ostetud põletusepuid maha võtma ja koju tooma. Ütles „hääd õhtut" ja läkski. Enne aga jõi veel hää seeme õlut ja neelas pudelist paar ahnet lonksu viina, mis Viktor talle veel „reisipassiks" pakkus. Minekuga oli ta nii tiidus, et ei läbenud vaatama minna Viktori õdesidki, kes magamamineku eel oma kambris kutitsesid ja aknast naerdes vaatasid kuidas Rihva poiss, müts viltu pääs ja veidi vaaruval kõnnakul, üle õue läks.

V.

Koju jõudnud, märkas Artur, et teised juba magamas. Ta läks tasa oma kambri, et mitte äratada teisi.

Süüdanud laual väikse „tattnina", istus ta päälisriietes, nagu ta oli, voodi äärele ja liikumatul pilgul

vaatas akna all seisvale väiksele lauale, kus oli pooleli võetud odavamat sorti tubakapakk, lahtine karp hülsidega, väike ümmargune traadist seljatoega peegel ja mõned lähemalt tuttavate neidude päevapildid-postkaardid. Üks neist oli Mäemihkli Miina oma, mille neiu talle sünnipäevaks kinkinud. Sellele pildile oli ta ise raami nikerdanud, kuna kõik teised pildid olid raamita, ainult papitükikestele kleebitud, isegi ka Sepaantsu Minni oma, — kuigi ta Minni pehmes kaenlas mõnegi öö oli maganud.

Ta vaade peatus Miina pildil. Ilusast, paksude maitsekalt soengusse seatud juustest ümbritsetud neiunäost vaatasid kaks silma, mille värvingut päevapilt küll ei suutnud anda. Kuid Artur teadis, et need otsekoheselt vaatavad silmad on pruunikad ja nende sügavuses välgatab tihtigi mingisugune saladuslik säde. Ümmargused, paisuvad neiulikud rinnad paistsid läbi sitsjaki nagu kaks kausikest ja neiu kitsas peenete sõrmedega käsi — taluneiu kohta haruldane — hoidis kirikulauluraamatut, mille kaantel rist.

Jällegi muutus poisi pilk unistavaks, pehmeks, hellaks . . . Ja oleks neiu ise sel hetkel sääl olnud ning öelnud: „Artur, jäta piibel rahule!,“ siis ei oleks poiss enam mõelnudki piibli põletamisele, vaid oleks haaranud neiu veetleva käe ja suudelnud seda kui pühadust.

Kuid neiu ei olnud sääl ja Viktori sõnade järgi, mida Artur enamasti ikka kindla tõena oli harjunud võtma, paistis küllalt tõenäoline, et see ilus käsi on tänaöösi armulikult põimitud ümber Unnama Sassi perepojalikult lihava kaela, kuna neiu huuled on poisile suudlemiseks küllalt ligidal . . .

Niisugusist mõrudaist kujutelmidest ärritatud, tõusis ta järsku püsti, haaras kapiotsast suure vanamoelise piibli ja asetas ta lauale. Selle piibli oli ta ise pannud kapiotsa, et säält oleks vahete-vahel käepärast võtta ja otsida vastukohti, et nende varal püüda näidata piibli pühaduse mõttetust.

Vana ja koltundleheline oli see piibel, lehed kohati kulunud ja mõnigate plekkidega.

„Vahest ehk on need pisarate jäljed,“ liikus noormehe joobnud pääs. Siis ärkas talle meelde, et ta oli korra emagi näinud selle piibli üle kummardades nutvat. See oli siis, kui väike kaheaastane Ats surmavoodis vaevles, — see väike terane poisike, keda temagi oli armastanud ja kelle rist nüüd ammu surnuaial lugematute teiste seas.

„Ah tühja!“ mõtles ta juba järgmisel hetkel. „Tühised halemeelsed eelarvamised, (nagu keegi kõneleja oli öelnud). Kogu Vene riik vaevleb uuestsünni valudes, tarvis siis kadu kuulutada kõigile takistustele, mis seda uuestsündi — ilusa, parema aja tulekut raskendavad.“

Veel moment kahtlust, siis võttis ta vana perekonnapiibli kaenla, pani laualt tikutoosi tasku, avas akna ja kadus selle avause läbi, piiblit kaenlas hoides, poolpilvisesse niiskesse öösse, kus kuu paistis läbi hõreda pilve suure heleda laiguna. . . .

Avades vana õueköögi ust kuulis ta pimedas ruumis iseäralist järsku kabinat. Ta võpatas. Kas vahest ei peitu sääl mingi koletis, kes kesköö lähenedes kustki vaimude maalt tulnud, et hirmutada inimesi? Ta nooreea usk tontidesse ärkas korraks uuesti, haaras nagu hauataguse käega teda.

Nõutult seisatas ta köögi lävel. Iseäralik kabin kadus nurkadesse. „Rotid!“ mõtles ta ja julgenes. Ta astus pimedasse kööki, aga piibel tundus ta kaenla all eriliselt raske.

Peagi loitis lõke koldes, kiiresti suurenedes lisatud kuivast puidust. Pimedus taganes, joostes köögis tõrre, toobrite ja muu kola taha peitu, värisedes laeta köögi nõest hiilgava katuse all . . .

„Nõnda peab töörahva valgus ööst ja pimedusest võitu saama, kõik mineviku varjud peavad põgenema!“ liikus luulelik ja paatoslik mõte noormehe pääs. Ta avas vana piibli, mille koltunud lehtedel heledal tulevalgel mustad sõredad tähed paistsid kui väiksed sõdurid, kes üksteise järel reas sammuvad võitlusesse. —

„Argpüks,“ siunas ta ennast. „Mees pole see kes midagi ette võtab, aga läbi ei vii.“ —

Ta oli kuulnud, et naabervallas keegi taluniku poeg, kes päälegi kohaliku korravalvuri lähedalt sugulane, piibli põlevasse ahju visanud, loobudes kõigist sentimentaalsustest ja eelarvamistest. Ja mõnigi liikumise eesotsas-seisja oli nimetanud seda õigeks teoks. Kas siis temalgi maksab haletseda.

Ta lisas tulele kuiva puitu, nii et leegid tõusid juba ähvardava kõrguseni, sädemete lendes nõgise katuse alla.

Tükike põlevast oksast kargas ka piibli lehele ja hakkas sellesse uuristama auku. Nagu loomusunnil kõrvaldas noormees põleva söe piibli lehelt ja nihutas vana raamatu tule äärest kaugemale.

Siis aga häbenes ta oma kahtlust ja järgmisel hetkel langes piibel kõrgeleloitvasse tulle . . .

„Põletasin mõisa rehe, mis sest tühjast piiblistki haletseda," mõtles ta, orgiga liigutades pilbli lehti, et tuli saaks vabamalt ja edukamalt teha oma tööd.

Sääl aga nägi ta vaimus endale vaatavat kaks sädelevat noomivat silma — Mäemihkli Miina omad . . .

„Miina pärast oleks võinud see tegu siiski tegemata jääda," mõtles ta ärkava tusaga.

Aga nüüd oli piibli päästmine juba hilja — tuli hävitas viimasedki read, kust paljud vanad katsumisepäevadel olid otsinud oma hingele lohutust . . .

VI.

N küla K peres olid linatalgud.

Lühike sügispäev ja tükk õhtutki oli tule valgel tublisti tööd tehtud, ja siis tuli see magusam osa — talgute tagatipp.

Algas tants suures rehetoas.

Unnama Sass oli viimaks ometi oma kolmerealise harmoonika „tuulde" saanud ja algas üht uuemat tantsutükki, mille keegi ümbruskonna noormehist möödunud aasta sügisel Tallinnast kaasa toonud.

Põrandale ilmus esimene tantsijate paar, siis teine, kolmas, neljas . . . Peagi oli sääl neid niipalju, et rohkem ei mahtunudki.

Noor koer, kes ühes kontvõõrastest noormeeste

salgakesega õuest tuppa oli tulnud, hoides end hirmunult, händ jalgade vahel, pliida ääres istuva peretaadi juurde, kiunus haledasti; oli ju kellegi noormehe raske kamassi konts ta käpa pääle astunud. Seda nägi peremeeski, ta võttis noore õuevahi enda sülle ja silitas õrnasti ta karvast turja.

Väike 6-aastane Leeni, peremehe- ja naise viimane pesamuna, märkas koera häda. Niisket käppa peos hoides ja sellele puhkudes lausus ta:

„Kiitsakale kibu,
varesele valu,
musta linnule muu tõbi —
saa terveks Sullikese käpp!“

Vana kass oli keeru keskelt põrandalt hüpanud ahju äärele ning vaatas sääl mõttetarga rahuga, mis tähendus sel keerutamisel ja sibamisel ometi peaks olema. Oleks sääl vähemalt salgake hiiri pillerkaaritamas — vaat', oleks tükkis teine asi, ja tema teaks ka, mis teha. . .

Pill vaikis, kuid tants kestis mõneks momendiks kuivaltki veel, ei ju saadud paugu päält hoogu pidama.

Siis seisatati kiiremalt hingates ja õhetades. Neidude silmad hiilgasid erutusest, ja mõnigi noormees vaatas neid himutsevalt, sest kes teab mis lõbud üheksapojalisel sügisööl veel ees võivad olla. Kuid juba tulidki tuppa uued kruusid kobrutava märjukesega ja peremees sundis lahkesti talgulisi jooma.

„Peetri papa teeb õlle, mis aiva paitab kurku,“ kiitis üks noormehist.

„Oort õllemeister kohe.“

„Suus pehme nagu rõõsk piim.“

„Ah mis te nüüd kiidate! Alles vähese käimaga, aga küll ta pärast pähe hakkab kui hull“, lausus taat ise nende kiituste pääle.

Õues kuuldus valjuid hääli ja laulu.

Tuli trobikond poisse.

Tulid trampides ja lauldes.

Mõnedel olid mütsid toreduse täheks viltu pääs ja

pintsaku hõlmad hästi laiali lahti, et uuest-kullast uurikett kõiksuguste ripatsitega hästi välja paistaks.

„Miina, Rihva Artur ka teiste seas," sosistas üks neidudest Mäemihkli Miina kõrva.

„Olgu."

„Artur põletand piibli ä' — ihihh!"

„Oh, jäta rahule! Mis mul Arturiga või ta piiblipõletamisega tegemist," vastas Miina pahaselt, ent sama tasakesi.

„Mihkel, lase oma vasikas nüüd möirata — et mina tahan ka tantsida," ütles Unnama Sass uuele pillimehele.

Esimese tantsu tantsis Unnama Sass Mäemihkli Miinaga.

„Tantsigu!" mõtles Rihva Artur. Aga kadedusokas torkas teda valusasti.

Artur märkas, et Miina tantsides ka teda silmas peab, ja see tegi talle häädmeelt.

„Arvab, et mul ehk sellest kahju, et Sassiga tantsib! Noh, mõni asi!" arvas Artur.

Artur läks Sepaantsu Minni juurde ja palus ta tantsima.

Minnil polnud selle vastu midagi.

Tuli tantsima ja tantsis Arturiga kergelt ja elavalt.

Artur oli oma tantsu Minniga ammugi juba lõpetanud, aga Sass keerutas Miinaga ikka veel.

Neiu oli nähtavasti juba väsinud ja andis Sassile märku — lõpetame ometi! Sass aga ei pannud seda tähele või ei tahtnudki panna, ta tantsis edasi, näidata tahtes oma tantsuosavust ja seda, et Mäemihkli rikas ja nägus peretütar on temasugusele mehele kõige väärilisem kaastantsija.

„Kurat, küll aga keksib sellega — mis ta võib," mõtles Artur. „Vaene tüdruk kas või nõrkegu, aga Sass muudkui kuraasitab — narr niisugune!"

Ometi lõpetas Sass viimati ja lasi higiseks tantsitatud tüdruku seina äärde teiste sekka. — Märgates kõigi silmi endal, püüdis Miina end häbelikult rohkem teiste selja taha peita.

Kui pillimees uuesti algas ja esimesed paarid põ-

randale läksid, ruttas Artur Miina juurde ja palus teda tantsima.

„Ei, Miina tantsib minuga," ütles Sass sirutades oma tugevat kätt Arturi ja Miina vahele.

„Las Miina ise otsustab," ütles Artur.

„Noh, Miina?" küsis Sass, sääljuures võidujulgeli vaadates oma vastasele.

Neiu näis olevat kitsikuses, seda enam, et kõigt pilgud olid pöördud temale.

„Täna tantsin ma kõigiga," ütles ta viimaks.

„Minuga siis muidugid ka?" usutas Artur.

„Muidugid ikka."

Artur läks Miina poole, et teda tantsima paluda, kuid sääljuures astus kogemata Sassi jalale.

„Mis sa kootjalg siin tallad!"

„Kas mina olen su kootjalg?"

„Sina jah."

„Mis see Unnama pull põrnitseb!"

„Mis sa, piiblipõletaja, siin kuraasitad!"

„Vaata, et saad!"

Teiste vaheletulek hoidis küll tõsise kokkupõrke, kuid vihavimm kahe vastase südames jäi hõõguma.

Sass jõi mehemoodi, et saada uueks väljaastumiseks uut, kangemat kuraasi. Loodetud kuraas aga uppus alkoholisse, Sass jäi norgu. Laua äärde istunud, vajus ta pää lauale ja — uni käis riiuhimust üle.

Tüdrukute seas kuuldus tasast naerukihinat ja sosistamist. Mäemihkli Miinal hakkas millegi pärast piinlik. Parajal tantsutuhina ajal kadus ta kambri ja ei tulnudki enam tagasi.

Artur jõi ja trallis veel teiste seas, aga teda valvasid kaks paari murelikke silmi. Kui ta korraks kambri läks end jahutama, võttis kellegi väike energiline käsi tema omast kinni, ja selle juurde sosistati arglikult, paluvalt:

„Artur, hakkame ete minema."

„Ahaa, või Minni! Kulla latseke, ega's mul tuli taga ole, et peaksin kenalt pidult nii äkist lahkuma. Tüdrukudkid tahavad veel tantsitamist."

„Hakkame päälegid minema, Artur. Mäemihki Miinagi läks juba, pole sul täna enam suurt põhjustkid

Sassiga riielda... Ega's ma sind täna öösiks oma juurde kutsugid — kui vahest seda arvad —, näeksin aga häämeelega, et sa ilusti koju magama läheksid."

Artur hakkas viimaks nõusse ja lahkus ühes Minniga säält. Peagi kadusid talgumaja valgustatud aknad nende seljataha uttu.

„See Sass tahaks vast kord veel õpetust saada," sõnus Artur teel. Arvab, et tal poisikesega tegemist või!"

„Kulla Artur, ole ometi mõistlik!" palus neiu pehmesti. „Vaata, sääl põleb jälle midagi — oh Jumal hoidku veel!"

Artur, kelle pää juba selgimas oli, vaatas neiu näidatud suunas. Udusest kaugusest paistis punakas liikuv kuma, mis osutus tulekahjuks ja mitte väga kaugeks.

Arturile tuli meelde: „Põletasin minagi ühe mõisa küüni." Noh mõni asi — puhas mõisniku värk! Kahjuks lobisesin Minnile välja. Ei võta ma nüüd Minnit omale, siis ehk annab mu ära. Ega's tüdrukuid uskuda tea. Noh, võtta lubada ju võib," mõtleb ta.

„Minni, kui ma maad saan, siis teen su oma prouaks — eks, Minni, jah?" — ja poiss naeris oma sõnadele kaasa.

„Kardan, kui vahest mässajad viimaks sama palju maad ei saa kui va õnnis Laksi Tõnis sai," vastas neiu, ja lisas siis: „Tahad sa Mäemihkli Miina pärast mõnda ära tappa, armastad ju Miinat?"

„Aga kui tulen täna öösiks Minni manu magama, — Minni lubab ju?"

Tüdruk seisatas, otsides parajaid sõnu, siis vastas vagusalt.

„Sa ei lähe täna ööseks kuskile mujale, vaid magad ennast kodu ilusti lahedaks. Võib olla näed Mäemihkli Miinastkid kena und. Hääd ööd siis, va mürakaru!"

Ja Minni lipsaski minema, kadus uttu.

Artur ruttas peagi temale üle põllunurga järele niiske kõrre imelikult ja võõralt krabisedes jalge all.

Peagi jõudis ta neiu juurde ja nad läksid ühes.

Minnil oli nähtavasti häämeelgi, et kavaler tas ikka lugu peab.

Pool tundi hiljem viibis Artur juba Minni voodis sooja sõba all, soe ümarik neiu nii lähedal, et selle südame tuksumistki tunda oli. See tungis poisile verre, mõjus erutavalt. Ta tõmbas neiu oma rinnale ja suudles teda aknast paistvas tulekahju kumas.

Minni, kelles noor õnn jälle kihama lõi, vaatas, noormehe suudlusist vabanenud, aknale — nii loomulik, nii andeksantav tundus talle nüüd ka mõisa küüni põletamine . . .

VII

Rahvakoosolek X vallamaja juures rohkearvulise inimhulga osavõttel.

Publikus oli märgata käremeelne, parajusmeelne ja vanameelne vool. Viimase voolu tüsedamaks esindajaks oli Mäemihkli taat.

Mäemihkli vanale osutus see peaaegu surmapatuks, et vallakirjutaja soovitas sotsialistliku partei revolutsioonilist programmi vastu võtta. Sellest veel vähem meeldis talle vallakirjutaja nõuanne, uut valitsusvõimu kujundada, Eestimaa jaoks omavalitsust, autonoomiat nõuda, maksud maksmata jätta, nekrute väeteenistusse mitte lasta, sõjavägedele korterit ja toidukraami mitte anda, riigirenteist ja hoiukassast raha välja võtta, paberraha kulla vastu vahetada ja politilistele süüdlastele amnestiat nõuda.

Mäemihkli vana tahtis täna tingimata üles astuda, vastu astuda sellastele jumalakartmatuile mässumeelistele, kes tema arvates isegi ei teadnud, mis nad tahtsid.

„Täna saad ka Mäemihkli taadiga sõnakooku vedada . . . Vaata, et ehk ajavad Mäemihkli taadi veel kotti — noh, see oleks alles temp!“ ütles Rihva Arturile üks ta tuttavaid noormehi.

„Vana tohmib muidu, parem oleks ta võinud ilusti koju jääda,“ vastas Artur kurvalt.

Taat algaski juba, peaaegu laulval häälel. Ta tuletas meelde mõnede tuntud mõisnikkude häädust ja hoolitsemist rahva eest, mida eriti tunda saadud mõni-

kümmend aastat tagasi, kui nälg Saaremaad näpistanud. Isegi nii lahked ja heldemeelsed olnud mõned parunid, et ühel talupoegadele valmistatud ühisel söömingul kandnud oma käega toitu ette lihtsaile talumehile. Nüüdne põlv aga olevat tänamatu. Noored toonud mandrilt töölt tulles kaasa mässuvaimu ja levitavat seda siin, ei tahetavat enam austada oma häätegijaid mõisnikke, ei kardetavat keisrit ega usutavat püha jumalat...

„Maha!" „Mäemihkli vana kotti!" — kuuldus ähvardavaid hääli hulga seast. „Mõisnikkude sabarakk niisugune!"

Tekkiski hulga seas liikumine, mõned noormehist ruttasid kotti tooma. Mäemihkli vana aga oli hoogu sattunud, kärkis kui õnnis Luterus — et vaadake, siin ma olen ja teisiti ma ei või!...

Artur märkas hulga seas Mäemihkli Miinatki, peas kollakas-valge siidrätik, mille ääre alt meelekohtadelt paar edevat juuksekiharat olid välja pugenud.

„Vaeneke!" mõtles ta, „Ega's tütar ole selles süüdi, et tal nõnda torm ning kangekaelne isa on.

Ja temas kõvenes soov, Mäemihkli vana maksku mis maksab kotti ajamisest päästa — Miina pärast.

Tulidki juba mõned noormehed paarivakase tühja kotiga, mis oli salga seast kõige kuraasikama käes. Teised neist piirasid Mäemihkli taadi ümber. —

„Mustasajamees kotti!" hüüti. „Kotti, mis koti väärt! täiendas teine. Kuuldus naeru ja nõuandeid. Taat ise märkas, et lugu kriitiline; valjude hoiatavate silmadega vaatas ta lähenevale kotimehele näkku, nagu öelda tahtes: ajage mind kotti või tehke mis tahes, aga alla ma ei palu!

„Kartke ometi jumalatki, kui te keisrit enam ei karda," noomis keegi vanem mees, nähtavasti üks Mäemihkli taadi vaadete pooldajaid.

„Karda kotti kui aegutavat põrguauku!" hüüti salgast pilkavalt vastu.

„Mäemihkli vana kotti!" — „Las vanamees näeb kotis taevase Jeruusalemma kuldseid väravaid!"

Kotimees astus taadi ette, ka teised liginesid.

„Noh, mis see siis on? küsis taat heitudes.

„Kott," vastati lakooniliselt.

Artur tundis end pintsaku käisest tõmmatavat. See oli Mäemihkli Miina, nägu häbist ja piinlikkusest õhetav ja nii ilus.

„Sul on nende kohta mõju," sõnus neiu tasa ja poolnutuselt. „Ehk sa saaksid selle häbi ära hoida?"

„Katsun, mis võin. Aga nüüd mine eemale — muidu teised saavad meite kohta tähelepanelikuks."

Ta kutsus Lepiku Viktori veidi kõrvale ja rääkis talle midagi, mille pääle Viktor nõusolevalt pääga noogutas ja siis rahva sekka kadus.

Paar minutit hiljemini, kui noormehed Mäemihkli vana kotti toppimisega ikka veel viivitasid, kuuldus rahva seast kustki hüüe: „Olge ettevaatlikud, kasakad olevat juba tulemas!"

Hüüe ei jäänud mõjuta. Oli ju ajalehtede kaudu teada, et mõni päev tagasi, 16. okt., oli Tallinnas Uuel turul rahva pääle kogupauke lastud, mille läbi olid surma ja haavata saanud paljud. Kes võis selles julge olla, et siiagi ei saabu kasakad, nagu välk selgest taevast ja siis . . . Eks ole ju parunitel küllalt aega olnud neid siia kutsuda, põhjendusena ette tuues, et nende elu ja varandus on hädaohus. Teadagi, et mõisnikel kunagi konksudest puudust pole.

Kotimehedki loobusid oma toimingust, lastes Mäemihkli vana vabalt minna. Kuid siiski püüdsid teisi, aramaid julgustada, mis aga osutus hüüdjaks hääleks kõrbes. Ei olnud küll märgata kabuhirmu, aga ettevaatliku kartuse sunnil hakkas rahvas pikkamisi laiali minema.

Õhtul, pärast koosoleku lõppu, oli Arturil enese ees millegi pärast piinlik, sest kas maksis ühe palvetaadi tütre ilusate silmade pärast nurja ajada rahvakoosolekut.

Kas vahest ei teinud ta siin oma tunnete mõjul suure rumaluse? Päälegi mitte teades, kas toob see ohver talle ka isiklikku kasu, või magab Miina tänagi öösi Unnama Sassi kaisus, ja tema on asjata kaitsnud teise mehe mõrsja tagurlist isa.

Sarnased mõtted ajasid ta kodutoast õue ja säält külla, et Miinaga isiklikult rääkida ja tema suhtes selgusele jõuda.

Läbi metsa sammunud, jõudis ta kiviaia äärde, kus teispool algas naaberküla oraspõld, mille üle paistis puudesse peidetud küla oma lipuvarraste, kaevuvibude, pikkadel katustel kükitavate korstnate ja muuga, kuna siin lähedal, põllu kõrgemail küngastel, seisid pukktuulikud nagu relvastatud muinas-rüütlid valvel.

Eha kustudes oli pimedus sedavõrt tihenenud, et raske oli kraavikallastel looklevast jalgrajast kinni pidada; käimine oli kuivale jalale seda hädaohtlikum, et hiljutiste vihmade tagajärjel oli kraav pooleni täidetud veega. Kord sulpsataski Arturi kamass nii sügavasti vette, et jalg soki sääre otsani märjaks sai. Sellest pahandudes loobus ta kraavi kaldal looklevalt vaevatee tirekeselt ja suundus otse üle oraspõllu, arvatavast kallima-aknast vilkuva tulukese poole.

Üle kiviaia ja tapuritvade vahelt läbi roninud, jõudis ta üle mullase „tuhlimaa“ valgustatud kuueruudulise akna taha ja püüdis sisse piiluda selle alumisest nurgast, mida kardina äär tarviliselt ei katnud.

Pahameelega, kuid ühtlasi ka kasvava uudishimuga märkas ta nüüd, et see polnudki magadiskambri aken. vaid selle kõrval kambri oma. Nähtavasti peeti sääl parajasti palvetundi; mõned naisterahvad poolküürakil põlvitasid põrandal, kuna pereisa, toetades pahema käega oma ees laual olevale paksule raamatule, kõneles neile poollaulva häälega midagi, millest aga ainult üksikud sõnad luurajale kuuldavaks said.

Miinat aga polnud sääl näha, või oli ta kuski nurgas, kuhu silm akna laua ja kardina ääre vahel kitsast avausest nägema ei ulatunud.

Nukra pettumustundega läks ta akna juurest eemale, otsustades oodata niikaua kuski eemal, kuni külalised lahkunud ja pererahvas magama on läinud.

Viimaks ometi kustus aken, kuuldus uste käimist ja palveliste ettevaatlikku sammumist üle mudase õue. Siis kräuksus õuevärav raudseil hingil ... Koer

klähvis paar korda kurjasti... Siis kaugenev jutukobin tänaval, mis pikkamisi kustus tähepaistesesse öövaikusesse.

Viimaks ometi läks Miina magadiskambri aken valgeks ja paistis vari akna kardinal, mille liigutusist võis aimata, et sääl hakatakse ennast päälisriietest vabastama.

Kuum hoog käis noormehest läbi... Aga kas oli see üldse viisakaski argipäeva õhtul neiu öörahu rikkuma minna?... Kuid aken kutsus ja meelitas, tõmmates magneedilise jõuga nagu tuli liblikat....

Arglik koputamine aknale, siis veidi valjemini... Kambris jäi esialgu vaikseks kui haud; ei kippu ega kõppu.

„Miina!" ütles öökülaline akna taga tasakesi. — Nüüd lükati kardin kõrvale ja ehmunud neiu nägu vaatas kartlikult õue.

„Miina!" sosistati uuesti.

„Mis sa öösi akna taga luusid!" kuuldus tasane, tõrelev hääl läbi avatud õhuakna.

„Miina, tahaksin s'uga paar sõna tarvilikku rääkida," öeldi akna takka.

Vaikus.

„Ei tea, lastakse ka Sassi niikaua akna taga oodata?" mõtles Artur.

„Mis sa siis tahad?"

„Sinuga paar sõna tarvilikku rääkida. Ära karda, ega's ma sulle halba tee!"

„Oota natuke, ma panen kasuka selga ja tulen õue."

Akna taga olija pidi tahestahtmata sellega leppima.

Nad jalutasid Mäemihkli koplis raagus puude all, mille oksad tasa liikusid kerges tuules.

Jõudsid oja äärde, mis läbi kopli voolas mere poole. Tasakesi, nagu lauldes, sulises vesi kivide vahel.

„Lähme natuke maad mere poole, säält käib purre üle oja; siit ei saa ma kuivijalu läbi," sõnus neiu suundudes mööda oja äärt kopli aia poole.

„Mu jalad said teel põllukraavis niikuinii märjaks; kui lubad, kannan su siitsamast üle."

„Sa ei suuda ju," öeldi naerdes.

„Luba, ma katsun," vastati samuti.

Ta haaraski neiu painduva keha oma sülle.

„Astu, ikka astu! Egas siin meitid ikkagid uputada saa — selleks peaksime minema sügavamat vett otsima,“ sõnus neiu naljatoonil ja hoidis tugevamini oma lapsepõlve mänguseltsilise kaelast kinni.

Kuum verelaine lõi poisile pähe. Päris piin oli kiusatusele vastu seista — tundes armastatud tüdruku hingeõhku oma näol ... Suudleks, suruks ta rinnale, tunneks õnne ja joovastust, kuid ettevaatuse manitsusel jättis ta selle siiski tegemata.

Artur astus kiiresti teispoole kaldale ja asetas sääl neiu jalad pikkamisi murule.

Nad seisid sääl paar minutit tõsistena ja vaikides teineteise vastas, nagu sõnu otsides enese väljenduseks. Üks linnas kihama aetud pääga „mässumees“, teine — küla jõukama ja vanameelsema peretaadi tütar, kellele sotsialism ja mässuvaim on täiesti võõrad. Aga mis neid siis siin sügisöös oli kokku juhatanud?

Kes teab vastata!

Öine tuuleõhk vaid kabises lesetamme langematuis lehis, oja häälitses ja sulises — kuid kes oskab mõista seda kõnet! ... Vesi vahutas kärestikel kivide vahel, keerles ja tegi kõverdusi, enne kui jõudis merre, et sääl igast ilmakaarest kokku voolanud vetega ühineda ühiseks ürgjõuks ...

Nad käisid kõrvuti, külg külje vastas, ja rääkisid sellest ja teisest, aga armastusest nad ei rääkinud ega mässust ka mitte. Rääkisid vaid tühja-tähja, küla noorte uudiseid ja muud. Aga pikaks venis nende jutt, ei nagu tahtnudki lõppeda.

Viimaks ütles neiu:

„Artur! ... Taevas hoidku, küll ma olen aga nui! Sinul jalad märjad, aga ma pean sind siin pool ööd kinni. Mine nüüd ruttu koju, päästa jalad paljaks ning poe vast oete*) sooja sõba alla.“

Artur arvas tähtede valgel ta silmis nägevat sinakaid sädemekesi... Nii armas tundus talle see tüdruk, et kas või teeniks Mäemihkli vana ta pärast sama

*) oete — voodi.

palju aastaid, kui Jakob teenis Laabanit Raheli pärast — kas või ilma palgata.

Nad jätsid „hääd aega“ ja lahkusid.

Arturil oli soov suudeldagi, aga tüdrukul tekkis äkki niisugune rutt nagu oleks tal rõõsapiima katel koju tulele jäänud.

„Eks teinekord saa,“ mõtles Artur ja sammus kodu poole. Nii soe ja mõnus oli tal ligunud jalgadegagi, nagu sammuks ta kevadepäikese all, allpool lõokese lõõritust ja keset kevadeõite kirevust . . .

VIII.

Üks väike vanameeliste koosolek peeti ühel novembri õhtul Mäemihkli kambris.

Pääle Mäemihkli peremehe ja Unnama Sassi oli sääl koos kolm vanemat peremeest ümberkaudseist küladest. Need, nagu Mäemihkli peremeeski, olid oma meelsuse poolest kirikule lähedal, käisid aastas mitu korda lauakirikus, tasusid ustavalt ja täiel määral oma kirikumaksud, üldse olid ustavate karjalambukeste seas kõige ustavamad. Teati rääkida, et nad palju tagurlisemad olevat kui sama koguduse selleaegne õpetaja, kes end avalikult eestlaseks tunnistas ja tegelikultki avaldas rahvameelsust. Kuid Mäemihkli vana ja ta kolm vanemat mõttevenda olid harjunud truud ja ustavad olema kirikule nagu kassid majale, ilma et õpetajate vahetus oleks suutnud selles truuduses mängida silmapaistvat osa. Ühtlasi nägid nad ka mõisnikes jumalast seatud rahvavanemaid, kelle vastu sihitud liikumist nad pidasid maailmavürstist — kuradist — algatatud lihameelseks teoks.

Unnama Sassil aga olid nende killas viibimiseks oma isiklikud erihuvid. Kuna ta oli küll Mäemihkli taadi silmas teretulnud väimeespoeg, muutus Miina ülespidamine ta vastu aga iga päevaga külmemaks ja kahtlasemaks. Oleks Miina olnud mõni kehv vabadiku plika, siis tühi temaga. Sass ju teadis oma isiklikkude kogemuste järgi, et mujal kivide all leidub küllalt lutsusid, mis püüdes enamvähem hõlpsasti kättesaadavad, kuna Mäemihkli peretütar oli selles suhtes

jäänud temale ligipääsmatuks. Aga kui ümbruskonna jõukam ja silmapaistvam peretütar tahab temasugusele jõukale, enese arvates ka igapidi tublile perepojale korvi anda — noh, see on juba rohkem kui auhaavamine. Selle vastu pidi tingimata rohtu leitama.

Meeste jutt kaldus muuseas ka mõisate põletamisele, millega kuri ajavaim muudab sünged ööd kohutavaks.

„Mina tean ühe neist põletajaist," ütles Sass poolsosinal ja tegi nii tähtsa näo, et neli paari küsivaid silmi vanade meeste karvastest nägudest tema poole pöördusid.

Sassi uuriv pilk libises üle vanade meeste nägude. Vanad aga vaikisid ta sõnade pääle, oodates järge.

Sass jätkaski samal madalal toonil:

„Tühja juttu ma ei räägi; mul on ustavad andmed, et Rihva Artur on ka üks neist. Ta on eht Tallinnas poleeritud mässaja, kaval ning saab kõigega hakkama. Tal käib teistega kokku ka mässumeeste „Uudised," mille juurde loeb veel teistelt laenatud „Olevikku" ja „Teatajat." Mässutarkust, mis ta seitunist uurib, laotab ta ka ümbruskonnas laiali. See on inimene, kes jumalat ega kuradit ei usu, kel piibli põletamine sama kerge kui mädanud puunoti põletamine. Seda meest tuleb tingimata silmas pidada ning tema tegevust tarvilisse kohta teatada."

„Oort kohe öelda, see mees ka mulle ei meeldi, aga et teda küünipõletajaks avalikult nimetada, selleks peaks kindlad andmed olema," arvas Mäemihkli vana.

„Näh, näh, andmeid peaks olema," tõestas üks vanemaid mehi.

„Las ma uurin asja mõned päevad veel, siis toon ka andmed, oort nõnda kindlad kohe, et kas või mine nendaga Peeterburi sinati või koguni keisri enese ede," ütles Sass, tagudes käega oma põlvele.

Sääl ilmus perenaise kuivetanud pale ukse vahele ja kutsus mehi sööma. Olgu hääd ja tulgu ruttu, et toit laual liiga ära ei jahtuks.

Mehed lõpetasid seks korraks kõneluse ja läksid tuppa, kus ootas talukohaste paremate toitudega rikkalikult kaetud laud.

Sass vaatas ruumikas toas ringi. — Miinat polnud näha. Ta läks kambri, jättes Pärdi vana pikka ja pühalikku söögipalvet lugema. Ent kambergi oli tühi. Miina neitsilik voodi, kirjatud vaibaga ja pitsitatud patjade virnaga paistis tikust tõmmatud tule valgel nii meelitav nagu kutsuks temagi öösiks neiu pehmesse kaissu.

Ent juba ütles perenaise paitav hääl ukse vahelt tasakesi:

„Tule sööma, Sass. Küll Miina tuleb varsti külast viduselt koju, ta teab, et oled siin, ja ega ta sind kaua oodata lase.“

Pärast söömagi aga polnud Miinat veel näha, kuigi kell juba käis kümne pääl. Sassi tuju oli langemas.

„Sass, tule ma näitan sulle kambris midagid,“ ütles perenaine märgates, mis noormehe südamel kipitab.

Sass täitis sõnalausumatult käsku.

Seinal põleva lambi valgel avas perenaine tütre poleeritud kummuti, mis sisaldas Miina pruutehteid ja muud, mis ei tee häbi jõuka peretütre veimevakale.

Perenaine rääkis Sassile usaldavalt kui oma lapsele, ja miks siis ka mitte? Aitab jumal need rahutud ajad mööda, siis vististi juba tulevaks lihavõttepühaks peavad Sassi ja Miina pulmad olema.

Sääl käis esikambri uks — keegi tuli. Järgmisel hetkel oli Miina kambris, kus näidati parajasti ta veimevakka sellele, keda ta hästi ei sallinud.

Ema leidis peagi, et ta säälolek on üleliigne. Ta lahkus kambrist mõeldes, et las noored jäävad kahekesi, eks noortel ole omad jutud ja omad kõned, millele vana inimese kõrv oleks ainult segajaks. On ju ise noor oldud, eks siis seda kõike tea oma käest. Enne kambrist lahkumist aga saatis ta tütrele ja tulevasele väimehele pehme, õnnistava pilgu.

Suur oli ema imestus, kui tütar kohe ta järele ka tuppa tuli ja sõnalausumatult seina äärde toolile istus. Ema terav silm märkas kohe, et tütar on nii rõhutud ja murelik.

„Miks sa Sassi üksi jätsid?“ ütles ema tõrelevalt.

„Kulla ema, ega ma poleks jätnud — aga pää valutab kangest . . . Jäeksin ma Sassi juure, siis ei läheks ta millalgid ära . . . Teine kord jäen Sassile seltsiks, aga mitte täna."

Ema pomises midagi — aga tütre juttu võis ka uskumisväärsena võtta.

Ta läks kambri ja teatas sellest Sassile ning palus tütre eest vabandust.

„Pole viga," ütles Sass, aga ta süda kihvatas. Minnes tõotas ta endamisi kättemaksu sellele, kes julgenud oma nina pista tema ja Mäemihkli ilusa ja rikka peretütre vahele.

IX.

Rihva taadi-emma vanem poeg Riidu oli üks K mõisa renditalude rentnikke. Ta pidas talu oma naise Marie ja kahe lapse, 14-aastase Mihkli ja 12-aastase Leeni kaasabil.

Riidu oli tugev, turjakas, veidi pikaldase loomuga mees, kes rühmas tööd teha tublisti poolteise mehe eest, nii oma kodus kui ka mõisas rendipäevi seletades. Vahetevahel tundis ta küll ka tüdimust. Nägi siis, et elu raske ja räbalate väljavaadetega, et naine lahja, näotu ja enneaegu vananenud, et vähemate lastega palju risti, et tööpäev võrratu pikk jne. Sellastel meeleolu langushetkil otsis Riidu ohutist vahest ka viinapudelist, kui selleks raha ja võimalust jatkus. „Halja" aur sai siis mõnekski hetkeks elu petlikuks ilustuseks.

Ent kui ta siis järgmisel hommikul valutava pääga läks mõisa rendipäevi seletama, kahmas ta käsi masinlikult mütsi järele, kui mõisa õues või põllul härraseid vastu tuli.

Nüüd oli aga tulnud aeg, mil Riidu rahulolematus senise olukorra suhtes ja iseteadvus tõusma hakkasid.

Mis oli siis õieti sündinud?

Vägevaks ja võitmatuks peetud Vene oli Kauges-Idas rängasti löödud ja oli sunnitud sõlmima endale häbistava rahulepingu Jaapaniga. Vene riigi „alamate" verd oli sääl rängasti valatud. Hiigla veriohver karjus

taevapoole, nõudes kadu kõigele, kelle ja mille pärast see ränk kaotus oli tulnud. Hiiglane Venemaa ärkas, hõõrus silmi, raputas ahelaid; endale õiglust nõudes, oli valmis troonilt tõukama kõik savijalgsed, kuid seni vääramatuiks peetud jumalad . . .

Midagi sellest ajavaimust oli veerenud ka Saaremaa rihvasesse randa ja sarnaste lainete kohinat kuuldes usaldati siingi oma elu raskustest ja puudustest julgemalt räärkima hakata. Isegi parandussoovidega julgeti esineda.

Ka Riidu iseteadvus tõusis pikkamisi ja ta selg ei tahtnud võimsate mõisahärraste ees enam endiselt painduda.

Mõnedki vanemad inimesed hoiatasid — vaadake ette — tulevad kasakad!

Naised hoiatasid mehi „pärismaa“ eest, mis seitse jalga pikk ja neli jalga lai, või antakse ühishauana mässajaile.

Ent mehed ei hoolinud sellest, vaid kogusid pikil lumetuil sügisõhtuil kuski kokku nõupidama, kuidas välja pinnida kergemaid renditingimusi mõisnikelt ja muid soodustusi ja hõlbustusi muilt ülemailt.

Ja rahutuslind lendas üle maa, puistates oma tiibadelt tuld mõisnike täidetud ja tühjade küünide pääle . . . Leegid süttisid sügisöis ja inimsüdameis . . .

Koosolekuil arutati pääasjalikult majanduslikke küsimusi. Mõisamaade rentnikud kavatsesid mõisnikelt nõuda, et talud nendele ajaviitmata ära müüdaks üleriiklisel seadusandlisel teel takseeritud hinna eest, ja mitte kallimalt kui Saaremaa kroonuvaldade talumaad olid müüdud, kuna ostuhind tuleks aasta-aastalt mõis nikele tasuda riigirentei kaudu. Arutati, kas nemad, mõisamaade rentnikud, siis valitsuse ees halvemad, et kroonuvalla talupidajaile antud hõlbustused nende kohta ei käi. Mõisa talude rentnikud olgu nagu köietatud hobused paljaks söödud maal. Paremuse poole sa püüda ei saa. Tõstad rendikoha väärtust, soolab mõisnik renti juurde. Teati rääkida isegi juhusest, kus keegi mõisa omanik renti kõrgendanud sellepärast, et rentnik oma elumajale kortsna pääle ehitanud.

Ühel sellasel koosolekul pajatas Jurna Jaan, üks keskealine ja meelsuselt käremeelsemaid rentnikke:

„Sai omal aal keisrilt keiki hääd loodet. Ammuks see oli, kui seitunit oodati päris südantnäriva igatsusega — saaks venelased ühegid suurema võidu jaapanlaste üle! Aga kas keiser — jumal andku andeks üteldes — hoolitseb ka meite eest? Kas jagatakse õigust keigile ühe mõõdupuu järge? Oodake aga senni! Kroonuvalla meistele anti suur manivest või sirkuläär, mis ta puhas oli — meestel nüüd maad tuimuidu kääs... justkut noored parunid teised. Aga pärisvaldade puumaakohtade pidajad muudkut maksku renti — ja mõned mõisnikud lubavad renti veel suurendagid. Keik mõisnikkude tegu, ja keiser muudkut tantsib parunite pilli järge."

„Kuss, kuss!" hoiatas Suitsu Toomas. Jäta keiser rahule, muidu ehk —"

Toomas lõpetas poole sõna päält ja tegi käega hoiatava liigutuse.

Keegi nooremaid mehi tähendas sekka, et ei maksaks oma mõtete avaldusega nii väga tagasihoidlik enam olla, sest kogu Venemaa olevat nüüd kui hiigla tuldpurskav mägi. Mis täna ei ole sündinud, võib homme sündida. Kuid koosolijate enamus vastas niisuguste julgete sõnade pääle vaikimisega. Mõnegi habemiku taadi silmist paistis salakartust.

Mõisnikes nägid nad oma elu viletsuste ja raskuste pääpõhjust. Keiser võis nende poolest elada ja valitseda. Nende pääsoov oli majandusliku olukorra reguleerimine, mõisnike ülevõimu alt pääsmine uude õiglasemasse olukorda. Tehku ka riigiametnikud neile õigust ja valitsegu siis kaua — oli nende soov.

„Näh, sääl ta on!" pajatas Lepiku Peeter. „Komissar Sander manitseb: Kannatage, oodake! Ärge tõstke mässu, ärge põletage mõisa rehtesid ning küüne. Muidu võivad tulla kasakad ning karistus."

„Võib olla soovib ta meile ka hääd," arvab üks mehist.

„Või hääd — mõisnikkude naha pärast mees hirmul," vastas teine.

„Kurat! Kas me oleme need põletajad!“ sähvas üks nooremaid mehi, lüües laksatavalt käega vastu oma tüssise püksi põlve. „Räägitakse, et mõisnikud ise laskvat oma küünidele ja rehestele punase kuke räästa pista . . . Mis neil paganatel viga — majad suurte summade eest linnas kinnitatud . . . Muudkui punane kukk tantsigu ning raha tuleb kui raba. Pärast neil oort hää sõrmustes särava sõrmega näidata rahva kohe — need mässavad ning põletavad! Appi! Saatke kasakaid ning nuudimehi seda hukkaläinud, kangekaelset rahvast rahustama! Pekske! Tapke!“

„Kui juba seiksed mehet kut Rõõsa Suumann *), kes pole mette üks rumal mees, rahva poole hoiab, siis pole meite asi lootuseta. See käib teiste tarkade meestega läbi, jo nendel siis ikka hais ninas, et mõisnikkude jalgealune juba mäda . . . Va Kärla Kärk **) a'ade koa kerkus mõistujutte, nõelate mõisnikke ning ande mõista.“

„Va Kärki nüid . . . Kärk ju Tõnissoni partei mees, tahab ikka tasa ning targu.“

Sel õhtul plaanidest kaugemale ei saadud ja mindi laiali selle otsusega, et järgmisel koosolekul antakse nõudmistele, mida mõeldi mõisnikele esitada, juba kindlam vorm ja kuju.

*

Ühel novembrikuu lõpupäeval oli K mõisa renditalude rentnikel tähtis päev. Oli otsustatud mõisa minna rendialandust välja tingima, ja mindigi.

Kõrged need rendid tõesti olidki. Näiteks paar tiinu üle neljakümnetiinulise koha eest üle kaheksakümne rubla renti, see oli oludega arvestades „natuke“ liig. Kui meelespidada, et talust müügile minev mullikapunn maksis kümmekond rubla, siis võib juba ilma näppudel selgeks tegemata arvata, kuipalju talust välja müüma pidi, enne kui rendi selgeks sai.

Oli ennem omavahel tasakesi nõu peetud, et vaja armulistelt härradelt paluda rendialandust. Oli

*) Selleaegne Rõõsa mõisa rentnik Schumann.
**) Joh. Kerg, selleaegne Kärla koguduse õpetaja.

härrastele enestelegi sellest räägitud. Vanahärra, kes linnas elas, oli siis aga öelnud, et see on mõisas elutseva poja asi. Poeg oma korda oli jälle seletanud, et see on ta isa, linnas elutseva vanahärra asi. Mehed kratsisid kukalt ja mõtlesid, et kumma asi see siis võiks olla?

Nõudmistes oldi mõõdukad. Arvati, et mõned rublad renti talu päält aastas alandada, egas see härrastel veel üle jõu käi.

Mõeldud, tehtud — ja mindigi. Mindi ilma mingi vaenunõuta, lootes, et näeb härra hulka talumehi mõisa õues, küllap ta siis hakkab mõtlema, et ega's nad ilma häda ajamata tulnud. Võib olla kohkubki veidi ja annab hõlpsamini järele.

Mindi ka ilma mingisuguste sõjariistadeta. Mõnel vanemal mehel kepp käimise toeks käes.

Salga seas oli ka Riidu Lepik, Saadu Arturi vend.

Oli isekeskis valjusti vestlev salk mõisast veel umbes verst maad eemal, kui kohtas mõisaomaniku poega, kes mõisa valitses. Viimane oli sõitmas naabermõisa sakste sünnipäeva peole, nagu pärast räägiti.

Mehed nägid, et lind on pesast lendamas ja seega ähvardab nende reis sel päeval tagajärjetuks jääda. Seda ei tahtnud nad aga lasta sündida. Salk pidas mõisniku hobused kinni ja seletas noorhärrale, mis otstarbeks nad mõisa minemas.

Noore mõisniku seletused, et tal meeste nõudmiste rahuldamiseks volitusi ei ole, jäeti tähelepanemata.

Vägivallaga pöörati mõisniku hobused ümber ja viidi noorhärra oma mõisa tagasi. See tundus mõisnikule enam kui vastumeelt, kuid parata polnud midagi.

Mõisa õue jõutud patsutas talupoja lai, tööst ja ränklemisest krobeliseks kulunud käsi pika sirge kasvuga mõisniku seisukohase kuuega kaetud õlale ja „mässuliseks“ muutunud suu sõnus:

„Kui noorhärra ei või renti alandada, kes siis võib — teist härrat meil siin ju ei ole.“

See kõlas mõisniku hellitatud kõrvadele juba päris mässuliselt. Üks talupoeg, kelle soole mõisnikud sajangute jooksul küllalt hääd teinud, tohib ja julgeb niisugust tooni tarvitada!

Tekkis sõnavahetus ja süttisid meeled. Ent salga eneseavaldused piirdusid ainult sõnadega.

Sattunud kõrgemakraadilisse ärevusse haaras noor mõisnik revolvri.

Kõlasid mitu pauku järgemööda . . . Kaks meest jäid kohe surnutena lamama ja oiates surus kolmas käe vastu kõhtu ning tuikus . . . Salga seas tekkis segadust ja ärevus kasvas . . . Joosti läbisegi, kuuldus hüüdeid . . . Mõned mehed jooksid haopinu juurde, haarasid säält kaikad ja jooksid mõisniku juurde. Viimaselt löödi revolver käest ja järgmisil hetkil langes noorhärra vihaste hoopide all . . . Kes peksis kätega, kes saapa kontsaga, kuidas keegi aga sai.

Oli mõisnik liikumatult lamama jäänud, siis loobuti peksmast, jäeti seegi liikumatu inimkogu surnute lähedale lamama . . .

Rahulikuna kavatsetud rendialanduse nõudmine oli ootamatult kujunenud veriseks. Surm oli lehvitanud oma õudseid tiibu mõisa õues, ja külmamata maapind oli joonud värsket verd . . .

Oli ka selle kurva sündmuse seas õnnelikke juhtumusi. Ühel mehel oli revolvri kuul sattunud vesti taskus oleva vask tubakatoosi pihta; seeläbi tekkinud tagasipõrkest oli kuul saanud teise suuna ja selle asemel, et tungida mehele rindu, oli see tal joosnud mööda püksisäärt ja reit ning lõpuks kinni jäänud jalakanna lihasesse.

Ent niigi oli ohvrite arv küllalt suur ja raske — kolm parajas mehe-eas meest langenud, sest kolmas — kõhust raskesti haavatu — suri sama päeva õhtul, naised, lapsed, omaksed leinamas . . .

Riidu Lepik ühes oma naisevenna Jaaniga lahkusid mõisa õuest, et koju minna. Tükk teed läksid mõlemad vaikides, kumbki vaatas oma ette mudasele, pehmele teele, kui otsiksid nad säält millelegi vastust . . .

„Kurat — küll nüid saab külasse ärevust!" lausus Jaan tükiaegse vaikimise järele. „Nüid härra laskis prundi eest — küll sellest kehast*) nüid purskama hakkab, et oort küll saab!"

„Ega vist nalja ole," vastas Riidu.

Läksid jälle tükk maad vaikides, ja tuju polnud neil sugugi roosiline.

X.

Selleaegne Saaremaa talurahva asjade komissar J. Sander, rahvuse poolest poolakas, teada saanud K mõisa veriseist sündmusist, tuli oma sekretäri kantseleisse. Ta nägu avaldas ärritust.

„Konrad von S. andis minu kätte," ütles ta vene keeles oma sekretärile, „kolmsada rubla, s. o. igale mahalastu perekonnale on määratud sada rubla. Võtke kohe voorimees, sõitke kohale ja andke raha allkirjade vastu välja."

Varsti algaski sekretäril sõit K poole.

Öö oli udune ja rõske, tee porine. Sellest hoolimata kihutas voorimees nagu hull. See oli sellal Kuressaares laialt tuntud Küdermanni Hanss, keda mingi pärast peeti veidi napakaks ja kes armastas teha marusõitu.

„Näe, kus tulekahi paistab," ütles Hanss ja lisas juurde: „Talupojad kõrvetavad saksu." Loodetaevas värvis end kollakaspunaseks. Esiteks paistsid kolm, siis viis tulekahju. Öö oli õudne ja üksikut sõitjat muljusid rasked tunded

Talle tulid vastu mõned vankriga mehed, kes nähtavasti sõitsid Kuressaare turule. Mehed rääkisid isekeskis valjusti üle vankri, kuid sekretäri liginedes vaikisid ja silmitsesid teda uurivalt. Selle põhjuseks oli see, et viimane sõitis voorimehega ja oli ohvitseri kasukas. Metsa süngest pimedusest huikas öökull kurjakuulutavalt . . .

---

*) keha — nõu.

Sekretär ööbis P vallamajas. Püüdis uinuda, aga und niipea ei saanud. Kuulis, kuidas sammude müdin ja jutukõmin möödus vallamajast. Need olid inimesed, kes tulid ja läksid tulekahju kohtadele.

Hommikul oli sekretär kohal, kus pidi Kuressaarest saadetud raha mahalastute perekondadele ära andma. Esimene lesknaine ei tahtnud kuidagi raha vastu võtta. „Mis see on minu mehe vastu? Andke mees tagasi!" Sekretär seletab, et see on saadetud matuse kuludeks ja meest ei saa enam ellu . . . Siis võttis vastu.

Teises kohas oli väike poiss, istus ahju kolde ees, kaks kätt põskedel. „Kus isa on?" küsis sekretär. Poisike ei vastanud kohe, vaid vaatas üksisilmi tulle. Paar minutit hiljem vastas ometi: „Mõisnik laskis isa maha." — „Mis nüüd teha?" küsis sekretär. — Poisike pööras pisarais hällivad silmad küsija poole ja ütles: „Kui suureks saan, lasen mõisniku ise ka maha!"

Sekretär lahkus, kuid silme ees seisis poisike, mahalastu poeg. Ja kõrvus kumisesid veel poisikese sõnad: „Kui suureks saan, siis . . . "

„Kas kujuneb sellest noor „Tasuja?" mõtles ta.

Nüüd võis sekretär edasi sõita. Siin oli ta täitnud endale pandud kurva ülesande — oli laskja isa poolt saadetud kolmsada rubla mahalastute perekondadele ära andnud.

*

K mõisa ohvrite matus oli 3. detsembril P apostliku-õigeusu kirikus. Kolm pärgadega kaetud lihtsat puusärki sõitsid kiriku juurde, asetatud K mõisa pukktroskale. Saatmas oli mitmetuhandene rahvahulk, noori ja vanu, mehi ja naisi . . . Rahva seas lehvisid punased ja mustad lipud. Sügava, kurbtõsise, ent siiski eleva mulje jättis see leinarong. Kuigi puudusid revolutsioonilised laulud, avaldus selles inimhulgas ometi niipalju vaikivat, kuid puhkemisele kippuvat meeleolu . . .

Kirstud jõudsid kiriku ette. Arvurikas saatjate hulk jäi seisatama, kuid kihas ja liikus veel koha pääl. Inimesi koondus rüsinal kiriku ukse poole . . . Lehvisid lipud, punased ja mustad . . .

Selle lugematupäise rahvahulga seas oli ka Saadu Artur Lepik oma venna Riiduga ja viimase mõnede perekonna liikmetega. Nemadki olid tulnud siia suursündmusele, mis hallide varatalviste päevade ritta oli äkki tulnud kui ilmutis, liikuma, kihama pannes inimesi.

Viidi kirikusse leina ja meeleavaldust väljendavad lipudki — punased ja mustad.

Esiteks oli vaimulik selle vastu olnud, paludes lippe välja jätta. Sääl astunud ette aga keegi elatanud talutaat öeldes:

„Viime aga lipud kiriku, et jumal näeks, mis mõisnik meitega teind!“ Hulga vägevale tahtele pidi vaimulik alistuma. Lipud viidi kiriku.

Arturil ja Riidul õnnestus suure rüselemise pääle ka kirikusse pääseda, saades sääljuures pigistada ja muljuda inimmurrus.

Nende tähelepanu pöördus kolmele lihtsale kirstule, kus puhkasid ohvrid. Kirstude lähedal nutsid mõned mustade rätikutega naised, — langenute kaasad ja lähedalt sugulased . . . Mehed aga seisid surmtõsiste nägudega. Läbi viirukisuitsu vina vaatasid seinalt pühad mehed sellele erakordsele, niipalju massilisi tundeid peitvale sündmusele.

Matuse jumalateenistus möödunud, lahkus rahvas kirikust ja kirikuõuest ning hakkasid kirstude järele pikas reas liikuma surnuaia poole.

Kalmistul oli lahtine ühishaud ootamas, mida ümbritses tihe inimmurd lehvivate lippudega.

Olid kirstud hauda lastud, viskasid mehed peotäied liiva neile järele, sääljuures hüüdes: „Elagu priius!“ „Kadugu saksad!“ Vägevasti kõlasid need hüüded siin rahumaal, kui tahaksid nad surnuidki äratada. Meeste näod olid valjud ja tõsised, ähvardavadki. Suuremat hulka oli vallanud mingi iseäraline meeleolu, mis otsis väljendust.

Haarav, tundeid vangistav oli see meeleolu, mis viimased põrutavad sündmused massis esile olid kutsunud. Artur Lepikki tundis end sellest kantuna. Vägevasti oleks ta hõisanud mõnd revolutsioonilist laulu, nagu ta neid Tallinnas oli kuulnud ja õppinud, kuid ta ei tahtnud selles olla algataja. Päälegi osutus kogu tänane matusetalitus ise võimsaks revolutsiooniliseks lauluks, olgugi et ilma komponeeritud viisita.

Sääl kõlas korraga võimas südantliigutav laul:

„Kus see kaunis lill on jäänud,
mis sääl õitses nurme pääl...“

Laulis matuse puhuks kohale saabunud Kuressaare seltside laulukoor rahva osavõttel. Kurvalt, leinavalt, kuid vägevasti, hinge tungivalt, hinge kõige õrnemaid kohti puudutavalt kõlas see laul üle surnuaia.

Laul lõppes, nutsid naised, pühkisid mehedki silmi sügavas meeleliigutuses.

Arturilegi paistis ümbrus korraks läbi pisarloori, ja Riidu, see tugev karunärvidega mees, pööras laulu lõpul mütsi pähe pannes naistele kohe selja, häbenedes viimastele näidata oma meeleliigutust.

Arturil ja Riidul avanes nüüd võimalus minna ohvrite ühishaua juurde, mille värsket mulda kattis suur pärgade hunnik, nende hulgas kaks metallpärga Kuressaare seltside poolt, milliste pärgade kohale toojaks, seltside saadikuks oli ka selleaegne Kuressaare merikooliõpetaja, praegune professor ja riigimees Ants Piip. Palju südamlikke järelehüüdeid, palju rohkem veel härdust, meeleliigutust ja muid tundeid oli täna lehvinud üle langenute kirstude, üle selle värske, pärgadega kuhjatud ühishaua, aga nüüd oli see haud üksi jäämas lumetu taliöö süngusse, kus leinakannelt helistas vaid öötuul mändide ladvus ja lehtedest paljaks jäänud puude raagseis oksis . . .

Mingi vägeva sisemise sunni mõjul langes Artur ühishaua juurde põlvili ja luges „Meie-isa“ palvet. Vend oma naisega tegid samuti.

Matuselised hakkasid kalmistult lahkuma.

Artur ja Riidu läksid ühes paljude teiste matuselistega Eikla kõrtsi poole, säält kaudu tee läks küladesse, kust langenud olid pärit. Eikla kõrtsis asus sellal õllepood.

Langenud omaste kokkuleppel oli otsustatud ühine matus pidada. Ka mõisa järel olevas Koiduvälja külas, „Annuse“ talus, mille peremees oli ka langenute seas. Tähendatud küla asub mõned verstad P ap.-õigeusu surnuaiast eemal.

Mõisa kahehobuse vanker, millega kirstud kiriku juurde ja säält edasi surnuaeda olid toodud, sõitis ühes matuselistega Koiduvälja külla. Mõisa suurele vankrile läks inimesi niipalju kui sinna mahtus, muist asetusid matustest osavõtnud talurahva vankritele, kaugelt suurem jagu rahvast aga hakkas jala liikuma, vankritega ühes suunas, umbes poolteist versta surnuaiast eemal oleva Eikla õllepoe poole, millest maantee möödus.

Videvik täitus minejate jutust ja häältest, mis kandusid kaugele ja kustusid siis nõrga kajana pilvises detsembri õhtus . . .

Eikla kõrtsi juurde jõudnud, peatus inimrong. Mehed ei tahtnud kõrtsist sisseminemata mööduda. Niisuguse erakordse päeva lõpuks kulus neile vähemalt pudel õlut ära. Peagi täitus kõrtsi suur tuba häälitsevaist inimesist. Kõrtsmik koormati tellimistega, neid langes nagu rahet.

Kõrtsist lahkuti alles siis, kui sääl enam midagi osta ei olnud. Mehed lahkusid säält valjunenud jutuga ja mitugi neist juba hästi kihava pääga. Kuuldus ka ähvardusi mõisnike kohta.

Suurem jagu rahvast läks kõrtsi juurest laiali ja Koiduvälja küla poole minev matuseliste rong oli jäänud märksa vähemaks.

Mõnede langenute omaste kutsel läksid ka Artur ja Riidu matuselistega ühes.

Matuseliste rong hakkas kõrtsi juurest liikuma ja kadus peagi Eikla männiku vahele taliöö pimedusse.

Eikla männikust viib maantee Eisa sohu ja säält edasi Luulube mõisa kaudu Süldeniitu, millist nime

kannab kasemets, mis sellal oli alles noorte kaskede viderik. Matuseliste rong liikus võrdlemisi kiiresti. Vankritel olijad vahetusid mitu korda, et ka jalakäijad saaksid jalgu puhata.

Süldeniidust läbijõudnud, märkasid matuselised enda seljataga, teispool noort kaasikut, suurt tulekahju. Õudselt loitsid leegid üle madala kaasiku. Nagu hiigla tungal paistis see öös.

Kelleltki kuuldus arvamist, et sääl ehk süütamisega tegemist. Kõigi tundemärkide järgi näis tulekahi Luulube mõisas olevat, mitte mujal. (Hiljem selgus, et see oligi Luulube suur rehi).

Kes mainitud rehe matuseliste seljataga põlema süütas, on tänaseni jäänud saladuseks.

XI.

Olgu siin paralleelselt toodud kaks koosolekut, mis aitavad iseloomustada kirjeldatavat aega Saaremaal.

Esmalt reakesed autorile lahkesti tarvitada antud „mälestusist".

„Leisi valla täiskogu ärev koosolek 29. novembril, s. o. Karja mõisa veretöö järelpäeval. Kokku kutsutud Saaremaa talurahva asjade komissari J. Sanderi poolt. Viimane tahtis sel koosolekul talurahvasse, kes mõisnikele mitmesuguseid nõudmisi avaldama hakanud, rahustavalt mõjuda ja seega ähvardavaid tagajärgi ära hoida.

Juba koosoleku alul on vallamaja saali kokku kogunud külameeste seas märgata ärevust. Komissar kutsub korda pidama. Loeb ette keisri manifesti, millega kingitakse kroonuvalla talupidajaile rent ja tunnistatakse nad peetavate kohtade omanikeks. Komissariga kaasas olev sekretär tõlgib manifesti eesti keelde. Sellele järgneb läbirääkimine. Pärisvalla kohtade rentnikud on ärritatud „Kas meile ei kingita?" hüütakse läbisegi. „Kas me pole ühe riigi alamad? Miks mõisnikkudel lubatakse renti kõrgendada?" Nii kostab küsimusi palju. Vastust ei oodatagi, sajavad vaid uued küsimused. „Kas tahate koosolekut edasi pidada

rahulikult? Kui mitte, siis lõpetan?“ küsib komissar. Nähes, et ärevus aiva kasvab, lõpetabki koosoleku. „Kui ainult tapmisi ja röövimisi ei tuleks“, lausub komissar murelikult. Tagajärjed on kahtlemata kurvad, sest varsti on oodata karistussalka. Vaheajal on saabunud õhtu. Sõidame tagasi Kuressaare poole. Ükski külameestest ei takista meid selles.

Osa koosolijaist läks rongis ja punast lippu kandes Karja mõisa õue, eelpool kirjeldatud veretöö platsile, kus neist paar meest liigutavaid kõnesid pidasid ja nõudsid iga-aastast abiraha langenute naistele ja lastele.

Öösi olid jällegi mitmed tulekahjud näha. Metsadest lendasid unest ärritatud varesed edasi-tagasi . . .

Kes olid süütajad, ei tea. Rahvas arvas, et selles ka mõisnikud ise tegevad, et seega kiirustada karistussalkade tulekut. Ent süütajad jäid saladuse loorisse.

7. detsembri hommikul sõitis Artur Lepik ühes mõne teise säältkandi mehega Kuressaare, sel päeval „Bürgermusses“ korraldatavale ülesaaremaalisele miitingule, kus pidid esinema ka Tartust ülemaaliselt rahvakoosolekult tagasi jõudnud saadikud.

Hobune liikus mööda halli teed sarapuu põõsaste vahel. Ees ja järel, neist veidi kaugemal, liikus muidki sõiduriistu. Kes ruttasid turule, kel oli linna muud asja.

Muu seas mõtles Artur ka oma „kaheotsaga“ armumängu, kus Mäemihkli Miina oli ta südamedaam, kuna ta Sepa Minni ümber ristles enam „diplomaatilistes“ suhetes, et viimase võimaluseni Minni lootusi alal hoida ja seega teda takistada avaldamast ta küünipõletamise saladust.

Ah, päris piinlik oli tal sellest mõelda! Siis võttis taskust paberossitoosi ja pani suitsu suhu. Särtsatas tikk ja süütas paberossi. Nagu hõõguv hernes paistis „suitsu“ otsas tuletäpp pimeduses . . .

„Ah, tühja kah!“ arvas ta, sellastele mõtetele otsides teist suuna. „Ikka tüdrukud ja tüdrukud! Nagu oleksid need maailma teljed või nabad, kelle ümber kõik peab keerlema! Nõuksed suured sündmused

valmimas, aeg nagu raskejalgne naine, sünnitades uut, paremat ilusamat, aga mina muudkut mõtlen sellest, mitu kraadi Miina musu magusam on Minni omast! Ene mul revolutsionääri!"

Juba ilmus Luuguse kõrtsi pikk siluett koidu valgel. Nagu määratu pikk nuumorikas, harjastega turjal, lebas ta sääl. Noh, eks nisuke olnud ennast ka küllalt nuumanud maameeste kukrute sisust, ilma et ta isu kunagi täis oleks saanud. Kõrtsi ees seisis rida linnasõitvate maameeste hobuseid, kas heinapeotäie kallal krõmpsutades või kaerakotti pääs riputades. Mõned maamehed liikusid hobuste ja sõiduriistade juures, kohmitsedes sääl üht või teist tarvilikku. Kuski teistest vankritest veidi eemal noomis naine meest, et see ennast jälle täis ei lakuks nagu minevakord, mil va kangem pool oli üksi linnas käinud.

„Näh, sool suu oort alati põiki nina all," urises kangem pool vastu, häiates labakindas käega üle habeme, „Aja ise mehe püksid jalga ning katsu kas so suu saab veel seinapragu olla, kui linnateel hääde sõpradega kogu trehvad!"

Ent juba jäigi Luuguse kõrts linna poole sõitjate seljataha.

Lähenev linn, mille majade rägastikku ületasid Vildenbergi nahavabriku tossavad korstnad, paistis ähmases ämarikus veel nii rahulik, nagu poleks ta rahutumast ajavaimust veel näinud kurja undki. Pahemat kätt paistis mere tinahalli veergu . . .

*

Tänane miiting „Bürgermusses" oli kokku kutsutud kohalike mõõdukate tegelaste, „Saarlase" toimetaja K. Palgi ja Kärla koguduse õpetaja J. Kerg'i poolt, kes ka koosolekuks seadusliku loa olid nõutanud. Koosoleku kokkukutsujad tahtsid olukorda selgitada ja päämiselt agraarküsimuses seisukohta võtta. — Oli aga juba ette näha suuremaid lahkhelisid miitingul, sest päämiselt Põide ja Muhu poolt oli tulnud koosolekule punane vool.

Seda ennustust südamesse võttes olid jäänud mitmedki koosolekule minemata, arvates et jumal teab, mis riigivastast sääl. Mine sinna, kes teab mis sekeldused tulevad ja kuidas jääb siis lugu selle politilise ustavusega. Läksid vaid edumeelsemad ja kes tundsid asja vastu suuremat huvi.

Ruumikas „Bürgermusse" saal sumises koosoleku alguse eel kui mesipuu soojal maikuu päeval. Kokku kogunenud rahva vahel nähti ka liikumise juhte. Sääl üliõpilane Peeter Kann, Pöide mesinik Mihkel Trull, Uuemõisa vallakirjutaja Sarapuu . . . Puutus silma ka Muhu-Suurvalla kirjutaja J. Hammeri kehakas ümarik kogu ja priske energiline habemeta nägu. Viimane vestles kellegi Kesk-Saaremaalt kohale saabunud keskealise tegelasega. Siis K. Palk, õpetaja J. Kerg ja teisi. Ka komissar Sander oli kohale ilmunud ja istus, keegi noormees tema kõrval, tõlgiks komissarile, kes ise eesti keelt tarviliselt ei osanud. Ei puudunud ka politsei ametnikke. Oodatakse koosoleku algust, aga enne seda veel midagi, sest Karja mõisa veriste sündmuste vari ja selle tagajärjel tekkinud elevus on kandunud siia koosolekulegi, täites inimeste hinge ja otsides milleski väljendust.

Kaks maameest, üks neist saarlaste saadikuna Tartus peetud ülemaalisel kongressil käinud, vaidlesid seina ääres püsti seistes tähendatud kongressil esindatud voolude üle ja seletasid kuidas kongress pärast mürarikkaid vaielusi kaheks jagunenud ja siis kumbki koosolekut ise ruumis edasi peetud, — käremeelsed Jaan Temant'i ja rahvuslased Jaan Tõnisson'i juhatusel. — Üks neist võrdles Tõnisson'i tubli veohobusega, kes rühkivat aiva mööda seaduslikku maanteed ja jõudvat palju kindlamini eesmärgile kui perud noored täkud, kes igast aiast üle hüpata tahavad ja sääljuures pahatihti satuvad hädaohtu.

Teine vaidles sellele vastu, püüdes näidata sarnaste väidete põhjendamatust.

Teisal kõneldi Karja mõisa sündmusist, mis kohe köitis kõigi lähedal seisvate tähelepanu, ja siis levis

midagi läbi saali. Kellegi ettepanekul kutsuti ette Piila apostliku-õigeusu preester P., kes langenuid matnud. Sooviti, et preester räägiks neist sündmusist. Viimane täitis selle soovi. Teda kuulati vaikides, huviga, põnevusega. Moment oli pühalik, tõsine ja sügav.

Noor üliõpilane P. Kann pani ette langenute mälestust püstitõusmisega austada ja laulda „Ma kummardan sind, armuvägi".

Mühavalt, tunnete sügavustesse tungivalt voogas see laul ruumikas saalis. Selles leidis ohvrite lein sügava ülemaalise väljenduse.

Juba kongressi juhatuse valimisel tulid ilmsiks sügavad lahkhelid kongressil valitseva kahe voolu vahel. Parajusmeelsed esitasid omalt poolt juhatuse kandidaatideks Kärla õpetaja J. Kerg'i ja teised, kuna „punaste" esikandidaadiks oli Pöide mees Mihkel Trull. Hääletamisel sai Trull enamuse. See valimine näitas radikaalse voolu võitu. Juhataja abiks valiti parajusmeelne Kunstmann. Sekretariaati — üliõpilane Peeter Martinson ja teised.

Avamiskõne pidas Kärla õpetaja Kerg, keda sellal kohalikus seltskondlikus elus tunti parema, otsituma kõnelejana. Kõneles puurist pääsnud vabaduslinnust, kes kauase vangistuse järele on esialu vabadusest kui joobnud ja seepärast põrkab lennates mitmesuguste takistuste vastu ja sääljuures sattudes enesevigastuse hädaohtu . . .

Kerg põimis oma kõne läbi temale omase huumoriga. Viimase aja sündmusist kõneldes ütles ta muu seas, et kõik oleks hää, kui kassi kavalat silma poleks valvamas."

„Seda ütelust tõlgitseti pärast mitmeti," kirjutab üks tähendatud kongressil olijaist. „Politseinikud, kes ka miitingul viibisid, kuigi erariides, toonitasid, et Kerg seega mõelnud politseid, või üldse Vene riigi valitsust. Mõisnike poolt toonitati aga, et Kerg tarvitanud sõna „Sassi kaval silm," millega ta mõelnud mõisnikke ja seega rahvast nende vastu ässitanud. Hiljem tõi see kõne Kerg'ile mõndagi sekeldust."

Ent koosolek kestis ja venis, muutudes järjest kärarikkamaks, et issand olgu kõrvadele armuline.

Vaieldi alles kongressi programmi üle, aga millal siis see lõpp? — Parajusmeelsed tahtsid esikätt asuda agraarküsimust arutama. Radikaalid, kelle hulka kuulusid ka Pöide mehed ja Muhu-Suurvalla kirjutaja Hammer, tahtsid esirinda nihutada politilisi küsimusi. Pikkade vaieluste järele võeti viimati esirinnas arutusele maaküsimus, see rahutuste põhjuste tähtsamaid tulipunkte.

Sellekohase pikema, laialivalguva kõnega esines Pöide mees M. Trull, kes juba enne 1905. a. liikumise algust oli käinud Saare- ja Muhumaal maatahtjaid üles kirjutamas, võttes igalt maasoovijalt vaevatasuks või asjaajamise kuludeks 3 kop.

Siis veel terve kõnede seeria. Sääl paistis näitelaval kõnetoolis Uuemõisa valla kirjutaja Sarapuu kõhnavõitu kogu oma kitsehabemega, sääl Hammer, Schumann ja teised. Eriti sütitava kõne pidas aga üliõpilane Kann, üks tulihingelisem radikaalide seas... Õhus tundus politilist kirge...

Tormisel koosolekul, kus ülekaal radikaalidel, võeti vastu suur rida otsusi, kokku 48 punkti. Otsused, eriti maaküsimuses, olid siiski võrdlemisi tagasihoidlikud. J. Temant'i juhatusel Tartus peetud otsused olid maaküsimuses vähemalt sada protsenti käremeelsemad.

*

Kärarikka miitingu lõpul levis sügav öö juba üle linna. „Bürgermusse“ sülitas endast suure inimvoolu vaevaselt valgustatud uulitsaile. Muidu rahulik Kuressaare öö täitus häältest, ärevusest ja revolutsioonilisest elevusest.

Kuski kõrvalisemal tänaval lauldi, pikalt ja venitavalt:

„Millega seisavad ri—i—igid,
eks see ole orjade tö—ö—ö . . .
Võtame kätte siis pi—i—igid,
murrame pi—lkase ö—ö—ö . . .“

XII

Tulilind lendas ka üle Pöide. Põletati heina- ja viljaküüne, rehtesid ja heinakuhje. Ühed vaatasid lootusrikkalt teispoole öiseid tulekahjusid, teised — enamasti vanem pere — ennustasid peatset viimistpäeva selle suure patu järele . . .

Kannatada sai ka T mõisa tulilinnu lennust. Ühel ööl oli põlema süüdatud mõisa heinaküün Tammeniidus; nädalat paar hiljem oli ühel lumetumal ööl punane kukk pistetud mõisa kahe viljaküüni räästasse ja nagu päälekauba oli veel põlema pandud kaks mõisa heinakuhja . . .

Saadu taat käis selgi ööl tulekahjude juures, kuid tuli sealt sama tagasi. Või mida sa enam saadki sääl kustutada või päästa, kus kõik juba leekide võimuses. Naljalt ei saa säält piibu pääle tuldki.

Tuli tagasi taat, vabastas end riietest, viskus nohisedes voodisse ja magas peagi õiglast und.

„Närvid teisel kui vanal mõisa tööhobusel," mõtles eit.

Ent enne kui ta magama läks, tõi ta laudilt veel käputäie paremaid lehtheinu vanale valgele lambale ja ta kahele hilisele äbarikule kaksiktallele, kes laudast teiste lammaste seast olid tuppa toodud, et väiksed kaksikud ka paremini kosuksid.

„Küll on aga inimesed!" arvas perenaine tallekestele leiba söötes ja vaadates, millise hoolega vana lammas heinte kallal nosis. „Muudkut põletavad mõisa heinad ää — söögu vaesed loomad talvel kas või kiva!"

Ja erilise õrnusega silitas eide käsi tallekeste valgeid siidipehmevillalisi selgu . . .

Voodiski, norskava vanamehe kõrval, ei saanud ta veel elumuredest lahti. Eks need oma lihased lapsedki andnud muretsemiseks küllalt materjali. Ei eit saa kunagi niisugust karuund kui ta vanamees, kes norsates vist käib unenägude maal ja valib sääl omale mõisapõllust parimat ja suurimat maalahmakat.

*

Saadu Arturi ja Mäemihkli Miina vahekord oli viimaseil nädalail üsna intiimseks muutunud. Jah, asi oli niikaugel, et Artur võis valju ja kange Mäemihkli taadi teadmata vähemalt paar ööd nädalas käia ta ilusa tütre juures, pere koeragagi oli tal tutvus juba nii suur, et see kohe lakkas haukumast, kui oma sõbra eemalt ära tundis.

Ühel laupäeva ööl viibis Artur jällegi Miina peretütrelikus voodis, pää pehmeil sulgpadjul ja käsi ümber neiu sooja piha. Nii võis kas või kogu T mõis maha põleda, ilma et see Arturile vähematki korda oleks läinud. Neiu läheduse armsus võitis kõik ta meeled. Kõik muu võis ta unustada, tundes armsama neiu südame-tukseid oma rinna vastas.

„Artur, ma ütleksin sulle midagid," sosistas neiu vähese kõhklemise järele.

„Noh, ütle siis, kullake!"

„Ei, ma ei julge," — ja neiu sosistavais sõnus tundus imelik murduv toon.

„Miks sa's ei julge, Miinake? Kes ma siis ole? — Su oma Artur..." Ja õrnemini surus ta neidu oma rinna vastu. „Eks sa's ütle, Miinakene!" Arturile tundus, et neiu hingamine seisatab... Siis aga kuuldus pooleldi nuuksuv sosin:

„Artur, sa hakkad isaks saama".

Ja sellele järgnes neiu tasane nutt.

Neiu avalduse esimesest mõjust toibudes valdas Arturit piirita õrnus, millises tõusulaines ei saanud tekkida kahtluse kübetki. Nüüd oli Miina kahtlemata tema, nüüd polnud ka seisuse- ja varauhkel Mäemihkli taadil muud selle kohta enam öelda kui oma „jah" ja „aamen"!...

Hellasti silitades Miina pehmeid, pakse juukseid, kuulis Artur, kuidas õues, kuski naabruses, öös ärkas ööhulkurite poiste laul, mille hiljaku valmistanud keegi küla riimisepp.

„Kui läed mööda Pöide kergust
siis sul silma paistab ergust
suur marjaaed ja tore loss,
kus elab vana aaderkass.

Penikoormad on tal piiri,
kopikut ei maksa üüri.
Hääd vilja kannab tema põld
ja rasket renti maksab vald.
Kole suur ta lehmakari,
kaladega Koigi järi.
Kalad ta laseb järves seista,
sa maailma randu rüüsta!
Oleks see tal ainus mõisa,
pääle selle on tal teisa:
Üks on Undus, teine Koigis —
valitseb kui keiser riigis..."

Lauljad kaugenesid ja koerte haukumine nende kannul vaikis. Kostus veel vaid üksikuid haukeid, nagu ähvarduseks rahurikkujaile.

„Millal sa siis nõndaviisi...?"

„Alles eile sain aru et... Oh taevas küll, mis nüüd saab!"

„Mis muud kui lähme kerku laulatusele."

„Aga mis ütleb isa?" — ja neiu hakkas nuuksuma.

„Ära'nd ikka!... Mis see nutt aitab... Oh Miinake, ma olen ju ka mees."

Ta suudles neiu palgelt pisaraid.

Nüüd oli Arturil aeg lahkuda, sest teispool seina lõi kell juba viis. Ja pererahvas ei tohtinud veel tunda Miina öökavaleri isikut. Jõuab see skandaal veel küllalt vara tulla.

Sel ööl oli sadanud lund — sel sügistalvel nii haruldast. Nagu valgeis puuvillus seisid puud. Värskust, ilu levis kõikjal.

Artur segas jälgi, et värske lumi ei saaks talle äraandjaks.

XIII

Jõulueelsel neljapäeva õhtul tuli Sepaantsu eit Saadule „vidusele."

Ema ja Juuli olid üksi kodu, mehed ja nooremad lapsed olid naaberperedesse „vidusele" läinud.

Sepa eit algas juttu ilmast ja ajast, aga Saadu naised märkasid varsti, et eidel on midagi iseäralist südamel kipitamas.

„T parun sõitnud linna ning loomad olla mõisas peaaegu nälgas," sõnus eit muu seas, et oma suuremat uudist lõpuks jätta. „Nä, mõisa mehed ütleda, et kui parun linnas redus, mis meiegi neist loomadest siis söödame. Tulgu parun koju, eks siis vaata, mis nendele loomadele jälle saab... Näh, nõnda need mõisa mehed arvavad, — keik puhas mässuvaimu täis. Vaesed loomad kannatavad, et jumal hoidku küll!"

„Hull aeg jah," sõnus Saadu eit omalt poolt.

„Näh, mis see aeg üksi hull, mõned noored tüdruklapsed olla koa ühes ajaga hulluks läind. Emmed teavad Mäemihkli Miina kohta koa midagi sosistada. Jah, olgu tüdruk nii uhke ning rikas kui tahes, aga keelte-häälte alla satub siiskid."

„Mis selle Miinal siis on?" küsis Saadu eit kõrvu kikki ajades.

Ka Juuli lasi sukavardad sülle langeda ja vaatas aknast paistval ehavalgel eide poole.

„Kes seda maailma juttu teab... Antku Eesuke ise andeks, kui ma valetan; aga räägitse, et Miina olla kuidagid ning alles hiljaku sõukseks jäänd."

„Mhh," häälitses Saadu eit, ja pliida all põleva tule valgel liikusid ta ninasõõrmed. „Mis'ep pole tühi jutt, kes tüdruklastele selles eas nende juttudega ikka armu annab."

„Äi, näh," kinnitas Sepaantsu eit, „kui va Sõerde Juula valetab, siis mina koa ta järge. Juula olnd mineval nädalal Mäemihklil villu kraasimas ning siis märgand, et Miina olla üsna seda nägu... Noh, küll see Juula ikka midagid teab — moole enesele ütles kord juba kahe nädali pärast käde, et asi on juba nõndaviisi... Ärge aga taeva pärast seda teistele rääkige — Juula kinnitas seda kangesti ää."

„Ei tea kellega see asi siis juhtund?" küsis Saadu eit muutunud häälega.

„Kes seda teab, noorte laste asi... Hakkad seda

mõistatama, siis üks patt tegijal, üheksa tagaajajal... Artur olla nüüd Miinal suur kavaler, aga enne mihklibed käind sääl Unnama poiss vahest magamas... Rikaste peretütarde asi käib laialt läbi, hakka seda mõistatama!..."

„Arvad siis meite Arturi pääle?„

„Mis mina tean arvata... Võib-olla peab teite Artur teise järelt koristama."

„Arvad, et mo poeg ei kõlbagid toreda peretütre lapse isaks?" küsis Saadu eit haavatud enesetundega ja vaikse irooniaga.

„Ei, miks ep kõlba, kes seda nüüd ütelnd, aga — see oli nõndasama jutujatkuks. Ega's ma paha pärast rääkindkid... Nõndasama... Nüüd ete peab minema hakkama... Kenad õhtad koa!"

Ja Sepaantsu eit väljuski.

Nähes, et ema pliida ette nii norusse jäänud, läks Juulil süda haledaks.

„Ära kurvasta, ema! Kes teab, kas see Sepaantsu emme loba tõsi ongid."

*

Juuli pani kambris suurrätiku üle õlgade ja väljus, et minna korraks Sepaantsule. Oli tahtmine Minniga paar sõna rääkida.

Mööda taliteed minnes Sepaantsu maja poole, sõitsid talle hobuse ja reega vastu mõned poisikesed lähemast külast.

Juuli kohta jõudes sundisid poisid hobuse sõidult käima.

„Tere, tere koa, Saadu preili! Tahad, me teeme sulle toreda sõidu."

„Kuhu siis noorhärrad sõidavad?"

„Kosja ikka."

„Kas mulle või?"

„Sõidaksime küll, aga Saadu preili meite jaoks liig suur ja vana."

„Juulil ka noorem õde kodus... Ruudi, kurat, katsu kas viinapudel taskus alles või!"

Poisid pidasid hobuse kinni, ja nüüd tekkis nende ja Juuli vahel natuke tõsistki juttu.

Antsu Ruudi seletas, et nad sõitvat hää lahmaka maad säält eemal olevasse X kroonumetsa. Metsavaht sõitnud eile linna, vist oma raha „portsu" pangast välja võtma, kartes, et pärast võib see juba hilja olla. Ja nüüd kasutavat hiired kassi kodunt äraolekut... Kas või terve koorma jõulukuuski lubasid poisid tuua.

Juuli tellis, et ka temale toodaks üks kuusk.

„Toome, aga hästi magusa musu eest."

„Õde andku Juuli asemel!" hüüti sõitvalt reelt.

Juuli jõudis Sepaantsule.

Olid esiteks toas, siis läksid Minniga kahekesi kambri.

Juuli kiheles teadasaamise soovis, vahest ehk Minni teab rääkida selgemini, kuidas need lood-järjed selle Miinaga õige on.

Ta ringles selle aine ümber, sest nagu piinlik oli otsekohe asuda asja juurde. Viimaks ometi sai jutujärje sellele.

Minni ei tahtnud sellest ainest palju rääkida, öeldes, et see olevat talle ükstapuha, kuidas Artur ja Miina üksteisega sobivad.

„Sulle siis Artur ükspuhas?"

„Helde aeg! Pean ma siis minema teda Mäemihkli Miinalt tagasi paluma!"

Ja Minni puhkes naerma terasekilde kõlisedes hääles.

Hetkeks jäi Juuli vait, siis aga sõnus tasa ja pehmesti.

„Aga kui Arturil enesel silmad lahti lähevad —?"

Minni juhtis jutu mujale. Räägiti, kuhu kevadel teenima minna, kas mõisa või taludesse suviliseks. Et neil oleks ka revolutsioonilt midagi hääd loota, sellest ei teadnud neiud midagi rääkida. See meeste asi...

Juuli lahkudes oli Minni ta vastu endiselt hää ja sõbralik. Saatis veel sõbrannat tükk maad põlluteed. Vadistati isekeskis kõigest, mis meelde tuli.

Siis lahkuti üksteisest, lihtsalt „hääd ööd" öeldes.

Lumi sinetas tähtede all... Ilm oli oma valges rüüs nii vait, pühalik...

Litujänes kööberdas üle lume... Kas oli vahest temalgi igatsusi kuhugi vaiksesse õnne-kodusse?...

XIV

Oli tulnud kaua oodatud lund külmetanud maale. Nüüd veeti heinu ja põletuspuitu koju. Ja turbaidki. Liikumist ja koormatevedu oli näha kõigil teedel; aga ka sinna aeti teid, kus enne neid ei olnud, vaid oli neitsilikult puhas lumi, millel oli näha harvikuid jänese- ja ka rebasejälgi, mis läksid ilusas reas mööda lund kaugele, nagu unistused valges, puhtas ilmas.

Vabadikelgi oli mõni veoots, kuid vähe. Eks see heinanatuke, mis lehma ja paari lamba ülalpidamiseks tarvis oli enamasti juba suvel koju toodud. Kellel oligi paar koormat tuua kustki kaugemalt, pidid niikaua ootama, kuni talunikel suur vedude hooaeg juba mööda ja võimalust jatkus hobust üheks päevakeseks, harukorril ka paariks, vabadikule heinte või põletuspuidu veoks laenata.

Ja see õnnestas vabadikel enamasti hõlpsasti. Ei olnud veel „popsiküsimust" talunike ja vabadike vahekordi teravaks ajamas, samuti ka erakondi praegusel kujul. Annad vabadikule paariks päevaks hobuse, eks ta naine või tütar tule siis suvel kibedamal välistööde hooajal, kui hein metsas ähvardab teiste lapitalumeeste tallatavaks jääda või küpse vili põllul pudiseda, talunikule tööle abiks, ehk aitavad ses suhtes veel rohkemgi kui „hobuse-päevade" seletamine seda hädapärast nõuab.

Oli talunikel talvel kibe vedude hooaeg, kadetsesidki nad vabadikke. Et mis neil viga, käivad suvel mandril või Riias pogerite pääl hääd raha teenimas. Tulevad sügisel koju, noormeestel kenad linnariided üll, viinapudelid ja kompvekid „tasus," uus harmoonika kaenlas... Talvel muudkui trallivad, käivad külas tüdrukute juures, võites isegi ninakamate taluneidude südameid. Ega ole neil vabadike vanadel meestelgi

viga, ajavad talvel jalgu seinale ja haigutavad — sina aga muutkui rühi teha talviseid talutöid.

Kui siis vahest jõulu või muil „õllemärgadel“ päevil talunik ja vabadik õllekapa juures kokku „trehvasid“ ja vennalikult juttu puhudes ka taluniku ja vabadiku vahekorda võrdlevalt puudutasid, siis selgus, et ka talunikul või ta poegadel, kes suvel väljas „rahateenistuses“ käinud, on vabadiku „kuldse elu“ varjuküljed tuntud ja et popsiga kohavahetuskaupa ikkagi ei tehtaks.

Teravusteni aga ulatus vaidlus selles küsimuses vaid harva, enamasti mindi ühiselt lõbusale laulule üle. Sest mis Saaremaa õlut see siis oleks, kui ta isegi laulma ei paneks, hetkekski unustada lastes kõik elu raskused...

*

Saadu Artur oli kutsutud Mäemihkli tallu heinaveo talgule. Mäemihkli talus oli üks hobune rohkem kui sel päeval inimesi omast käest oli välja saata, ja selle puuduva inimese aset pidigi Artur täitma.

Artur isegi imestas, et teda kutsuti, kuid ei hakanud selle üle pikemalt pääd murdma.

Ta läks hommikul koidu ajal Mäemihkli tallu, kuhu õue olid juba kogunud mõned talguliste hobused.

Õues kohtas ta peremeest, kes tuli aida juurest, ümmargune vakake kaertega käes. Pääle teretamist käskis peremees Arturil tuppa minna, et ühes teistega enne teele minekut süüa.

Oli see nüüd meeleldi või juhtumisi, aga esikambris tuli talle Miina vastu ja kutsus ta korraks tahakambri.

Miina istus oma voodi äärele. Ta oli häbelik ja ilus, silmis mingi pelglik-kurblik ilme.

„Rääkisin juba emale... kerge see ei olnud... nüüd süda nagu kergem...“ sõnus neiu nähtava piinlikkusega ja õhetama lööval näol vaadates oma ette.

„Mis ema ütles?“ küsis Artur osavõtlikult.

„Teadagid mis ta ütles... nuttis, kurjustas, mõistes mind hukka, ütles sinugid kohta raskeid sõnu

Aga viimaks, kui ta juba küllalt oli nutnud ja kurjustanud, andis ometi järele, sest parata polla enam midagid... Raske tund aga alles ees. — Mis isa ütleb!... Jumal hoidku küll!"

Ja neiu puhkes nutma, surudes palge lumivalgesse patja.

Artur nihutas oma tooli ta lähedale ja õrnasti silitas nutva neiu pääd.

Rahustunud seletas neiu, et tema soovil annudki ema isale nõu teda, Arturit, talgule kutsuda. Nähku isa ise lähemalt, et Artur küllalt tubli mees, küll ta siis õpib temale vaatama sõbralikumalt ja siis — siis ehk läheb see raske avaldus hoopis kergemini.

Ent sääl polnud enam aega pikemaks kõneluseks, toas oodati juba ja sõit heinamaale pidi algama. Ka Miina sõitis kaasa, noore ruunaga, kellega ta suvel oli kündnud.

Mitu hobust ja rege reas sõitsid taluõuest välja mõned verstad kaugel oleva heinamaa suunas. Taheti ju täna käia kaks voori, et heinaveoga lõpule jõuda.

Maakaare taevas kumenes koidust, sääl oli klaarheledat valgust. Lumelegi levis seda õrnroosaka kumana. Punakaid sädemekesi vilkus, sädeles kõikjal lugematus külluses...

Artur, keda Miinast lahutasid mõned reed, ei pühendanud sellele talvehommiku kargele luulele kuigi palju tähelepanu, vaid mõtles sellest, kuidas ta oma pinevat vahekorda Mäemihkli taadiga saaks lahendada.

Heinamaale jõutud, puudutasid juba esimesed päikese kiired kidevate sookaskede härmatanud latvu, tekitades lugematuid säravaid litrikesi. Õhk oli külm ja selge, hingeõhk auras nina all...

Enne koormate tegemise algust lasti kodunt kaasa toodud viinapudel ja õllelass korraks ringi käia. Siis aga asuti tööle kiiresti ja anduvusega. Kerkisid kolm koormat korraga, üks küüni juures ja kaks kuhja juures.

Artur töötas vähemalt poolteise mehe eest, ta noored tugevad lihased nagu ei tundnuki hangutäie raskust. Vaadates Miinale, kelle liigutused töö juureski avaldasid energiat ja meeldivust, tekkis tal soov kas

või terve küünitäie heinu üheks hangutäieks võtta ja seda seljas kandes minna otsekohe Mäemihklile.

Koormate kinnipanemisel aga kippus Artur siiski kimpu jääma — koorma ümber tõmmatavate köie-„kõrvade“ tegemine ei läinud tal sugugi nii hõlpsasti kui teistel meestel, kes niisuguste asjadega juba lapsest saadik vilunud.

„Eks koormategu ole mitmes tükis keerulisemgid kui mässu tegemine“, pilkas Mäemihkli peremees.

Vaikides neelas Artur alla nende sõnade torkavuse.

„Oot' ma näitan, kuidas neid tehakse,“ sõnus Miina naeratades, ja tegi Arturi juuresolekul pikkamisi köiesse ühe niisuguse sõlme, mis koorma kinni panemisel teeb tarbetuks köie tüütava läbivedamise.

„Katsu nüüd, Artur, ise ka; küll ta läheb.“

Artur katsus, ja sõlm oligi valmis. Tänulikult vaatas ta Miinale, kes oma naiseliku leidlikkuse ja lepitavusega oli päästnud ta piinlikust seisukorrast.

Päev möödus nagu lendes. Viimane heinavoor sel talvel oli Mäemihklil juba päikese loodeks kodu ja enne kui helekollane eha läänes kahvatama hakkas, olid kõik heinad ka elumaja ja lautade pööningule asetatud.

Nüüd mindi tuppa, kus rikkalikult kaetud laud talgulisi ootas.

Hilisõhtul, magamamineku ajal oli Artur end osanud Miina kambri poetada, muidugi neiu enese nõusolekul.

Peagi lamas ta pehmes voodis sõba all ja Miina riivitas ukse.

Varsti aga põrutati uksele.

„Isa!“ sosistas neiu hirmunult oma kallimale.

„No küll on hull!“ vastas kavaler samuti.

„Mine ruttu voodi alla. Küll ma muuga valmis saan.“

Artur kadus voodi alla kui kodukäija, Miina lükkas ta saapad ja sokid tagant järele.

„Tee lahti, tüdruk!“ kuuldus ukse tagant vihane hääl

„Oota, isa! Las panen ennast riide.“

Siis avas ta ukse.

Vanamees astus kambri, rasvaküünal käes ja luuras ümber, nagu otsiks randvaht salakaubavedajat.

„Tüdruk," rääkis vana, „sul peab siin kavaler olema, kuulsin läbi seina Saadu poisi häält."

„Näe, isa, ta pole ju siin", sõnus tütar süütul toonil.

„Peaks ta pagan siit tiitsast kaduma," soovis peidusoleja.

„Kuule, plika, mis a'ast sa oled suitsetama hakand? Kambris värsket poetubaka lõhna".

„Mis lõhna... Poisid käisid ennesti siin, lasid suitsu nagu vabriku korstnast, ega's mina saand neid välja ajada".

Kuid taat ei rahustunud sellest, asi osutus talle ikkagi kahtlaseks. Oli ta ju oma kõrvaga kuulnud kambrist meesterahva häält, mille ta Saadu Arturi omaks pidas. Ta arvas, et selle arusaamise eest tänada võib tütre kavaleri purjus pääd, kes ei mõistnud häälitsemisega küllalt ettevaatlik olla.

Taat kummardus voodi alla vaatama. Pimeduse pärast polnud sääl küll inimesest midagi näha, aga saapa sääre ots, mis lambivalguse piirkonda ulatus, puutus vanamehe silma.

„Ahaa, Miinake, oled vist poisiks hakand! Sul meesterahva saapad sängi all!" — Ja vanamees, nägu vihaselt irvitav, hoidis voodi alt väljatõmmatud saabast tütre nina all.

Taadil polnudki tarvis pikemalt mõistatada, peidusolija ronis voodi alt ise välja ja kerkis äkki, nagu maa alt üles kasvanud, vihase peremehe ette.

„Miina, sa oled ju minu pruut, eks?" ütles ta, hoides pahemat hätt ümber neiu piha.

Parem käsi aga oli hoope vastu võtmas, mida vihase vanamehe poolt iga silmapilk oodata oli.

Miina, kes oma esialgsest ehmatusest juba oli toibunud, vaatas isale kindlasti silmi ja ütles rahulikult, vaevalt kuuldava värinaga hääles:

„Jah, Artur on minu peigmees".

See ootamatu „mässuvaimu" avaldus tegi taadi esialgu päris pööraselt vihaseks. See oli ju midagi ennekuulmatut, et see mässumeelne popsinolk viibib

südaööl tema tütre magadiskambris, ja tütar tunnustab selle oma peigmeheks! Kas siis kogu maailm on pahempidi pöördud, et niisugused asjad ta oma majas, isegi ta oma silmaall võisid sündida!

Mitte püham ega patusem sõna kui üsna rasvane „kurat“ tuli taadi huultele, vihast vabiseva habeme vahelt.

Hirmunud perenaine ühes noorema tütrega, kelle voodi oli teispool vahekambrit nurgakambris, jooksid vanamehe röögatava „kuradi“ pääle sinna ja jäid ukse ette seisma kui kujud.

„Välja, lurjus! käratas vanamees Arturi pääle.

„Essus, Essus!“ hädaldas perenaine.

„Lähen, aga Miinat ma ei jäta,“ sõnus Artur uhkesti. Riietas siis end pealisriietesse, ilma et peremehe vihast turtsumist enam tähele oleks pannud. Ütles siis lühidalt „hääd ööd“ ja väljus.

Nüüd alles märkas ta täie selgusega, milline raske võitlus tal Miinaga abiellumiseks ees on.

XV

Jõulu eelpäevil hakkasid rahva seas juba pisitasa liikuma jutud karistussalkade peatsest tulekust, kuid vabaduspäevade uim oli inimesile niivõrt pähe hakanud, et sarnased jutud esialgu küllalt uskumist ei leidnud.

Suurem jagu saksu olid ühes perekondadega mõisaist lahkunud ja linna elama asunud, kus arvati elu hädaohutumaks kui maal. Oli ju linnas sõjaväeline kaitse, kuigi nõrk, saadavamal.

Polnud sakstel ka maanteil sõitmine just hädaohuta. Mõndagi neist oli niisuguseil korril mässu meeste poolt teepääl tülitatud. Ehkki tõsisema vägivalla tahteta. Selles nähti nagu trotsi mõisnike poolt, kui neist kuraasikamad julgesid veel sõita mitme hobusega ja hiilgava kalessiga või toreda saaniga. Mõnigi mässumees ennustas niisugusel puhul mõisnikele, vaadake, et varsti saabub aeg, mil talumees sõidab saksa asemel niiviisi. Aga või saksa süda sellest saapa säärde langes, tundemärgid juba näitasid nende kasuks. . .

Jõulud, jah, olid juba nagu käega katsuda.

Mehed tegid õlut.

Naised vorste ja sepikut.

Neiud panid koduste tööde-toimetuste kõrval erilist rõhku ka oma jõuluriietele ja ehetele. Noorte laste asi.

Tuli jõuluõhtu, ka Riidu Lepiku renditallu.

Kirikusse olid minemas pereema ja Riidu naine oma kahe vanema lapsega.

Riidu, kes jõuluõhtuse kiriku sõidu jaoks oli oma käega meisterdanud uue resla, kes kogu perele oli teinud uued saapad või kingad, ei hoolinud ise kirikusse sõidust midagi. Sest:

„Mis ma sinna kerku lähe,
varandust mul liiga vähe.
Ja neid, kel varandus on napp
ka kerkus noomib püha papp."

Nii mõtles veidi vindis olev Riidu koldemüüril istudes ja vaatas suure sisemise häätundega, et Mari näib sauna järele vähemalt kümme aastat nooremana, et lapsed on oma uusimais pühaderiideis nii tragid ja kenad. Ja uhkesti läks pühaderiides tütreke üle põhkudega kaetud põranda, isa tehtud uute kingade kriuksudes.

Äkki kuuldus kambrist appi-hüüdeid, nagu oleks sääl keegi röövlite käes. Riidu, aimates milles asi, jooksis kohe kambri, nii et lahtised pätid jalas vastu põrandat aiva laksusid.

Toasolijad kuulsid kambrist kirumist ja kopsimist, siis aga tulid mõlemad mehed tuppa, Riidul õllekapp käes, mis ka väljastpoolt oli märjaks saanud.

Vana peremees oli nagu õllesse kastetud, habegi tilkus tal õllest ja sinna oli pidama jäänud valgeid vahutorte...

„Essuke! Mõhuke sa oled!" hädaldas vana perenaine ja ruttas oma „kangemat poolt" linase käterätikuga pühkima.

Kirikulised võtsid veel enne minekut kapast „puna," siis algas sõit kirikusse uue valgekorjulise res-

la ja noorema hobusega, kes paaripäevase rehalasseismise järele esialgu sõitis tükk teed üsna sundimatult.

*

Kiriku õues väikse meestesalga juures seisatades kuulis Mari neilt tasase häälega räägitud halvakspanevaid tähendusi oma koguduse hingekarjase kohta: ei olevat rahvameelne mees, olevat mõisnike sabarakk, kasvatavat rahvas orjameelsust jne. Ei olevat paremat väärt kui kotti ajada. Vahest ehk siis võtaks pisut õpetust.

Ent märgates, et Mari sääl lähedal viibib, viisid nad jutu kohe teisele ainele.

Kirik oli jõuluõhtu kohaselt valgustatud, meeleolurikkalt levis see valgus vanade võlvide all. Altari kõrval seisis jõulukuusk, millel olid juba süüdatud paljud küünlad, levitades jõulutunnet ja olles ümbritsetud kui õrna unistuslooriga...

Seda aga tundsid ja märkasid ainult need, kelles lapselik-õrn unistav meel polnud veel võidetud „mässu-"vimmast, kes kirikusse olid tulnud jõulumeeleolu saama, mõtlemata kõigile pastori vigadele ja ülekohtule, mis võim ka kiriku kaudu rahvale teinud.

Paljud mehed aga olid tulnud aiva seepärast, et postori suust sõnu noppida, neid arvustada ja naeruks panna. Sellest siis ka pilkavad, halvakspanevad muiged mõnegi habeme all, kui pastor kantslisse astus, et harjunud kombe järgi kuulutada jõululapsest Jeesusest, kes sündinud halvas Betlemma laudas karedal heinal või põhul.

Mässumeelseile osutus see jutlus küll väheütlevaks ja ammukuulduks, mille sekka ebahelisid tekitas veel see, et need sõnad jõululapsest tulid isiku suust, kelle vastu sümpaatiat ei ole. Ometi aga äratas see jutlus paljudes ka mineviku, lapsepõlve, mil nad jõuluõhtuil siin kirikus küünalde säras viibinud, ja siis kirikust, lumivalgel ööl ning tunded täis jõuluelevust, saani või reepäras istudes koju sõitnud, kus jällegi oli ootamas palju lapsekohast jõulurõõmu.

Algas jõulukoraal Jeesuse sündimisest ja orel mängis kaasa. Kirik täitus voogavaist helidest ja küünlatuled virvendasid...

Jumalateenistus kestis vahejuhtumisteta edasi, jõuluküünalde särades, jõulukoraali helides ja jõulusõnade kajades õpetaja suust.. · Jõulumüstikasse aga seganes mürki mõnegi südames: kas vahest mässumehilt ei ole oodata õpetajale mingit halba üllatust?! Mida nad sääl õues siis muidu luuravad!

Selles kartuses oli osa vanemaid naisi end kogunud altari lähedale kui kaitsevägi, igal hetkel valmis oma „armsa" kaitseks välja astuma.

Pastorigi olekus ja toonis võis terav silm märgata salakartust ja tagasihoitud ärevust.

*

„Mõrramehed" kiriku õues ukse ees olid oodanud asjata — oodatud „suur haug" oli haisu kuidagi ninna saanud, et püünis ootamas, ja oli parajal ajal kadunud.

See ajas mässumehed kiriku õues ärevusse. Kes oli hoiataja? arvasid nad isekeskis ja mõnigi karvane „kurat" lasti kallil õhtul kiriku õues kuuldavale.

Mõned tahtsid ka kirikumõisa minna pastorit otsima, kuid kainemad mehed laitsid selle nõu. Need soovitasid, et lastagu pastor vähemalt kallil jõuluööl rahul olla, mis tast püüda ja jälgida.

Viimaks leiti üldiselt, et parem on siiski koju minna, kus ootamas kerisel sisisevad tanguvorstid ja katlas „hauduv" rasvane pekikamakas. — Ja taevas teab, kuidas nende „õllekehadega" lugu, ehk peavad needki „mässunõu" ja jätavad pühiks „piisata?"

Sõideti ja mindi koju, hobuste purisdes saanide ja regede ees ja terastaldade tuld lüües, kus kõrgem kivinukk ette puutus. Jalakäijad hoidusid ettevaatlikult tee kõrvale, kui hobused regede ja saanidega mööda sõitsid.

„Katsusid küll, aga käde ei saand," rääkis keegi vanem naine teistele naistele teel. „Saime kergu juures haisu ninase ning aitasime õpetaja hädast välja. Keik läks

nii, et kotimehed ei saand arugi. Tänu Eesukesele keigi hää asja andjale, et keik nõndagid läks!"

Nüüd oli Riidu Lepiku naisele, Marile, kes seda eide juttu kuulis, selge, miks äpardus meeste plaan, mida ta ennisti juhtumisi kiriku õues oli kuulnud. Naiste poolehoid ja kiriku käärkambri uks olid õpetaja kottiajamisest päästnud.

Sääl juba oligi kodu, sõbralikult valgustatud akendega. „Ei läheks see kodu sugugi ilusamaks ega valgemaks sellest, kui täna õhtul oleks pastor kiriku õues kotti aetud," mõtles Mari.

Resla jõudis õue, kuhu akendest langes kullast valgust.

Maril oli häämeel, et see kirikuretk kallil jõuluõhtul oli hästi läinud ja ühes lastega ruttas ta külma eest sooja tuppa, kuna Riidu, kes juba paras „jõulupoiss" oli, õues hobust rakkest vabastades, oma nina alla „nurus" lõbusat tralliviisi.

Esimese püha õhtul sõitsid Saadu Artur ja Lepiku Viktor Muhusse, mõningaid säälseid tuttavaid vaatama. Teel Orissaare poole kohtasid nad veel paari tuttava noormehega, kes siis Arturi ja Viktori nõuandel ka valmis olid Muhusse kaasa sõitma. Päälegi oli üks neist Muhu Suurvalla selleaegse kirjutaja abi Mäega hää tuttav, ja selle kaudu ka sama valla kirjutaja J. Hammer'iga. Nii siis avanes temalgi soodus juht tuttavaid vaatama sõita.

Lepiku talu noorel ruunal polnud nelja meest raske vedada. Tee oli ka kaunis hää, ja ümbrus aiva lendas sõitjate silmade ees.

Muhu-Suurvalla vallamajas peatati ja neljakesi mindi vallakirjutaja eluruumidesse.

Vallakirjutajat ei olnud kodu, oli korraks läinud lähemasse naabrusse. Vallakirjutaja lahke abikaasa palus mehi päälisriietest vabastuda ja istuda, et küllap kirjutaja varsti tagasi tuleb.

Vallakirjutaja abi Mäge ka kodu ei olnud, oli läinud külla, pühi pidama, ja teadmata oli, millal tagasi tuleb.

Kui umbes veerand tundi oodates oli möödunud, saatis vallakirjutaja abikaasa ühe oma lastest, elavaloomulise poisikese naabrusse, isa koju kutsuma.

Vahepääl tekkis perenaise ja külaliste vahel kõnelust.

Muu seas räägiti ka karistussalkade tuleku võimalusest, millest viimaseil päevil jutud olid kõvenenud. Vallakirjutaja abikaasa rääkis, et ta muret selles suhtes suurendanud kellegi neile tuttava K küla talumehe jutt. Viimane tulnud täna hommikul kohaliku ev.-luteruse kirikusse sõidul vallamaja kööki ja rääkinud neile oma unenägu. Nimelt näinud ta, et hall pika habemega vanamees laskunud risti käes hoides pilvedest alla Pöide kiriku kohale. K küla mehe arvamise järgi ennustavat see mingit halba mõnedele Saaremaa vabadusliikumise juhtidele.

Seda rääkinud vallakirjutaja abikaasa, tähendades, et ta süda läinud K küla mehe juttu kuuldes rahutumaks ja valutavat praegugi. Küll vist ikka tõesti midagi halba tulemas olevat.

Üks Pöide noormehi tähendas pilkavalt, et K küla mees ehk võis selle nägemuse õllekruusist õlle päält näha. Kuid ütleja omagi süda oleks nagu millegi pärast rahutumaks muutunud.

Vallakirjutaja Hammer tuli ühes oma tragi poisiga, kes teda kutsumas oli käinud. Ta teretas tuttavaid ja nende kaaslasi kättpidi.

Peagi „sigis" ka õllekruus meeste vahele ja hakkas käest kätte käima. Kirjutajal kui valla tähtsamal ja mõjukamal mehel ei olnud „jõulutaarist" just puudust. Temale oli seda häämehe poolest kingituseks toodud mitmelt poolt ja mitmest külast. Eks siis toojail teinekord nagu rohkem õigustki minna kirjutajaisanda juurde palvekirja kirjutamise või mõne muu niisuguse asja pärast.

Ei saanud salata — seisukord oli muretäratav. Kogu Vene riigis, kes määratu hiiglasena oli raputanud oma roostetanud ahelaid ja püüdnud vabadusele, oli tsaarivõimudest käsutatud püssitikk ja kasakanuut jälle „korda loomas." Igapäev teatasid ajalehed, mis

veel ilmuda võisid, mässutegelaste vangistamisest Tallinnaski. Sääl olid ka kõik Eesti lehed juba sulgetud, pääle „Ristirahva Pühapäevalehe“ ja „Valguse.“ Siis veel jutud karistussalkade peatsest tulekust Saaremaale, milliseid võimalusi üks eitas ja teine tõestas. Aga väga tõenäoline oli, et see „kuri“ tõesti on saabumas. Osalt võis pääsmise lootust põhjendada talurahva asjade komissar Sandrile, kelle tegevus oli osutunud talurahvale sõbralikuks ja kellel oli ka vallakirjutajatega hää läbisaamine. Kuid kas suudab temagi aidata, kui karistussalk nagu möiraja lõukoer mööda maad käib, kohalikest parunitest juhitud?

„Kasta keelt, va vennas, mis sa norutad,“ ütles Lepiku Viktor Arturile, viimasele õlale patsutades.

Artur võttis kruusi ja jõi, ent südant see ei kergendanud. Temas oli tekkinud kartus, et karistussalkade saabumisel Sepaantsu Minni, keda ta armastusasjus narrinud ja kes teab ta küünipõletamise lugu, võib hakata temale kätte maksma. Või läheb see lugu muidu ülemate kõrvu, aga räbal on ta igatahes.

„Ah tühja kah,“ rahustas ta ennast ja võttis kruusist veel ühe tubli sõõmu muhulase õlut.

Peagi kaldus meeste jutt mujale. Kirjutaja, ümarik valgevereline mees, energilise ja mehise olekuga, hakkas jutustama, milliste raskustega siin seltsielu jalule aitamisega esialgu võidelda tulnud. Isegi juhtunud mõndagi anekdoodilist.

„Kohalikus luteri kirikus,“ rääkis ta, „korraldati vaimulik kontsert, kus muu seas ka kohaliku õigeusu kiriku lauljad esinesid. Kontserdile lasti piletitega. Kontserdil viibis kuulajana ka kohalik vene preester. Paljud õigeusklikud luterlased, eriti naised, olid ärritatud. Neil oli see kuulmatu nähtus: veneusulised laulavad kirikus, isegi vene preester sääl . . . Aga üks õige luterlane, kes enne iga jumalateenistuse ajal vabalt kirikusse pääsnud, jäägu ukse taha, kui ta rahamaksmisega ei taha oma kallist jumalakoda teotada. Naised käinud ümber kiriku ja hädaldanud. „Taevataadike, mis nad sääl lukus uste taga muud teevad kui oma teaatri kometeid. Eks sihukesi ju

teata, rikuvad kalli jumalakoja ää! Viimsepäeva märgid — ilmtingimata."

Edasi rääkis ta tegelaste leidmise raskustest küla noorte seast ja sellest, milliste juttude alusteks need üksikud julgemad saavad, kes siiski söandavad seltsi tegelaste kilda kuuluda. Eriti raske olevat tütarlaste lugu selles suhtes. Siis ei olevat vist ainustki suguelu pattu, mida nad seltsis harjutustel käies meestega läbi polevat elanud. Juba sarnased vaated külarahvas üksi olevat raskeks takistuseks, mille pärast seltsielu harrastamine maal kippuvat pääasjalikult maaharitlaste asjaks jääma. Siiski olevat tema algatusel ka seltsi piduõhtuil jõudumööda äratustööd tehtud, et vabamaid, ajakohasemaid vaateid ümbrusse levitada. Peetud selles sihis äratavaid kõnesid, soovitatud ja levitatud vabameelist ajakirjandust. Olevat tehtud jõudumööda kõik, et jõuda kultuurilisele seltsielule ja vabameelsele ajavaimule lähemale.

„Ja vahest on ka karskusseltsi kulisside taga oma pisikesed kenad pitsid tehtud," ütles üks Hammeri tuttavaid naljatades.

„Enesestki mõista," vastas Hammer samuti naerdes. „Karskusseltsi nimi pole ehk meie seltsile just kohane, aga karskusseltsi asutasime siiski, sest et selle asutamiseks oli lubasaamine kõige hõlpsam. — Tõsi küll, joomine pole hää, aga mine küsi, miks vaim igakord pole tugevam kui liha."

Kui oli veel Hammeri juures tükk aega vesteldud, üheskoos lõunatki söödud, jätsid Pöide mehed vallakirjutaja ja ta perekonnaga jällenägemiseni ja lahkusid, et veel väikest ringsõitu Muhus teha ja siis õhtul umbes kella kümne paiku jälle Pöidel tagasi olla.

„Sümpaatlik isand, see Hammer, ning nähtavasti oma püüetes tragi," tähendas Artur oma sõpradele.

Hilisõhtul eha kustumise ajal hakkasid sõbrad Saaremaa poole tagasi sõitma. Mööduti jälle Suurevalla vallamajast, mille õue põhjapoolt ääretab tihe männimets mustava müürina, kuna lõunapool vallamaja lähedal aru serval paistis endise komissar

Kassatski ajal ehitatud suur kivist, vaksalilaadiline magasiait...

Kiiresti liikus saan teel ja lendas aru lumiste kadakapõõsastega. Jõuti Linnuse küla lähedale . . . Kustki põllu keskelt paistsid muistse muhulaste maalinna jäänused oma lumises kooljarüüs . . .

Külast, millest mööda sõideti, kuuldus rõõmsate „jõulupoiste" laulu:

„... Ei seda aga küsit Haljaval,
kas väimees sündind Pallasmaal,
kas tal taskus rahasajad,
kodu kahekordsed majad,
kas ta kaelas kannab uuri,
kepiks uhke päevavari
ja kas ta kosja kibitaks
ka särab kuldas, hõbedas,
kas väimehel laudas tore täkk,
kes rõngas kaelaga kui kukk..."

Rõõmsana, elumuretuna kuuldus see laul taliõhtuses külm-karges õhus. Ja kui meie sõbrad juba väinal sõitsid, kuuldus nende selja takka külast veel vägev, veniv hurraaa...

„Laulame kah," ütles üks saanis istujaist, „mis kurvad linnud siis meie oleme rõõmsail pühil."

Ja kuulduski rõõmus laul viielt noorelt, kandudes kõikjale laiali...

XVIII.

Jõulu esimese püha õhtul oli X külas laulu ja tralli küllalt, aga Mäemihkli tallu tungis seda ainult häälte kaudu. Peremees oli kirikust kohe naaberkülla sõitnud, oma äiapapat vaatama. Videviku alul oli noorem peretütar kodunt kadunud, läinud külla teiste lõbutsejate sekka. Koju jäid vaid ema ja Miina. Viimane nimelt sellepärast, et Arturi tulekut ootas, nagu oli neil kokku räägitud.

Aeg venis. Videvik üle halli lume muutus juba öö sünguseks. Ema kippus juba magama, kuid loobus siiski sellest nõust, sest polnud ju võimatu, et lõbutsev noorte salk, mööda küla käies, kordamööda iga

talu toas tantsides, ka neile tuleb. Selleks jäigi pereema üksi suurde rehetuppa, mille põrandal sasitud jõulupõhud, tulevalgel istuma ja valvama. Hull ja ebaviisakas oleks ju, kui lõbutsejate noorte salk lukustatud ukse tagant tagasi peaks pöörduma. Sellest saaks külas jälle juttu ja naeru laialt.

Miina peitis aga enda oma kambrisse. Kuigi teised noored tulevad, siis võib ema öelda, et Miina polegi kodu, vaid on läinud sinna ehk sinna sõbrannade juurde.

Ta katsus lugeda kõhukat romaani, mis üks ta sõbrannadest jõulu eel oli toonud ja kiitnud huvitavaks romaaniks. Huvitav see oligi, seda võis juba esimese paari päätüki järgi otsustada, — täis keerulist sündmustikku ja intriige, kuid sellest hoolimata ei suutnud romaangi neiut köita.

Raamat langes ta sülle tagasi, huvitav sisu peitus kaante vahel, ja raamatule langesid paar piiska, nagu oleks torm raputanud nad kustki raagus puude oksilt...

Noored tulid ka Mäemihklile, kus vana perenaine neid üksi vastu võttis ja varsti keelekastetki kambrist kapaga tõi. Lõõtsmoonik lasi peagi kuuldavale kihelevaid tantsulugusid ja noored algasid oma tantsingut, et „lagi laksus ja põrand paukus". Tants lõpnud, algasid ringmängud, rõkkavate laulude saatel. Tuba helises ja kõlises noorte avameelsest pühaderõõmust... Mõnigi küsis ka Miina järele, kuid perenaine vastas, et teda kodu polevatki.

Miina omas kambris oli kustutanud tule ja oli heitnud end riides, nagu ta oli, voodisse. Haiget tegi talle see rõkkav pidutsemine sääl toas, suurendas ta tuska, paksendas pilvi tunnetes... Oh et need sääl toas ometi kord vaikiksid ja läheksid!...

Viimaks läksidki kisades ja lauldes ning poiste jalgade trampides esikambri laudpõrandal, mille tugevust hüpates katsuti.

Õues läksid mõned poisikesed, keda Miina häälte järele tundis, veel õieti ülemeelikuks. Jalgade trampides algasid nad laulu valjusti ja ülemeelikult.

„Nüüd istun kurb ja vaga
ma oma kambri sees
ning kiigutan sääl seda,
kes magab kätki sees...“

Neiu võpatas, aimates, et see laul on temale pühendatud. Nii siis va' Sõerde Juula, selle maailmatarga jutt oli külas juba levinud. Aga kui isa sellest kuulda saab, mis siis?!

Ja mõte sellest puudutas neiu südant kui külm kooljakäsi.

Tükk aega pärast külanoorte lahkumist kuulis ta kedagi esikambri tulevat ja tasastel sammudel tema kambrile lähenevat. Ta jäi ergusti kuulatama. Tulija oli Artur.

Noormees oli tublisti vindis ja hästi lõbusas tujus.

Teades, et isa pole kodugi, vaid koguni teises külas, kust ta enne homset tagasi ei tule, muutus Artur mõneks hetkeks päris ülemeelikuks ja vallatuks, suudles oma salajast mõrsjat, paitas ja kallistas teda.

Lõpuks, kui ta oma vallatamisest arvas esialgu juba küllalt olevat, jäi ta neiu ette istuma, võttis ta näo käte vahele, vaatas talle otse silmi ja ütles:

„Kullake, musutrullike! Eks ole hiirtel hää elada, kui vana kassi kodu pole? Eks ole, Miinake!

Ja jälle suudles ta neidu ülemeelikult.

„Artur, mis su arus täna on!“ tõreles neiu, ent see polnud sugugi pahameelne tõrelemine.

XIX

Selle pika öö võisid nad olla segamatult õnnelikud.

Uueaasta õhtu 1906. a. Päikese loojaminek oli tore: taevas punetas ja õhk oli selge. Muhu-Suurvalla kirjutaja J. Hammer oma abikaasaga sõitsid rõõmsa seltskonna saatel hobustel ja saanidel Uuemõisa valla kirjutaja Sarapuud külastama ja uutaastat rõõmsasti mööda saatma. Nendenigi olid jõudnud kuuldused karistussalkade peatsest saabumisest, kuid et hädaoht just käega katsuda, seda ei aimanud neist keegi. Kõik olid rõõmsad ja pühadetujus.

Pöide kiriku lähedal aga tabas neid ootamatu üllatus. Neile tuli vastu sõjaväelaste salk mõnede kohalikkude parunitega eesotsas. Muuseas ka parunid S ja N lähemast ümbrusest.

Üks parunitest hüüab kanges eesti keeles:

„Kes teie olete?

Saanidel olijaist aga vastab keegi pahaaimamatult:

„Mässajad."

Saanidel olijad ei taibanud kohe asja õiget seisukorda, sest tihenenud videvik takistas nägemist. Seepärast pidasid nad esialgu seda kinnipidamist naljaks. Sellest siis ka see vastus.

Peagi selgus, et parunid ühes sõjaväelaste salgaga olid oma ohvrite jahil, olid väljas nende vallakirjutajate kinnivõtmiseks, kes olid nende silmis mässajad ja rahvaässitajad. Nüüd oli põgenemine hilja, nüüd oli ohver ise jooksnud lõksu.

Vallakirjutaja Hammer'il ärkas meelde, et kui ta juurest tabamisel ja läbiotsimisel revolver leitakse, võib see saada „süü" raskendavaks põhjuseks. Tarvis oli see hädaohtlik riistapuu kohe kõrvaldada. Üks käeviibe üle saani ääre — ja revolver oli tee ääres lumes peidus.

See oli viimsel momendil tehtud, sest paar minutit hiljem asusid sõjaväelased parunite juhatusel ümber saani. Kohkunud abikaasa palvetest, nutust ja hädaldamisest hoolimata vangistati Hammer ja võeti püssimeeste vahele.

Nüüd liiguti Uuemõisa vallamaja poole, sest ka Uuemõisa kirjutaja Sarapuud oli otsustatud täna arreteerida. „Ässitajaid" taheti viimse meheni tabada. Kõigepäält „suured," siis ka „väiksed".

Uuemõisa vallamaja juurde jõutud, säädsid sõjaväelased kaks kuulipildujat vallamaja õue üles ja pöörasid nende otsad kohe lagedat merd. Sääl pandi need surmapildujad „pobisema" — hirmutuseks kohalikule rahvale, keda karistussalgale oli ettekujutatud kurjade ja salakavalate mässajatena.

Kuna muist sõjaväelasi ülemuse käsul ümber piirasid vallamaja, läksid mõned sõdurid, kahe laskeriista-

dega varustatud paruniga eesotsas, vallamajja kirjutaja Sarapuud tabama. Kõige päält mindi Sarapuu poissmeheliku sisseseadega eluruumidesse, kuid sääl otsitavat ei olnud. Samuti ei andnud läbiotsimine teistes ruumides tagajärgi. Nähtavasti oli otsitav hädaohust haisu ninna saanud ja aegsasti kuhugi varjule põgenenud.

Kaasas olevad mõisnikud, nagu pärast räägiti, saanud sellest mitteleidmisest väga ärritatud. Nende arvates ei tohtinud „ässitajad“ karistusest pääseda.

Üks mõisnikest löönud vallamaja õues rusikaid kokku ja sõnunud ähvardavalt:

„Küll me teitele kuraditele veel näitame!“

Vallamaja läheduses põlesid tulelõkked, millele vallamaja põletuspuidu tagavarast sagedasti sületäiekaupa uut lisa viidi. Soldatid valmistasid sääl omale õhtusööki ja soendasid endid. Kogu vallamaja ümbrus sarnanes väikse sõjalaagriga. Vallakirjutaja Hammeri abikaasa, kes mures oli oma laste saatuse pärast, nuttis valju häälega. See läks nähtavasti ka ühele sõjaväe ohvitserile südamesse. „Ärge kartke!“ ütles ta. „Kõige pahemat pole teie mehel karta, kedagi kohe maha ei lasta.“

Pärast räägiti, et esialgu olnud nõu Hammeri, Sarapuud ja Trulli, keda tähtsamaiks ässitajaiks peeti, pääle tabamist kohe maha lasta, kuid et kaht viimast sel õhtul ei leitud, olevat peetud kohaseks ka Hammerit, kes neist kolmest ainsana tabatud, mitte kohe maha lasta.

Trullgi oli tabajate tuleku eel kodunt varvast lasknud ja varjanud end esialgu lähemas ümbruses. Pahased olles, et kaks tähtsamat lindu — Sarapuu ja Trull — pesast lennanud, pidanud karistussalga juhid nõu, kuidas ümbruskonna pääle mõjuda, et need redus olevad mässumehed välja annaksid. Külakümnikud, kõigist ümbruskonna küladest, käsutatud vallamajja kokku. Sääl kästud neil käed üles tõsta, peetud neile äge ähvarduskõne ja lõpuks antud neile käsk, et peavad igast perest 5 rubla raha nõudma ja vallamajja tooma, kust lubati tagasi anda siis, kui redus-

olijad mässumehed karistussalgale välja antud. Hirmunud mehed ruttasid käsku täitma.

Osa karistussalgast sõitis, kuulipildujad kaasas, X külla, kus sel õhtul öeldi olevat suurem mässumeeste koosolek. Kuid sinna jõudnud, nägid nad, ei midagi sarnast polnud sääl. Oli vaid harilik pühade pidamine. Tabati säält ümbrusest vaid kohalik kooliõpetaja, kellele oli näidatud kui „mässajale“.

* * *

Saadu Artur kuulis karistussalga saabumisest külas pidutsedes. Raskesti mõjus see teade, ja pidutsemise himu oli korraga kadunud. Rõõmsate pühade lõpetamisele tõmbas see teade hoiatava musta risti.

Kuski talukambris pidasid mässuliikumisse segatud nooredmehed nõu, mis nüüd teha ja pääle hakata. Üks neist, Artur Lepik, oli põletanud piibli ja mõisa küüni, mida küll kindlasti ei teatud, kuid mille kohta liikus mitmesuguseid kuuldusi. Teine oli muidu laia suuvärgiga noormees ja külas mõisnike kohta palju kuraasitanud. Kolmas oli käremeeliste ajalehtede lugeja, sõnakas ja ülemeelik poiss, kes oli lubanud vabaarmastust laiendada ka peenete mõisapreilide ja -prouade kohta, ning seda oli ta kord vindis päägä kiidelnud. Viiendal-kuuendal olid ka oma „surmapatud“, mis nüüd kipitsesid ja kihelesid.

Ainult kaks, kolm neist olid enam-vähem teadlikud käesoleva liikumise sihtidest, eesmärkidest, viimaste seas oli ka Artur Lepik. Teised olid enam juhulikult liikumise kurdu sattunud, sest et see oli selkorral „moes“.

Nüüd oli meestel nõu kallis, mis teha või pääle hakata. Elu oli kõigile veel armas ja paistis täis veetlevaid, tundmatuid saari. Peeti nõu, arutati asja igast otsast, kuid viimaks otsustati sama targalt koju minna, lootes ehk uus päev on öõst targem.

Artur läks Sepaantsult läbi, et ääri-veeri uurida Minni meeleolu. Nüüd võis ju Minnist palju oleneda tema — Arturi saatuse suhtes.

Ta leidis Sepaantsu ukse seestpoolt riivis olevat, ent uksele koputama ta ei hakanud. Meeletades, et ta eemalt tulles oli märganud Minni magamiskambri akna valgustatud olevat, otsustas ta minna akna taha vaatama, lootes, et säält saab Minniga rääkida sisselaskmise pärast nii, et teised majasolijad seda ei kuuleks.

Temale õnneks või õnnetuseks polnud kardin küllalt lai, nii et aknaleitungi ja kardina ääre vahel oli paari tolli laiune avaus.

Esimene pilk kambrisse pani ta kohkuma. Sääl istus Unnama Sass Minni juures voodi äärel, käsivars ümber neiu piha ja nähtavasti vestles Minniga õige sõbralikku juttu.

Tema vihasem vaenlane ta endise mõrsja juures, — selle juures, kes ta küünipõletamise saladust teab ja kelle ta mõrsjana tegelikult juba maha jätnud! Sellest ei võinud, tema arvates, temale tulla muud kui ainult halba. Vististi mõistab Sass Minni pää nii segamini ajada, et ta talle kõik räägib. Ja Sass ruttab seda teadet järgmisel hommikul, mil ta öö Minni kaisus veetnud, tingimata teatama võimudele.

Nähtavasti ütles Sass Minnile midagi õige naljakat, nii et neiu selle pääle lõkatavalt naeratas, valgete hambaridade paistes punaste, värskete huulte vahelt.

Armukadedusokaski torkas Arturit — eks ju Minni oli ikka kah väike kena tüdruk, keda ta mingi hinna eest siis sarnase himuka ja jõhkra poisi, kui Sass, käte vahele poleks soovinud . . .

Ta püüdis kuulatada, mis nad sääl kahekesi räägivad, aga ei kuulnud midagi.

Nähes Sassi Minnit suudlevat, ei suutnud ta enam kannatada, vaid lahkus akna takka, tunnetest kihava ja kartusest raske hingega.

Ta arvas võivat nüüd kõige pahemat karta Sassi poolt.

XX.

Vana-aasta 1905/1906 a. kell 10, 30 min. kostis Roomassaare poolt sõjaväelaste taktis sammumine ja relvade tärin. Kõlasid ka tuntud vene sõimusõnad

ja väesalk mereväe leitnant Selenoi juhatusel asus Kuressaare lossi.

Järgmisel päeval oli komissar J. Sander oma kantseleis, nägu murelik. Kõndides edasi-tagasi räägib ta ühele oma ustavale tuttavale: „Kuidas saaks päästa Hammerit, Sarapuud, Schumanni ja teisi.“ Ja edasi:

Samal päeval käinud ta visiidiga leitnant Selenoi juures. Adjutant teatanud Selenoile tema tulekust, kuid teda — Sanderit — lastud oodata kaks ja pool tundi köögis püstijalu. Vahepääl käinud mõisnikud edasi-tagasi sisse ja välja nagu mesilased mesipuusse. Viimaks saanud tema süda täis ja palunud adjutanti öelda, et tema on talurahvaasjade komissar, 65.000 elaniku esindaja ja palub audientsi. Seepääle võetud ta vastu. Audients kestnud vaevalt 10 minutit ja seegi ilma tooli pakkumata. Leitnant Selenoi teatanud lühidalt, et tema mehed minevad homme maale ja seadvat korra jalule. Selle eest, et komissar vallakirjutajaid niiviisi talitada lasknud, võetavat ta ise vastutusele. Tema — Sander — teadvat nüüd, et karistussalk tulnud siia inimesi maha laskma ilma kohtuta.

„Homme lähevad maale,“ ütles Sander, „ja siis on kadunud Hammer, Sarapuu, Schumann, Sepahammer ja teised. Seda aga ei või lasta sündida.“

Kohe pärast seda käsutas komissar Sander oma kirtutaja ühes ametnik X-ga maale.

„Ajaviitmata võtke hobune,“ ütles ta, „ja sõitke maale, toimetage juurdlus ja hommikul kell 7 olge tagasi!“

Umbes tunni aja pärast olid mõlemad ametnikud reisivalmis ja sõitsid maale. Ilm oli sajune ja tuisune, ajuti kippus voorimehe hobune eksima. Kuid edasi pidi kiiresti saama, sest hiljaks jäämisest võis oleneda nii paljugi.

Umbes kella 10 ajal olid mehed Pärsama vallamajas, kus elas üks rahutuste tegelasi, vallakirjutaja Rauts. Ametnikel oli kõige päält vaja vallavanema talu üles otsida. Selleks asuti kohe teele. Peagi leidsid ametnikud selle talu.

Vallavanem ehmus esiteks, kuuldes, millise asja pärast võõrad käimas. Talle püüti asja selgitada, arusaadavaks teha. Kohe riietus vallavanem, tuli külla ja juhatas ametnikele, kus elab üks või teine tunnistaja. Seega suuresti kiirendas ta ametnike asjatoimetust.

Juurdlusel selgus, et siin ei ole sugugi tegemist mässuga valitsuse vastu vaid majandusliku seisukorra reguleerimisega. Eluhädade pigistus oli muidu nii rahulikke hobusekannatusega inimesi sundinud häält tõstma pääasjalikult agraarse ülekohtu kõrvaldamiseks.

Järgmise päeva hommikul kella 6 ajal olid ametnikud Kuressaares tagasi. Komissar Sander juba ootas neid. Saanud juurdlused, mis maal — kohapääl toimetatud, hakkas ta neid kohe lehitsema ja nende sisu silmitsema. Nähtavasti oli tal rutt.

Mõni minut hiljem istus komissar samale voorimehele, kellega ametnikud maalt tulid, ja sõitsid karistussalga juhi leitnant Selenoi juurde.

Sääl olid juba küüdid 150 mehe jaoks kohal. Madrused sekeldasid regede ümber, asetades püsse ja kuulipildujaid regedele. Need ettevalmistused äratasid päältvaatajais mulje: siin valmistatakse tõsiseks lahinguks ning ettekujutava kardetava vaenlase vastu. Kahtlemata oli see mõisnike ebaõige ja sihiliku informatsiooni tagajärg. Mõisnikud muidugi kujutasid karistussalga juhile, et see rahvas sääl maal on täis kurja mässutuld ja valmis relvadega vastuhakkamisele.

Komissar Sander pääsis seekord juba märksa hõlpsamini leitnant Selenoi jutule kui eelmisel päeval. Sääl pakuti talle tooligi.

Komissar esitas maal toimetatud juurdlused Selenoile.

Saanud Selenoi juurdlused läbi lugenud, annud ta komissarile kätt ja öelnud: „Nüüd sain ma asjast koguni teise mulje."

Nähtavasti oli see lause karistussalga juhi poolt tõsiselt mõeldud, sest lõpuks saatis ta samal päeval maale võrdlemisi väikse lendsalga.

Salk tuli mõne päevase maalviibimise järele linna tagasi. Mis nad sääl teinud, sellest vaikisid.

Niipalju ütlesid, et otsinud päämehi: Schumanni, Hammerit ja Sarapuud. Kuid pääle Hammeri pole nad teisi kätte saanud. Schumanni jaoks olnud koguni köiesilmus tema käes rendil oleva Rõõsa mõisa aeda valmis tehtud, mis sääl kauemat aega kõlkunud. Vallakirjutaja Sarapuu hoidis end mõne päeva redus, siis ilmus ta komissar Sanderi juurde. Viimane pani ta oma määrusega vangimajja kinnipeetavaks Saaremaa kohtuuurija korralduse järele. Nii ei saanudki Selenoi teda oma võimusesse ja ilma kohtuta maha lasta. Ka Schumann arreteeriti politsei poolt ja paigutati kohtuuurja korraldusel vangimajja, millega pääsis mahalaskmisest või poomisest.

Karistussalk saabus K mõisa, et sääl ümbruskonnas, selles „rahutuste pesas“ korda jalule sääda. Korraldus oli tehtud ka Pärsama valla kirjutaja Joh. Rauts'i arreteerida, kuid viimane, aimates hädaohtu, oli saanud õigel ajal põgeneda ja end varjule peita.

Oli kolmekuninga laupäeva õhtu, mille vastuvõtmiseks taludes, vabadikumajades — ühesõnaga igas perekonnas vastavaid ettevalmistusi jõu- ja soovikohaselt oli tehtud. Õhtukohaste mõnususte seerias ei puudunud muidugi ka koduõlu, mida peaaegu iga „suitsu all“ niipalju oli tehtud, et sellest jatkuks ka kolmekuningapäevaks. Teade karistussalga jõudmisest K mõisa mõjus pühadetuju rikkuvalt. Kuid sellegi vastu otsisid mehed, kes olid asjasse kuidagi segatud, kapast ohutist. Keegi ei põgenenud, vaid jäädi oma koju, oma perekondade juurde — saagu mis saab. Seejuures julgustati end ka sellega, et omale majanduslikkude kergenduste nõudmine ei võiks kuidagi olla surmaväärne kuritegu.

Sarnases arvamises oli ka selleaegne Pamma külavanem, „Ärma“ talu peremees Aleksander Kitt, kes sel kallikspeetud õhtul viibis kodu soojas toas, põrandale laotatud põhkudel, oma noore naise, laste ja teiste omaste seltsis. — Pika õhtu jooksul mekiti ka „jõulujalga“ mis noore peremehe pikapääle paraja „auru alla“ pani ja kuraasi tõstis.

Äkki sõitis õue kesköine ratsanik, nagu tuntud „Eleonoore“ laulus. Sidus hobuse „posti“, trampis ukse ees jalad lumest ja astus majja.

Tulija oli urjadnik K linnast.

Pererahvas aimas: Ega see hääd tähenda, küllap nüüd ikka midagi iseäralikku kuulda saab!

Ajaviitmata teataski politseinik ametlikul toonil, et teda on saadetud K mõisast ülemuse käsul ja temale on kohuseks tehtud teatada: Järgmisel päeval, s. o. kolmekuninga päeval ei tohi ükski mees Pamma külas kodunt lahkuda, kõik peavad kodu olema. Ja sellane käsk tuleb külavanemal kohe edasi anda ka naabruses olevate Koiduvälja, Tiitsuotsa ja Nõmme küla vanemaile. Niisugune on karistussalga ülema käsk ja sellele ei tohi vastu hakata.

Vindis peremees pahandas, pidades niisugust kiiret käsutäitmise nõudmist kalli öörahu rikkumiseks. Kui aga hiilgavate nööpidega mundrimees oma nõudmises kindlaks jäi, haaras peremees äkistades pingi ja ähvardas urjadnikku sellega: — et sa enese koristaks siit!

Politseinik K linnast tegi sellest omad järeldused ja lahkus ähvardades.

Noor peremees, kel paras aur pääs, märkas nagu läbi udu, et ta pole õieti toiminud. Kuid, et sellel vastuhakkamisel nii kurvad ja rasked tagajärjed võiksid olla, kui need järgmisel päeval tõesti olid, seda ei suutnud, ei teadnud ta omale kujutelda.

* *
*

Kolmekuningapäeval saabus umbes 50-meheline karistussalk, kel kuulipilduja kaasas, Pamma külla. Külavahele, teeristi kohal olevale platsile, mida nimetati Rootsi turuks, käsutati salk seisatama. Sinna säeti ka kuulipilduja üles. Soldatid komandati kahte ritta, nii et ridade vahe sarnanes tänavaga. Ridade vahelt, seda „tänavat“ mööda, pidid kokku käsutatud külamehed kuulipilduja otsa ette sammuma, kuulipilduja juures seisvate ohvitseride juurde, ülemusele „aru andma“ oma tegevusest.

Käsu pääle tuligi külamehi noori ja vanu, habemega ja ilma. Muist enam-vähem kohkunud näoilmega, muist aga nähtavasti vindis ja seega ka palju ükskõiksemad. Tulid ka naisterahvad, kokkukäsutatute omakseid. Nende nägudel oli rohkem märgata kartust ja ahastustki. Sest pääle karistussalga ülemuse võis vaid armas Jumal taevas teada, mis nüüd tõesti tulemas. See teadmatus täitis naised salakartusega, tükk maad eemal jäid nad seisatama ja ootama, mis nüüd sünnib.

Poisikesi aga ajas uudishimu sõjaväelastele võimalikult lähedale. Juba kuulipilduja üksi oli midagi, mida maksis vaadata. Päris iseäralik riistapuu teine! Pagana tore oleks sellega põmmutada vareseid puude otsast või aida katuselt maha. Jah, peaks sihukse riistapuu ete omale saama!

Poisikeste ja teiste tähelepanu köitis ka kustki talu õuest tulev pikakasvuga vanamees, mütsita, pikk habe lehvimas külmas tuules, suur piip nagu varn hambais. Nähtavasti oli vanamees kodu tublisti kapapõhja vaadanud. Kõikuvail sammel, kuid julgesti lähenes ta karistussalgale.

„Vaata va Kane Priidut!“ kuuldus poisikeste seas.

„Vahest vana teeb joobnud pääga mõne rumaluse!“ hädaldas üks naistest.

Vanamees jõudis juba sõjaväelaste ridade vahele. Nähtavasti oli ta kartuse koju jätnud, julgesti, ükskõikselt sammus ta kuulipilduja juurde ja seisatas sääl. Võttis siis piibuvarna ja koputas seega vastu kuulipilduja haljast toru, sääljuures valjusti sõnudes:

„Oh surma ingel sa
mind võta korista.“

Ohvitser, kes kohe taipas, et vanamees peab end nii ülal purjus pää mõjul, andis talle kõrvakiilu, sääljuures öeldes (vene keeli): „Mine sa, vanamees, koju, oled purjus!“

Meeste ülekuulamine kestis aga edasi, järg jõudis ka „Ärma“ peremees Aleksander Kitt'i kätte.

Ümberseisjad külamehed aimasid juba mõnde tundemärkide järgi, et „Ärma“ peremehel ähvardab hal-

vasti minna. Ja need kartused polnud põhjendama
Et aga nii halvasti läheb nagu ta läks, seda ei sı
detud esialgu uskuda. Arvati vaid, et eelmisel õh
olnud politseile vastuhakkamine viib mehe mõn
ajaks vanglasse.

Mis aga nüüd sündis, see ähvardas joobnu
südame seisma panna. Ohvitseri käsul võeti Är
Sander, nagu kohalik rahvas teda nimetas, kuue
duri vahele ja viidi teistest tükk maad eemale, põll
pukktuuliku juurde. Sääl jäi salgake ühes ohvr
seisatama.

Päältvaataja külarahvas teadis nüüd, et on tulen
midagi kohutavat. Naiste seas tekkis hädaldamist
nuttu. Viimaste seas oli ka Ärma peremehe n
naine. Seistes keldri juures põlluaia ääres värisev
põlvil ja ahastusega hinges jälgis ta mehe saatu
teades, tundes oma võimetust oma mehe, oma ala
liste laste isa päästmiseks midagi teha!

Sündmused aga arenesid halastamatu valjus
ja kindlusega. Oma elujärje parandamise romant
oli uppumas verre ja õudsusse. Võim murdis õigu

Sõdurid kavatsesid esiteks ohvri siduda veski
va külge, kuid loobusid sellest nõust, ohvri näilis
rahulik olek ei annud selleks põhjust. Ja kuhu või
ta põgeneda püssikuulide eest.

Ohvitser võttis ohvri taskust punase ninaräti
mis oli poest ostetud ilma mingi mässulise tagam
teta. Sellega seoti ta silmad kinni.

Sõdurid astusid mõned sammud eemale, sam
ohvitser.

Käis mürtsatav, ragisev kogupauk kuuest püs
ja ohver langes nagu puu kännult; kuulidest rebi
riiete tükid hilberdasid lumel tuule käes...

Samal hetkel langes keldri juures aia ääres
naine karjatades minestusse, kukkudes lumele.
oli Ärma noor perenaine, mahalastu abikaasa.

Kogupauk polnud ohvrit veel surmanud, kı
lähedalt oli lastud. Võib olla ei söandanudki sõdı
otse südamesse või pähe sihtida, võib olla oli see o

vuseta laskmise tagajärg, aga mahalastu tõstis oma käsi ja jalgu ning häälitses valus.

Ohvitser tõttas haavatu juurde, haaras ta käest kinni ja lasi revolvrist kolm pauku talle otse rindu, mahalastu kätt üles ja alla liigutades. See lõpetas mehe elu, kes oli üks neist, kelle poolest oleks võinud tsaar ja senine riigikord kaua veel püsida, kuid kes lootis, nagu paljud teisedki, taludele mõisa poolt pääle pandud raskuste vähendamist ja muidki hädapäraseid kergendusi, millised tegeliku elu pigistused hiljutisil lühikesil „vabaduspäevil" olid esiplaanile nihutatud.

Läbilastud meherinnast voolas veri lumme, imbus sääl laiali, värvis valge lume laiba ümber punaseks. Külm lumi ja külm õhk võtsid vastu, panid tarretama sooja südamevere, mis mõned minutid tagasi oli veel voolanud mehe kehas, kes oli veel noor ja teguvõimne ning kes oleks oma perekonna hääks ning Saare tulevase edu aluspõhja panemiseks veel küllalt võinud teotseda ja korda saata.

Verine sündmus kainestas needki mehed, kes joobnutena olid tulnud. Midagi jubedat võis märgata nende karmijoonelisis, eluvõitluses karastatud nägudes. Ent midagi välgatas mõne silmis. Küllap hingedeski liikus teravaks ihutud, salavihaga vürtsitatud mõte: „Kurat, see on kõik nende mõisnikkude töö!"

Küllap oleks sõrmedki rusikasse tõmbunud, poleks neid püssimehi sääl nii lähedal olnud.

Karistussalga juhatuse poolt tehti korraldus tapetu matmiseks, mis säälsamas ilma mingi kirikliku tseremoniita pidi sündima.

Külast toodi labidad ja kangid ning kaevati sinnasamasse, mahalaskmise paigast veidi eemal külmanud maasse madal auk, et laip sinna vaevalt sisse mahtus. Laip kaeti külmanud mullakägaratega ja mullapuruga segatud lumega ning tambiti päält jalgega kinni.

Paar sõdurit, kes mahalaskmisest osa võtsid, põlvitasid selle kurva, näotu kalmistu juurde, ristitähte endale ette tehes ja palvetades oma issameiet selle

hinge eest, kes nende käe läbi langenud, aga kes kunagi neile vähematki kurja polnud teinud.

*

Samal päeval pääle lõunat läks karistussalk Pamma külast Koiduvälja külla, mis esimesest ainult pool kilomeetrit eemal.

Külatänavale, Väljamihkli talu kapsaaia nurga kohale, jäi see külale kurjaennustav salk seisatama. Siis saadeti külla vali käsk, et kõik mehed ilmugu sinna.

Tulid siis vaikivad, tumedate nägudega mehed, olles Pamma külas täna korda saadetud mahalaskmise värske mõju all. Ei võidud ju teada, mis neilegi võis sündida: Oli ju süda rindu võetud ja mõisas ära käidud, rendialandamist ja muid hädapäraseid soodustusi nõudmas.Mine tea, millega seda nüüd maksetakse.

Midagi verist sel õhtul aga ei juhtunud. Ülemus vaid rääkis valju juttu ja andis peremeestele kõva käsu järgmisel hommikul ilmuda K mõisa, kus karistussalga peatuskoht. Ei öeldud sugugi, misjaoks seda tarvis, see pidi alles koha pääl selguma.

Videvikul asus karistussalk regedele ja sõitis K mõisa tagasi. Mure- ja kartusrikas öö aga laskus külale, kardeti, et K mõisas ootab mõndki meest surm või vähemalt vangirauad.

Pimedus oli rikas naiste pisaraist ja meeste tumedaist mõtteist. Ei õhetanud taevarannad enam tulekahju kumadest, vaid deemonlik öö hiilis üle tuhahunnikute. . .

Hommikul oli külas suur kurvastus; kardeti, et mõnedki mehed, eriti need, kes liikumises kuidagi silmapaistvamat osa etendanud, mõisast enam tagasi ei tulegi.

Mehed jätsid kodu naised, lapsed ja muud omaksed jumalaga, mõnigi neist riietus võimalikult vanadesse rõivastesse, sest misjaoks uusi riideid surmaminekuks ülle ajada: eks riided aeta ju ühes laibaga auku niikuinii.

Siis mindi üldise kurvastuse ja pisarate saatel teele,

XXI.

Nagu hiigla tulekahi
punas mere pääl:
Koit vist tõusev süütas leegi
uueks päevaks sääl . . .

Jäätis naeris: lained vangis
seisvad tema all;
kõle põhituule tõustes
tuiskab kõhinal . . .

Millal vaba vetevalda
kuldab koidukiir?
Millal särab päikse tõusul
loitvalt lainteviir?!

„Võitle, oota!" hääli nõnda
kuulen hinges ma.
„Kord ka särab vabameri
päikse tõusuga." —

Mehed läksid mõisa, ülemuse kange käsu pääle, sest vastu ei tohtinud hakata. Minnes ei jutustatud midagi enam valjul, kõrgil toonil, vaid tasaselt, kartes, poolhäbelikult. Küllap kees mõnegi hinges kahtlus, kas minna või mitte. Praegu ju oli veel kaks teed valida: mõisa minna, kus karistussalk, või putkata Ameerikasse ehk mujale välismaile. — Aga kuidas sa putkad, jättes maha kõik, mis sulle lähedane ja kallis. Siin su kodu, varanduse natuke, naine, lapsed, kodumaa, kus mõnigi neist elanud juba hallpäise vanaduseni.

Lõpuotsuseks jäi: mõisa minna, saagu mis saab! Kuigi sääl peaks ootama surm, eks siis sind kata vähemalt kodumaa muld.

Mõisa jõudnud jäid mehed salgana mõisa õue seisma, piinav kartus südames — ei tea mis nüüd tulemas. Eks siin õues oldi ju omad nõudmised noorele mõisnikule esitatud, nõudval ja vabal toonil, milles mõisnik omas aadellikus meeles oli näinud liig suurt „matslikku" iseteadvust, haavamust mõisniku seisusele — ja siis äkilises meeles oli võtnud revolvri tarvitusele, saates surma ja haavu sellesse „häbematusse" talupoege karjasse . . . Siis oli mõisnikku peksetud ja jäetud ta elutult maha, tarduvate inimlaipade juurde, kust ta sama päeva õhtul koristati ja

linna haigemajja toimetati, kus hiljem paranes. Pärast oli veretöö kohale saabunud meeleavalduslik rahvahulk ja püstitanud sinna punase lipu, talvisesse tuulde lehvima. Ent nüüd oli tuul pöördunud, nüüd on punanelipp saanud esemeks, mille kandjaile antakse „hauad või rauad."

Ei polnudki meestel väga kaua tarvis oodata, kui mõisa paraad-uks avanes ja mitu relvastatud sõjaväelast ohvitseriga eesotsas välja tormasid.

„Nüüd küll saab tina!" mõtles mõnigi õues seisev külamees hirmuga. Seda kartust suurendas veel mõisa õue ülesseatud kuulipilduja.

Mõisa kutsutud rentnike seas oli kolm meest, kelle pääle mõisniku poolt eriliselt oli kaevatud. Ka mõisa õues olnud verise kokkupõrke suhtes. Nende kohta oli, nagu räägitakse, surmaotsus tehtud, kuid nad pääsesid peaaegu viimsel silmapilgul selle läbi, et mõisa saabus teade väljakohtute pidamise ja nende poolt tehtud otsuste täideviimise keelu kohta.

Seega jäi kõige halvem tulemata. Ohvitser vaid kärkis meestega, et nad end lasknud ukutada häbematuist mässumeelistest ja mõisnikele ning kõrgele riigivalitsuse korraldusile vastu hakanud. Oli küllalt kärgitud ja mürgitud, siis kästi mehed koju minna, hobused regede ette rakendada, siis mõisa tagasi sõita ja säält minna küüdimeestena Kuressaare, karistussalka sinna viima.

Seega langes meeste rindadelt kui mägi ja pääsmisrõõm kasvatas koju minnes nende jalgade külge tiivad.

Küüdimeestena teel Kuressaare said nad, õigem küll nende hobused, mõndagi vaeva näha, sest neid sunniti halva teega ülearu kiiresti sõitma, aga igatahes oli see parem kui madruste püssikuulidest mahaniidetud saada.

Pärast ootas mõndagi neist nende „mässumeele" eest ikkagi kuude ja aastate pikkune vangistus, mis vähema karistuse saajad ära istusid Kuressaare vanglas, suurema karistuse saajad aga — Riia kindluses.

Ent mõnedki lihtsad ristid jättis 1906. a. alul ettevõetud „rahustamine“ Saaremaale. Need ristikesed on nii lihtsad ja alandlikud, et nad kellelegi naljalt silma ei paista, ja seepärast on nad ka unustusse jäänud. Aga ometi olid need „mässajad“, kes nende ristide all puhkavad, esimesed ohvrid meie iseseisvuse nurgakivile.

XXII.

Riidu Lepiku naine Mari sidudes kirikureisi jaoks uusi kingi rätikusse, õhkas tasakesi. Täna, kolmekuningapüha hommikul tundis ta nagu erilist tarvet P ap.-õigeusu kirikusse minna, kus ta lapselt ristitud ja neiuks sirgudes saanud leeriõnnistuse. Päälegi oli lootus täna kirikust saada õnnistatud vett, millest usuti ohtu mitme häda vastu ja mis võis tuua jumala armu ning kaitset perre, kuhu seda vett kirikust toodi.

Seda armu ja kaitset oli neil raskeil päevil veel eriti tarvis.

„Tule kerku koa, Riidu!“

„So usukants siis jälle kõva Mari? Ehehh!“

„Riidu, kui jumal ei aita, kes siis aitab, kui sul häda käes?“ ütles naine tõsiselt ja tõrelevalt.

Ent Riidu ütles, et ta ei soovivat kirikusse sõita. Jäi vaikselt ja tummalt toolile istuma, näol tõsine, raskepärane ilme, küll ta vist püüdis otsida õiget lõnga, mille kaudu seda segiläinud maailma värki jälle arutama hakata.

„Võta sülle, papa!“ sõnus väike poeg oma kuue rinda ta põlvede vastu nühkides.

Isa täitis väikse mehikese soovi ja erakordse õrnusega surus ta rinnale, sääl juures kerge muigega sõnudes:

„Sai ikka rassitud ning nõutud, ka sinu pisikese põndriku tuleviku pärast, aga mis sinust saab, kui papa nüüd mätta topitakse?“

„Ei mina lase oma taadile teha midagid, taat nõnda kallis. Ema ütles, et sa lasku mulle poest uue kuueriide ka tuua. Jo sa ikka lased, taat, eks jah?“

Ja tugevamini haarasid poisikese käed ümber isa kaela.

„Küll soab, väike mees, küll soab. Las aga tuleb kevad, siis soad kirju kuue, valge õlest laki ning keik. Siis lähme metsa vilepilli väänama ning laseme tiigil kaljased ujuda; terve laevastiku ehitan neid sulle kevadeks, poisu."

Ta säädis omal ühe põlve risti teise pääle, istutas poisikese jala pöiale „hobuse selga", ja jalaga üles-alla õõtsutades laulis salmikesi.

Mari saatis naeratava pilgu, nagu päikesekiire lumepilvede vahelt mehele, väljus siis, sest hobu resla ees ootas juba õues ja kirikusse tahtis ta õigel ajal jõuda.

Mööda libedaks kulutatud taliteed sõites, kus külm värske õhk lumiselt lagendikult vastu nägu puhus, mõtles Mari, et eks see ole siis temagi patt, kui nüüd Riidule, Arturile, võib olla vanale peremehelegi ning teistele karistussalga poolt midagi halba juhtub . . . Kes käskis teda kergel meelel, Riidu eeskujul kahtlema hakata jumala ja ta õiguse olemasolus! . . .

P kiriku juurde jõudnud, hobuse kuhugi sündsasse kohta ohjapidi kinni sidunud ja kõik muud hobuse juures korda säädnud, sammus ta kiriku õue, kus seisis salgake naisi hirmunud ja kohkunud nägudega.

Peagi selgus Marile, et öösi oli sündinud midagi kohutavat, mille verised jäljed ulatusid ka kirikuni.

Karistussalga poolt oli tabatud ja kohtuotsuseta maha lastud keegi Jursi poolt noormees, selle verine laip oli mässitud „linasse" ja karistussalga meeste poolt toimetatud P kiriku (asus sellal kuski mõisa majas) trepile, kuna preestrile oli südaööl vali käsk antud, et mahalastu olgu hommikuks maha maetud ja ka sellekohane tunnistus karistussalga ülemale esitatud.

Kummaline ja õudne olnud see matus südaöö ajal. Vilkuvate laternatulede valgel oli kaevatud P koguduse kalmistule haud ja sinna oli asetatud laip, puusärgita ja verine nagu ta oli. Haud oli siis

kinni aetud, et hommik, mil inimesed tulevad jumalateenistuseks kirikusse, ei avaldaks midagi õudset ega iseäralikku. Selleks oli lastud ka laibast nõrgunud veri kiriku trepilt pühkida ja pesta, et rahvas ei näeks jälgegi möödunud öö õudseist viirastusist.

Ent sündmus ise oli inimestel teada, oli imbunud nende hinge kui käsnasse, säädis nüüd, kalli püha hommikul, verise liniku nende silme ette ning valas mürki nende tunnetesse.

Kiriku trepist üles sammudes tundis Mari oma põlvedes värinat — eks ta jalad astusid ju sellele kohale, kus öösel oli lamanud verine inimlaip surmas tardunud silmadega . . . Jällegi imbus ta hinge tumedat kahtlust: — Kas see on tõesti jumalik õiglus, kes nii laseb sündida? Kas see noormees oli siis tõesti see suurim mässaja ja kurjategija, keda pidi paratamatult tapetama kallil ööl? Või oli Riidul ometi õigus öeldes, et jumal on ainult rikaste ja vägevate jumal, kes oma õiglust laseb painutada nende huvide kohaselt.

Kirikus ürjati laul, kurb ja veniv. Marile tundus, nagu nutaks ja oigaks sääl murtud ja haavatud süda, kes igatseb pääsu valude raskustest ja vastamata küsimuste rägastikust, et jõuda kuhugi avarusse, kus jumal on jälle vaeste ja rõhutute jumal, kes vaest kahtlustes rabelevat rentniku naist sama armastab kui toredat siidis kahisevat ja kalliskivides säravat keisri prouat, kelle elu, tervise ja õnne eest igal pühapäeval kirikus palutakse . . .

Preester rääkis — nii tundus Marile — täna nagu teisiti kui varemalt. Ta hääl ja toon olid nagu südamlikumad, kurvemad, hingelisemad kui harilikult.

See aitas vähendada teravusi naise kahtlustest piinatud hinges, see mõjus nagu pehmendav salv valutavale haavale, see tegi hinge hellaks ja härdaks.

Ta langes põlvili, et palvetada enese ja nende eest, kelle eest ta kodunt teele asudes seda teha oli otsustanud. Tunnetes kumisesid tal kui kellukesed ning süda oli lõpmatu raske. „Issa meie", sosistas ta tõmblevate huulte liikudes, kuid järgmised palve-

sõnad lämbusid nutusse, mille tagasi hoidmiseks ta sel hardusmomendil jõuetu oli.

Palve rahustas teda veidi. Palves andis ta jumala hooleks laste, oma ja mehe saatuse. Tema ostetud kaks põlevat küünalt pühakujude ees pidid ta jumalaga lepitama. Selle usu ja lootuse oaasi ümber jäi siiski hiilima kahtlust. Liig sügavasti olid temasse mõjunud need „mässuaegsed uskmatud jutud“ — üks meelehärdus hingelise kitsikuse hetkel ei suutnud nende mõju veel täiesti kõrvaldada. Ei suutnud neid kahtlusi kõrvaldada ka pisarad.

Mari tundis, nagu oleks tal hing mitmesse ossa jaotatud, millest iga osa midagi erilaadilist, üksteisele vastu käivat. „Küll see palve on ikka liig nõrk!“ õhkas ta südme põhjast, kuid seegi ei aidanud.

Sellaste ebamääraste tunnete mõju all lahkus ta kirikust. Kiriku õues räägiti karistussalga Pamma külla minekust ja avaldati arvamist, et niisugused salgad võisid saabuda ka muudesse ümberkaudsetesse küladesse . . .

Mari silmade ees lõi korraks virvendama . . . Mingi rutt kiirustas nüüd teda koju sõitma. Lumine maastik tee ääres aiva jooksis, põgenes, kui Mari, see muidu võrdlemisi pehmeloomuline rentnikunaine, oma hobusele tulist taha tegi.

„Kui n a d nüüd Riidu kodu vangi võtavad ning mahalaskmisele viivad, siis — siis — võtan lapsed ühes, lähen nende mõrtsukate juurde . . . Tapku siis ka mind ja lapsed, ju nad siis oma verehimu ikka täis saavad!“

Koju jõudnud aga rahustus ta: midagi iseäralikku polnud vahepääl juhtunud. Paar pisemat last vadisid temale ukse ette vastu ja need said esimesena „kiriku tere“.

Sääl istus Riidugi voodi äärel, särk karvase rinna eest lahti, piip hambais ja vägevad suitsupilved ta ümber keerlemas . . .

Nüüd sai Riidugi „kiriku tere“ ja kirikust toodud pühitsetud vett, siis ka teised toasolijad.

Rõõmsaks ja helgeks muutus äkki Mari meel, tal

oli tunne nagu oleks jumal tõesti ta palveid kuulnud ja sellest nüüd märki annud.

Kirikuriided kambris igapäevaste vastu vahetanud, läks ta tuppa vana perenaise juurde, kes kirikulauluraamatut luges.

„Naised ikka naised, Mari hakkab jälle usklikuks minema,“ mõtles Riidu habemesse muiates, ajas joppkasuka selga ja väljus, et naaberpere meestega õllekapa juures mõtteid vahetada. Eks seda kipitamist olnud temagi südamel, kuigi see teda naiste kombel palve- või kirikulauluraamatust abi otsima ei ajanud.

XXIII.

Oli hilisõhtu, kui Sepaantsu Minni Saadule tuli ja Juulile väikses, sinises ümbrikus kirja andis, paludes seda Arturile kohe edasi anda, kui viimane koju tuleb. Minni oli sel päeval varemalt juba kaks korda Saadul käinud ja Arturi järele küsinud. Nüüd tuli ta kolmat korda ja kirjaga. See pidi midagi tähendama.

Minni hädaline, ärritatud olek äratas Juuli tähelepanu, kuid Minni ütles, et tal praegu aega seletada pole, lubas seda teha lähemal korral. Palus veel Juulit südamekeeli, et ta kirja Arturile tõesti edasi annaks, ja lahkus siis.

Imestades mõtles Juuli, et mis see peaks õige olema, kuid kirja jättis ta avamata, jäädes Arturi kojutulekut kärsitult ootama.

Artur tuli hilisõhtul. Sai kirja ja luges, järjest tumeneva näoga.

Kirjas anti talle tungivalt nõu põgeneda, sest Unnama Sassi poolt olevat karta äraandmist. Midagi lähemalt ei seletatud. Paluti aga Arturit temast, Minnist, mitte väga halba mõelda.

Artur jäi mõttesse, mitmesugused kahtlused puurisid ta pääs ja ka Minni isik paistis talle selles loos tumedana, arusaamatuna. Ent aimatav hädaoht ei andnud aega pikalt mõelda — ta otsustas põgeneda, saagu mis saab.

Põgenemine pidi teostuma selsamal ööl ja ühes kellegi sama valla noormehega, kes ka endal tundis erilist põhjust põgenemiseks.

Küüdimeheks tuli keegi Andla poolt mees, Arturiga ema kaudu lähedalt sugulane. Selle mehe õuest algaski põgenemistee.

Põgenemise eel oli Artur käinud ka Mäemihkli Miinat jumalaga jätmas, kutsudes neiu õue ta ema läbi, kes siis juhtumisi õue tuli, kui Artur veerand tundi pinu varjus juba oli oodanud.

See jumalagajätt Arturi ja neiu vahel oli südamlik ja vastastikku anti häid tõotusi tulevikuks, mis aga ometi mõlemale paistis teadmatu ja tume.

Ent lahkumisega tuli rutata.

Küla majade läheduses sõideti vaikides, aga kui majadest eemale teele jõuti, tekkis sõitjate vahel kõnetki.

„Kurat," algas küüdimees, sai ikka Audla mõisas koosolekuid peetud ning suuri treegikupjaid ametisse pandud, kes neid moonakaid kas või piitsaga mõisa töölt eemal hoiaksid — paistis, nagu oleks see jäme ots meitel juba pihus ja —

„Treekisite", aga loomi nälga ei jätnud", tähendas Artur naeratades.

„Näh, sa tead juba — ennemalt rääkisin. Näh nüüd va Burmeistril oli hää suurt häätegijat mängida! Muudkui käsutab mehed mõisa kogu, teeb rebase näo ede ning pajatab: „Mehed, ma tänan teitid, et te mu loomi treegi aal nälga ei jätnud! Saatis orgimehedki mõisast minema, ilma et kesegile oleks lasknud vitsu anda . . . Aga küllap sakstel on krutskaid! Vist härrastel oli jalgealune juba tuline — veel paar tugevat jõupingutust, ning näe, võit olekskid mede meeste kääs olnd!

Artur vaikis. See, mis Madis siin avaldas, oli vististi ainult tilgake sellest meelekibeduse merest, mis nende seljataha Saaremaale karedaisse tööinimeste rindadesse pesitsema jäi. Madisel aga oli mõisas veel võrdlemisi hää härra, kes oma rentnikele ja moonakaile andeks andis kui pahuraile lastele. Igatahes

palju rohkem on neidsinatseid pahu härrasid, ja need juba oma moonakate ja rentnike eest paluma ei hakka, kui viimaseid nende „mässumeele“ eest trellide taha tirima tullakse!

Jõudsid väina pääle. Madis sundis hobuse kiirele sõidule. Oli hakanud sadama laia, pehmet lund . . . Tagasi vaadates paistis Saaremaa rand kui valges, pehmes udus . . . Ees läbi lumesaju siretasid mõned varahommikused tuled, nagu kutsudes, meelitades kaugele . . .

Küüdimees viis nad Pärnumaa randa, säält pidid noormehed, kes tundsid enese jalgealuse kodumaal tulise olevat, omal jõul edasi, väljamaale pääsema.

XXIV.

Olid mühanud kevadised vood, kuni selleaegne tagurline riigivõim reaktsiooni pakasega neile ette ehitas jäised tammid — ajutiseks muidugi, sest:

„Kes võib tõusval' päiksel' hüüda: pööra jälle tagasi!“

Ajutiselt aga pühitses vägivallal põhjenev monarhistlik riigivõim oma võitu, hingas kergemalt pärast segaseid, veriseid päevi ning korraldas suuri ja väikseid protsesse temale kahjulikkude isikute üle.

Üks sarnaseid protsesse algas neljapäeval 29. mail 1908 Kuressaares „Bürgermusse“ ruumes. Selleks oli kohale saabunud Peeterburi kohtupalati iseäraline osakond. Kohtu istungist, mida palati esimees Kraschennikov juhatas, võttis osa ka kolm seisuste asemikku. Kaitsjaiks olid advokaadid Andronnikov ja Sarudnõi Peeterburist, ning Schablovski ja Kerenski Riiast. Viimane, pärast Vene ajaloos nii kuulsaks saanud, oli siis alles noor advokaadi abi, ja Kuressaares peetud suurprotsessi puhul nähti teda mõnikord „Bürgermusse“ aias edasi-tagasi käivat ja käsi laiutades oma kaitsekõnet kordavat. Kerenski kaitses muuseas ka endist Loona valla abikirjutaja Sepahammerit, keda süüdistati keisri isiku kohta haavavate sõnade ütlemises.

Kaebealuseid oli kohtusse kutsutud 27. Üks neist,

nimelt Aleks. Kärner, praegune riigikogu liige, ei olnud ilmunud. Viimane oli Ameerikasse põgenenud, nagu selleaegne Pärsama valla kirjutaja Rauk'ki, kes ka osutus üheks liikumise tähtsamaks tegelaseks.

Süüdistusakti järele olid kaebealused 1905. a. teisel poolel Saare maakonnas kaastegelased olnud selles organisatsioonis, kes nende teades omale eesmärgiks säädis agiteerimise ja kihutustöö abil rahvast Venemaal valitseva riigi- ja avaliku korra vastu üles ässitada, et selle korra kukutamisel uut, sotsialistlikul alusel põhjenevat korda maksma panna. Selle eesmärgi saavutamiseks ja elluviimiseks valmistasid Sarapuu ja Trull talunikele agraarmärgukirju, kutsusid keelatud koosolekuid kokku, võtsid rahvamiitinguist osa, mis 7. dets. 1905 a. Kuressaares ja 11. dets. Pöidel korraldati; nad mängisid neil miitinguil juhtivat osa, soovitasid J. Teemanti partei revolutsioonilist programmi vastu võtta, pidasid kärarikkail koosolekuil kõnesid, milles rahvast valitsusvastasele tegevusele kihutasid ja nõu andsid uut valitsusvõimu kujundada, Eestimaa jaoks omavalitsust, autonoomiat nõuda, maksud maksmata jätta, nekrute väeteenistusse mitte lasta, sõjavägedele korteritja toidukraami mitte anda, riigirenteist ja hoiukassadest raha välja võtta, paberraha kulla vastu ümber vahetada ja politikasüüdlastele amnestiat nõuda.

Pääle selle loeti süüdistusaktis, et Sarapuu ja Trull on astunud Kuressaare revolutsioonilise keskkomitee liikmeks, on saatnud kirjutatud ja hektografeeritud kihutuskirju Kuressaare ja Pöide miitingute otsuste kasuks laiali ja sundinud Uuemõisa vallavanemat Andrei Trulli, et ta valla rahvalt kogutud kroonumaksud renteisse viimata jätaks. — Rasked süüdistused selleaegse võimu vaatevinklilt.

Mainime paari sõnaga, milles tähtsamaid kaebealuseid eriti süüdistati:

Jaan Hammerit süüdistati selles, et tema säädis külameestele kokku mitmesuguseid märgukirju, võttis 11. dets. Pöide miitingu korraldamisest osa, kutsus säädusvastaseid koosolekuid kokku, kus ta nagu Pöidelgi, kõnedega esines, milles koosolijaid üles kutsus

sotsiaaldemokraatliku parteiga ühinema ja nõu andis kroonumakse mitte maksta, omavoliliselt viinapoed sulgeda, riigi hoiukassast raha välja võtta, riigiametnike käsud ja nõudmised täitmata jätta, paberraha kulla vastu ümber vahetada ning keelduda nekrutel väeteenistusse minemast. Oli Kuressaare keskkomitee liige, ja saatis eelpool mainitud 7. ja 11. dets. miitingu otsuseid täites Muhu-Suurvalla valitsuse nimel, kus ta kirjutajaks oli, teistele ametiasutustele ja ametnikele eestikeelseid kirju.

J. Sepahammeri süüdistati selles, et tema pidanud rahvarikkail koosolekuil kõnesid, milles nõu andnud mõisnikele agraarnõudmisi esitada ja ise oma nõudmiste eest tegevusse astuda, sest saabunud olevat aeg, kus rahvas ise peab esinema kõrgema valitsusvõimuna. Ka olevat ta avalikult toonitanud, et valitsus rahva kasuks midagi ei tegevat. Ta ässitanud rahvast üles, et see kroonu makse ei maksaks, politilisi streike korraldaks, viinapoed sulgeks, igasuguste abinõudega boikoteeriks valitsust jne. Raskematena toodi veel ette, et S. rääkinud Vene riigi ja keisri kohta teotavaid sõnu; korraldanud 21. dets. 1905. Loona vallamajas säädusevastase koosoleku, kus muu seas senine sääduslik vallavalitsus säädusvastaselt tagandatud ja uus ametisse pandud.

Selleaegse Rõõsa mõisa rentniku ja Saaremaa revolutsioonilise liikumise silmapaistvamat tegelast Aleksei Schumanni süüdistati selles, et tema võtnud endale kohaliku revolutsioonilise omavalitsuse kõrgema organi niinimetatud „Kuressaare keskkomitee“ liikme kohused, tellinud selle komitee nimel trükikojas mõni sada eksemplari 7. dets. Kuressaares peetud miitingu otsuseid ja levitanud need rahva sekka ühes keskkomitee ettekirjutustega, et vallakomiteede liikmete ja keskkomitee kolme liikme valimine tagasiastunute asemele kiiresti teostataks.

Tehve Liivile, kes oli üks silmapaistvamaid seltskonnategelasi Kuressaares ja pärastise radikaalse sihiga ajalehe „Hääle“ asutaja, anti süüks seda, et ta teades, et 7. dets. 1905. a. Kuressaares rahvamiiting peeti ja

et terve rida valitsusevastaseid otsuseid välja töötati ja vastu võeti, käskinud oma trükikojas mõnisada eksemplari mainitud miitingu otsuseid trükkida, ilma et tal selleks politsei luba oleks olnud. Trükikoja juhatajale H. Papp'ile kinnitanud ta, et mainitud lendlehtede trükkimine sünnib politsei loaga. Valmistrükitud protokollid antud Liivi loal Kuressaare keskkomitee liikme Aleksei Schumanni kätte, kes need siis levitanud rahva .sekka.

Raskeid süüdistusi laoti ka selleaegsele üliõpilasele, nüüdsele riigikohtunikule Peeter Kann'ile, kes oli selleaegses rahvaliikumises Saaremaal üks silmapaistvamaid tegelasi. Teda süüdistati muuseas selles, et ta osa võtnud 7. detsembril Kuressaares peetud miitingust, kus ta esinenud kõnega, milles kokkutulnuid kihutanud ühinema valitsuse ja ta ametnike vastu võitlemiseks. Muu seas öelnud Kann: „... sest et kuri isevalitsus, bürokraatia, ametnikud (tshinovnikud) ja sakslased lihtrahvast rususid ning rõhusid, ei andnud nad temale aega ärgata; aga nüüd on aeg silmad lahti teha". Ka andnud ta nõu J. Temant'i revolutsioonilise programmiga ühineda ja kutsunud kõiki revolutsioonilist vannet vanduma.

Kaebealused endid süüdi ei tunnustanud. Tunnistajaid oli kohtusse kutsutud 99 ja peaaegu kõik olid ilmunud. Pääle nende veel kaebealuste poolt üles antud tunnistajad. Nii esines kohtus üldse üle 130 tunnistaja. Tunnistajate vannutamine võttis rohkesti aega. Neid oli palju, nii et vannutamine pidi sündima gruppide kaupa.

Tunnistajate ülekuulamine vältas peaaegu kolm päeva. Saadud tunnistuste mõjul pidi prokurör oma süüdistuskõnes, mis ta nelipühi laupäeval pidas, ühe kaebealuse süüdistamisest loobuma ja mitme süüpingis istuja süüdistamiseks teised paragrahvid võtma kui süüdistusaktis esialgselt üles tähendatud oli.

Sama päeva, s. o. nelipühi laupäeva õhtul pidas kaitsja Andronnikov oma kaitsekõne. Sedasama tegid ka teised kaitsjad Sarudnõi, Kerenski ja Jablovski.

Loona valla kirjutaja abi Sepahammerit kaitstes pidas adv. Kerenski huvitava kõne. S. süüdistati muuseas selles, et ta Vene keisrit nimetanud nikerdatud kujuks (истукан).

Kerenski tähendas selle kohta oma kaitsekõnes: „Meie oleme Saaremaal. Selle saare elanikud olid hiljaku veel paganad ja kummardasid ebajumalaid. Need on saarlastel veel mitmes kohas alal hoidunud. Mainitud jumalad olid puust nikerdatud kujud, mis olid omal ajal üles säetud mitmesugustesse pühadesse hiiesaludesse ning mujale, kus rahvas neid kummardamas ja neile ohvrit toomas käis. Ja kui nüüd süüdistatav Sepahammer ütles, et keiser on nikerdatud kuju, siis ei või kahtlust olla selles, et ta võrdles teda oma või oma esivanemate jumalaga, s. o. kõige pühamaga, mis temal olemas oli ja selge on, et kaebealune siin süüdi ei ole."

Muidugi polnud sellal Saaremaal ebajumalate tunnustust selles mõttes kui Kerenski rääkis, aga, noh — see oli ju kaitsekõne.

Võõrad kohtunikud keda siia saadetud oma ametikohuseid täitma, vististi ei tundnud sarnaste „tšuhnade" ebajumalate tõsise olemasolu kohta suuremat huvi. Need kohalikke olusid ja kohaliku rahva keelt ning kombeid mittetundvad ametnikud võisid ehk Kerenski kõnes esitatud väiteid tõekski pidada, ilma et neil mõtetki oleks tulnud kõnes mainitud „ebajumalaid" Saaremaa „pühadesse hiitesse" ‚otsima' minna.

Nelipühi esimesel pühalgi kestsid veel kaitsekõned.

Loodus oli end ehtinud ilusamaisse ehteisse, sirelid olid sinises kleidis, kastanite rohelusest tõusid valged õietupsid kui küünlad. Oli aeg, mil päike pillab oma palavamaid naeratusi. Saaremaa kevade kuulutajate teeneid aga kaaluti külmade paragraafide järele ning peeti nõu mitmeks aastaks või kuuks kindlusse või türmi mõista neid selle eest, et nad olid ühel või teisel teel julgenud nõuda kevadet ka rahvaellu.

Suurearvuline publik täitis peaaegu kogu protsessiaja ruumikat kohtusaali.

Ööl vastu kolmandat püha, umbes kesköö ajal, kuulutati kohtuotsus, millega mõisteti: päätegelased Ernst Sarapuu, Mihkel Trull ja Jaan Hammer kolmeks aastaks, Joh. Sepahammer ja Aleksei Schumann kaheks aastaks, üliõpilane Peeter Kann poolteiseks ja kolm kaebealust üheks aastaks kindlusesse. Teised vähema karistuse, muuseas trükikoja omanik ja seltskonnategelane T. Liiv kuueks kuuks türmi. Mõnedki kaebealused mõisteti õigeks.

Pärast kohtuotsuse maksmahakkamist saadeti kindlusesse mõistetud politikavangid Kuressaarest Riiga. Muusika ja trummipõrina saatel marssisid vangid püssimeeste vahel Roomassaare. Saatjaiks ja päältvaatajaiks oli suur inimeste hulk kogunenud. Nende seas oli ka neid, kes parastasid ja rõõm oli palgel. Oli aga ka neid, kel pisarad silmas olid. Üks mõisniku soost vana proua näidanud vangide rongi poole rusikat ja öelnud: „Paras teile, mässajad!"

Neist päätegelasist on Schumann ja Sarapuu (viimane uputas end hiljem Neevasse) surnud, Trull ja Hammer Venemaal, Sepahammer Ameerikas ja Kann meie riigi teenistuses tähtsal kohal. Teistest kaebealustest, kes veel elus, on mitmed praegugi tublid ja lugupeetud tegelased.

XXV.

Lehekuu lõpp haljendas ja õitses. Suviviljade orased katsid juba rohelise vaibana maad, kuna rukkikõrte otsas hõljusid juba õitsevad pääd, levitades tolmu, mis paistis kuldse uduna õhtusse vajuva päikese all.

N küla karjamaa servale oli salgana noori kogunud ning veetsid lauldes ja ringmängides aega.

„ . . . Sui oli kätte tulemas,
toomingate õiepungad
olid lahti minemas . . ."

Ja hääled kõlasid puhtalt ning selgesti pühapäeva õhtu vaiksesse sooja õhku.

Karjamaal sarapuu põõsaste vahel kõlksus aeg-ajalt vaskne kelluke looma kaelas.

Saadu Juuli, kes N külas Jaani talus suviliseks oli, läks selle küla noorsoo lõbutsemisest vargselt ja eemalt mööda. Ta ruttas naaberkülla, kus elutses nüüd Mäemihkli Miina, kelle isa valjus oli sundinud majast lahkuma, ühes lapsega.

Juuli leidis Miina õuelaudast, kus istus see „meheta“ emaks saanud neiu, imev laps süles.

Õhtueha veretas juba akent ja peegeldus eleegiliselt toominga-õite tupsil, mis oli asetatud aknalauale veega pooleni täidetud kruusikesse.

Juuli teretas tasakesi, et ema süles olev väikene ei erutuks.

„Sain Arturilt kirja,“ ütles ta tasa, kuid õnnelikult.

„Said kirja?“ — ja noore ema silmad kiindusid oma sõbranna näosse.

„Kirja jah, Artur nüüd Ameerikas töös. Teenistus olevat üsna kena... Lubab mõne aasta pärast koju tagasi tulla... Tead, Miina, Artur saadab sulle ning lapsele ka palju tervisi. Lubab sulle enesele varsti kirjuta ... Küll sust saan veel viimaks vennanaise — usu aga, Miina!“

Ja Juuli naeratus sulas aknast paistvasse ehasse.

Miina ei lausunud midagi, vaatas vaid üksisilmi oma lapsele.

Rääk häälitses lähedal ristikheina põllul ja läbi lahtise õhuakna kandus sisse ööbiku laulu õue alusest koplist ...

„Sa nagu ei rõõmustakskid, Miina?“

„Näh, sinu arusaamist! ... Rõõmustan ikka ka, aga mis see rõõmustamine aitab — Ameerika ju nõnda kaugel, et.“

Laps oli ärganud ja noor ema võttis ta oma sülle. Nüüd oli kahel sõbrannal vabam võimalus kõnelda, sest nüüd ei olnud ju enam karta, et laps enneaegu ärkab.

Saanud nad niiviisi tüki aega kõnelnud, ütles Juuli, et tal olevat nüüd aeg lahkuda ja jäägu muist jutte teiseks korraks.

„Juuli,“ ütles Miina veidi arglikult, „kui jälle meile tuled, too siis see Arturi kiri ühes. Tahaksin oma silmaga näha, mis see Artur kirjutab.“

See oli tahetud üsna ükskõikselt öelda.

Ent Juuli naeratas selle „ükskõiksuse“ üle kelmikalt ja teadvalt.

„Küll ma toon, Miina.“

Ta jättis jumalaga, pehmesti peosse võttes ka Miina süles lebava lapse käekest.

Nii kerge tundus Juulile kevadöö poolhämaras. Simman kiige all oli lõppenud, säält ei kuuldunud enam ainustki häält. Soo ääres loikudes aga krooksusid konnad, ja rannapoolt kuuldus merilindude häälitsemist.

Mingit igatsust tundus selleski omapärases muusikas. Poolvalge öö tumedate metsasaludega ja lindude tsilksimisega põõsastikus laulis, häälitses sõnatult; põhjas valenes taevas: ärkas säält Põhjala kaunite kevadööde muinasjutte . . .

Järgmisel pühapäeval kirjutas Juuli vennale kirja, sellesse muu seas asetades ka külauudiseid.

Miina kohta aga kirjutas ta:

„Ta vaeneke peab nüüd oma lapsega kodunt väljas elama ning omale palgalisena ülespidamist teenima. Miina peab seda oma eksituse karistuseks, ei nurisegi. Nüüd, kui ta õnnetus mind sundinud talle lähenema, tean selgesti, et ta Sind armastab nagu ennegi. Oleme nüüd Miinaga ühesugused võõraste teenijad mõlemad. Ta elab praegu ainult kolmveerand versta eemal sellest talust, kus mina teenin, seega hõlpus teda vahest vaatamas käia. Poeg kasvab Sul üsna jõudsast. Kui Sa Ameerikast ruttu koju ei tule, siis tuleb poeg Sulle järele. Vaata, kuidas Sa siis taga õigeks saad! Poiss üsna Sinu nägu — tagasi aada sa ei soa, kui ka tahaksid.

Sul, vend, küll teadmata, millal koju tuled; aga lubad ikka tulla ka. Karta poleks Sul vist midagi, kui tuleksidkid. Keskid ei tea kindlast küüni või muu põletamises Sind süüdistada. Unnama Sass tegi korraks sellest suure kisa, et Sepaantsu Minni, kedast ta

kord silmakirjaks ära võtta luband, rääkind talle — muidugi Sassi kavalate meelituste pääle — Su küüni- ja piiblipõletamise lood, nagu Sa ise neist talle ükskord olla rääkind. Aga Minni hakkas juba kohe kangest tagasi ajama, et ta polla midagi sarnast rääkind, Sass aade muidu kiusu. Läksidkid Sassiga riidu. Ning parem see. Sassist poleks Minnile ikkagid meest soand, Sass oskab ainult juua, laagerda ning tütarlapsi petta. Nüid läks teine võõramere laeva pääle, kus tal rohkem raha ning vabam voli lulli lüia kut kodus . . . Ning kes seda Sassi lori Sinu kohta nõnda südame võtabkid, päälegid keigil teada, et Sassi hing Mäemihkli Miina pärast Su pääle kangest täis. Arvan, et sellepoolest võiksid küll varsti koju tulla. Aga tee, kuidas ise hääks arvad. Kuulda on, et Mäemihkli vana süda hakata naise ja omaste päälekäimisel ning meelitusel pehmemaks minema — vana tahta Miinat koju tagasi kutsuda. Võib ka olla, kui Miina jälle kodus, siis Sul raskem teda kosida, sest ta isa peab Sind ikka veel patukotiks ning piiblipõletajaks, kellele tütart naiseks anda ei usalda. Aga selles võid julge olla — Miina ise on ikka Sinu poolt.

Vend, kui Su teenistus sääl vähegid läheb, siis saada oma pojale vahete-vahel ka dollarisi. Miina ise neid Su käest küll millaski küsima ei hakkaks — tal selles sõuke uhke ja tagasihoidlik loomus, aga küllap need dollarid kõlbaksid ta titakese kasvatamiseks. Ning eks Miinal ole ka natuke kindlam Sind oodata, kui Sa teda vahest meeles pead.

Palju tervisi minu ja meie koduste poolt, ka Miina ning Su poja poolt.

Jääme siis seekord ilma silmanägemata ja kättandmata jumalaga

Su õde Juuli."

Kergem ja helgem oli Juuli rinnus pärast selle kirja postile viimist. Ja siis hakkas ta Arturilt uut kirja ootama.

Enne aga kui temale, saabus Arturilt kiri Miinale, milles leidus ka esimesed kaks dollarit pojakesele „saiarahaks." Kirjas teatas Artur muuseas, et juba

ettevaatuse pärast peab ta kojutulekuga veel viivitama, las sellele, milles teda kahtlustatakse, kasvab veel sammalt pääle. Päälegi tahab ta enne kena summakese raha teenida, et siis kodu võiks iseseisvalt rajada perekonnaelu, ilma Miina isast, Mäemihkli taadist, ära rippumata. Aga lubas mõne aasta pärast tõesti tulla, ja siis juba niivõrt eluküpse mehena, kes parema tuleviku saavutamiseks ka enam piiblit põletama ei hakka, — päälegi vana perekonna piiblit, mille koltunud lehtedelt juba mõne sugupõlve hallpääd oma hingekitsikustes otsinud troosti ja avarusi. Nüüd juba mõistvat ta tõsiselt tööd teha ja enam kultuuriliselt ning teadlikult võidelda oma ja kaasinimeste parema tuleviku eest. Olgu läbielatud raskused temale karistuseks ja õpetuseks. Lõpuks lubas Miina tõesti kosida, kui viimane ise sellega veel nõus on.

*

Sepaantsu Minniga oli sama aasta suvel tutvunud keegi Valjala poolt noormees, kes oli sääl X mõisas tallipoisiks. Ja sama noormees, näopoolest mitte ilus ning pikaldase loomuga, hakkas Sepaantsul käima kosjanõuga.

Esialgu ei tahtnud Minni sellest kosimisest teadagi, nii et emal küllalt asja oli noomida, et mis kuninga või vürsti poega sa, sõge laps, ikka ootad!

Ja jõulude eel tuli Minni uus kavaler, nimega Juhan, kohe kosjaviinadega.

Seda nähes vaheldus Minni palgel jumi, ja istudes toolil, mänglesid ta sõrmed oma kleidil rahutult.

Talle meeletus öö, mille nad Saadu Arturiga kahekesi veetsid kambris, mille aknal hõõgus siis tulekahju kuma — mõisa põlevast rehest . . .

Artur oli siis öelnud, et see on uus aeg, mingi parema tulek. Ja kerge oli tal siis seda uskuda, sest et Artur nii ütles.

Las põleda siis, kui uus aeg seda nõuab; las loita, kui sellest tuleb midagi paremat . . .

Ja mis siis sellestki, kui kelmid poisid külla tädiranda minnes lumisel teel laulsid:

„Mõisad põlevad,
saksad surevad.
Mammi pani sibulat
supi pääle."

Emm ütles siis: Va' lõõbid poisid pilkavad keisri säädusi, trotsivad jumalat, teevad rasket pattu — saab näha mis sellest tuleb!

Artur, kes seekord neil juhtus olema, näpistas siis salaja tema, Minni, kätt ja ütles nii tasa, et „emm" ei kuulnud:

„Ah tühja! taevas ja põrgu on ainult vanade naiste jaoks, kuradi tuline hark on ainult orjade hirmutiseks, et need oma rõhujate vastu ei hakkaks."

Hää oli sedagi uskuda — hää oli „timmukraatki" olla kui sõuke tubli ja armas poiss, nagu Artur seda oli.

„Mis sa vahid, Juhan ootab — va tubli poiss teine, pole sõuke koogumees kut Artur oli", noomis ja manitses ema oma tütart.

„Poistel kõigil sõuksed koogud ning kriukad sehes — ega's Artur üksi sõuke pole," sõnus Minni toolilt tõustes.

„Hakka nüüd emme ees hädaldama ning nutma — mõni asi!" mõtles Minni ja ruttas õue, kus sadas tihedat pehmet lund, ja vana remmelgaski tänava ääres oli saanud valge ja pehme rüü . . .

Sääl tuli vares tänavalt lendes, laskus nagu mõni asjamees kaevu vibu otsale ja:

„Kraaks, kraaks, kraaks . . ."

Minni tegi pehmest lumest pallikese ja viskas varese suunas, sõnudes:

„Mis sa sääl kraaksud, va' hall! Oled ka mõni „timmukraat" või?"

Ja südames tundus tal kergem, kui see „õnnetust kuulutav" lind paksus lumesajus risteldes ta silmist kadus . . .

Järgmisel pühapäeva õhtul tuli Juhan juba nagu peigmees ja tõi ka suhkrutatud viina ja koorekompvekke. Rääkis emaga mõisa hobustest ja veistest,

viimaks nihutas end ka Minnile lähemale ja ütles oma harilikul pikaldasel, otsekohesel toonil:

„Tahad kompvekke koa, Minni?“

„Eks sa 's anna, kui sul neid pakkuda on.“

„Tahad, ma annan magust viina koa?“

„Eks siis anna“, vastati ükskõikselt.

„Tahad, ma annan musu koa?“ küsis peigmees, kui nad juhtusid kahekesi üksi toas olema.

„Ei, ei, olgu praegust pääle — vahest ehk teinekord, — praegust mitte!“ ütles Minni tõrjuvalt ja nihutas oma tooli peigmehe omast eemale.

Juhani tool nihkus jälle ta juurde — aga sääl tuli ema tuppa tagasi.

„Mis seekord saamata jäi, selle võtan teinekord päris õigusega“, lausus Juhan ainult neiule kuuldavalt, ja suust tuli tal viina lehka.

Neiu pööras oma näo teisale ning jäi mõneks minutiks aknast välja vaatama. Ei kumanud sääl enam mingit verevat, mille õudsuski kord õhkus õnne . . . Oli vaid hall õhtu kui kott — ning lund langes ja langes . . .

Aga kuidas edasi läks? Ei midagi — paari nädala pärast paugutas pastor esimest korda kantslist maha . . . edasi tulid pulmad. Minni sai Juhani naiseks. Algas abielu, üsna tavalik abielu: ei õnnelik ega õnnetu, just nagu tuhanded teisedki siin proosalises maailmas.

*

Saadu Arturi vend Riidu Lepik oli õnnekombel pääsnud ringkonnakohtu protsessist, mis mitmed teised K mõisa talude rentnikud pikemaks või lühemaks ajaks saatis vanglasse.

Saanud karistussalkade poolt korda saadetud veristest „rahustustöödest“ tekkinud esialgne suruv mõju juba veidi haihtunud, sai Riidu selgroog jälle endise sirguse, — need nõrgendavad külmad judinad, mis madruse püssist lastud kuulid ja kasaka nuut oma mõjudega korraks oli tekitanud, kadusid peagi.

Ettevaatlikumaks ja politilise meelsuse avaldamises tagasihoidlikumaks oli ta aga jäänud. Tal käis

naabermehega kokku Kuressaare „Hääl“ ja üks edumeelsemaid Tallinna lehti, luges neid töö vaheaegadel ja vahest lühikestel lõunatundidel unega võideldes, aga avalikult ta mõisnikke ja valitsust enam ei kirunud — kartis perekonna saatuse pärast. Või on see sagedane ühest kohast teise kolimine nõnda kerge ühel perekonna inimesel.

„Muuda nüüd ilmakorda, va karu“ pilkas naine häätahtlikult.

„Küll see muutub viimaks ka — küll aeg murrab suurte sõnnide sarved,“ sõnus mees iseteadvalt. „Las nad uhkustavad nüüd oma võidust — aga meie võit tuleb kord uhkustamatagid.“

Siis hakkasid nad kahekesi ühiselt aru pidama, millise veise nad lähemaks rendimaksu korraks jälle peavad ohverdama.

Punased leegid.

Jutustus sõjapäevilt.

I.

Õues valitses must silmitu sügisöö ja vihm krabises vastu aknaid. Loodest tulid vahest nii kanged hiilid, et vanad puud õues aiva ägasid ja raksusid. Korsten vilistas ja seinte taga oigas, soigus, nuttis...

Inimesil Luige talu toas polnud aegagi õues möllavat kurja ilma tähele panna, neil oli parajasti käsil tähtis perekondlik nõupidamine.

60-aastane hõbelõngus habemega ja tüseda kehaehitusega peremees Aleksander Luik ja ta kuivetanud abikaasa Marie andsid oma pojale, Sandrile, ühiselt nõu, et ta minia majja tooks, sest noort virka tööjõudu oli tallu tarvis, kuna võõra tööjõu pidamisega üksi ikkagi läbi ei saa. Maja vajas nimelt noort virka perenaist.

Poeg püüdis vastu vaielda — mis selle naitumisega raskel sõja ajal nii häda; ega ometi ole karta neidude katku, et nõnda ülepääkaela peab kosimisega ruttama. Ometi huvitas teda ennastki naitumise küsimus. Isegi pruut oli tal salaja valmis vaadatud. See oli küla vabadiku Aru Mihkli tütar Liina, kes praegu teenis naaberkülas talu ümmardajana.

„Eks Sooeare Miili ole rikas ja suure kaasavaraga tüdrik, lugupeet kohjast ja kõik... Kosi Miili ä', saad naise kui roosi ja me vanaga saaksime hakkaja ja moeka minia,“ sõnas ema pojale näkku vaadates.

Poeg ei vastanud.

„Noh kas lähed Sooeare plikale kosja või? küsis isa.

„Võib olla, et Miina ei tahagi mind — ainult pääliskaudselt olen t'aga tuttav," vastas poeg põiklevalt.

„Miks ep taha! Passite üksteisele nagu valmis maasik suule... Põle Luige vana poeg laita poiss, põle Sooeare Joani tüdar koa tühipaljas — justkui teineteisele loodud! Ja ega's me s'ule kinnipüüdmata karu nahka pakugid — küllap kahel nännel kosjakaubad juba ammu koos. Miili o' s'ule küpseks õunaks puu otsas, muudkut ole tragi poiss ja siruta kätt," ütles taat hääsoovlikult ja iseteadvalt.

Poeg vaikis tükiks ajaks.

Taadi kulm läks kortsu.

Eit vaatas murelikult kord ühele, siis teisele. Taadi poolt ähvardas torm, kui poeg nüüd eitava vastuse annaks.

„Ega's vastusega tuli taga ole, andke homme õhtani aega," tingis poeg.

„Tahad Sooeare piigast enne veel und näha?" pilkas isa.

Eit pooldas poja ajapikenduse nõudmist ja taatki andis viimaks järele, öeldes:

„Noh olgu siis, aga homme pead ühe küpse mehe sõna ütlema. Narritamist ma ei salli."

Sellest lahingust pääsnud läks Sander oma kambrisse ja hakkas sääl rasvaküünla valgusel lugema tänase postiga tulnud ajalehte.

Leht teadis rääkida sakslaste võitudest Galiitsias ja Poolas, kus vene väed jatkasid „õnnelikku taganemist strateegilisil põhjusil," Muu seas teadustati lehes, et vene väkke võetakse vabatahtlikke.

Viimane teade huvitas Sandrit eriti. Oleks ju päris tore, kui ta nüüd äkki vabatahtlikuks läheks ja seega vanemate kosjasundusele ja sellele Sooääre linalakale paraja ninanipsu annaks. Pärast sõda võiks väga hästi ka Aru Liinaga abielluda. Ent kindlale otsusele jõudmata uinus ta magama.

II

Järgmise neljapäeva õhtu oli Luige perepojale kosjasõidu päevaks määratud.

Kosjaesikki oli kutse pääle aegsasti kohale tulnud. See oli Kadariku Jaak, umbes 60-aastane vabadik, kelle majake asetseb V küla kadariku serval. Jaak oli Luige peremehe lähedane sugulane.

Kadariku vana, lüheldane tüse mees, ümmariku punetava näoga, mida harvikute hõbeniitidega panthabe piirab ja kust kaks hääsüdamliku vaatega elavat silma elujulgelt välja vaatavad, on ümbruses omast kohast üsna tähtis mees. Ta mõistab nikastanud käsi ja jalgu paigale panna, hamba- ja kõhuvalu arstida, roosi võita ja muid inimeste kui ka loomade tõbesid väiksel viisil koduste abinõudega parandada. Pääle selle on tal veel haruldaselt hää jutustamise osavus, tabavad sõnad ja kõnekäänud, millistel põhjustel on ta ka otsitud kosjaesik. Selleski suhtes öeldakse vahest: Kui Kadariku vana ei või, kes siis võib!

Pääle tarvilisi ettevalmistusi kodu algas kosjasõit.

Tee oli halb, nii et sõidust juttugi ei saanud olla. Prügitamatul teel tõusid vankri rattad kord kivide otsa, säälsamas vajusid nad aga peaaegu rummust saadik pehmesse porri, et järgmisel silmapilgul jälle mõne munakivi kukile kerkida. Kumbki vankrisistuja ei lausunud sõna; niisuguse teega tundus ka nagu piinlik ja ülekohuski hobust taga sundida. Oli pehme ja vagane sügisõhtu. Kergelt udune. Kuu andis ülevalt poolhämarat valgust, muutes kerge uduliniku kui hõbedaseks. Ees paistis L küla, mille viimasel serval Sooääre talu. Küla all põllul mõned pukktuulikud peaaegu reas. Ühe talu õuest, kesk küla, tõuseb sihvaka kuuse latv kui torn vastu taevast...

Mehed jõudsid vaevarikka raputuse järele suurele teele, kus juba võimaldus väiksel viisil sõitugi teha.

Tihedast videvikust, pahemat kätt tee kõrval paistis see küla, kus Luige perepoja salajane kullake Liina Kuusk elas, teenides, nagu öeldud, talus ümmardajana.

Tuli siretas säält talu aknast Luige Sandrile soojasti ja õrnasti, kuid äratas ühtlasi ta rinnas vaikse leinava kurbuse...

„Joak, võtame ete pudelist natukse külmarohtu".

„Kuidas see sul äkist meele tuli?"

„Noh võtame, ega so omagid suu sarvest põle“.

Sõnalausumatult hakkas vana Jaak heinakessi ääre alt nosima ja võttis säält „samagonni“ pudeli välja, mille vedelik oli mõnesuguste lisandustega maitsekamaks ja värvikamaks tehtud.

Jaak võttis paar hääd lonksu ja ulatas siis pudeli oma noorele seltsilisele.

See tühendas ahnesti peaaegu poole pudelit.

„Taevas hoedku — kus so aru! Kui sa nüüd länni jäed!“ hüüdis vana Jaak ja võttis pudeli Sandri käest.

Kosilane vastas vaid joobnud naeruga.

Vana Jaagulgi muutus tuju hääks. Hakkas kiitma Sooääre peremeest ja ta majapidamist.

Kõige enam aga kiitis ta Sooääre Miilit. Olevat alles tüdruk, et teist sellesarnast ei leiduvat kogu kihelkonnas. Miilil olevat veimevakka enam kui küll, kõik naistevärk olevat tal moekas ja viisipärane.

Vana Jaagu jutt katkes, sest nad olid juba külavahele jõudnud. Eks siin võinud igal kiviaial ja hoonel kõrvad ja silmad olla.

Vanker veeres Sooääre õue. Koer tuli kosilastele mürinal haukudes vastu. Ühes sellega ilmusid toa valgustatud aknasse kaks neiupääd.

Keegi avas ukse ja hakkas koera vaigistama. Koer täitis urisedes käsku.

Esikambri avatud ukse vahel nägid kosilased tüsedat keskealist kräsus habemega meest — Sooääre päriseks ostetud talu peremeest Jaani.

Teretati, vahetati tarvilised laused, toimetati kosilaste hobune ulualla ja siis mindi ühiselt kambri.

Tuba, kuigi vanamoeline, pakkus üsna meeldivat pilti. Põrand oli hoolega puhtaks pühitud, ka kõik majaasjad sääl puhtad ja korras.

Laua taga istusid pühapäevastes riietes kaks peretütart, Miili ja Juuli, esimene 21-e, teine 19-e aastane. Mõlemad nägusad neiud, tervisest punetavate nägudega.

Miili oli nähtavasti veidi erutatud ja salamahti püüdis ta oma tulevase mehe poole piiluda.

Viimane, kuigi vindis, oli sirge, meeldiv, ilus poiss. Miili soenes ja kõrvalestadki paksude kollakate juuste varjus hakkasid tal õhetama. . .

Kosjaasjad läksid mis libinal. Peigmees osutus küll sel õhtul vinditajaks noormeheks, — aga noh, see võis — arvasid teised — ka ainult kosjameheliku arguse peletamiseks nii olla. Ei olnud ju kunagi varemalt kuulda olnud, et Luige noor Sander oleks kange joomamees. —

Söödi, joodi ja kosilased lahkusid rõõmsas tujus. Rahul olid selle kosjareisiga ka Sooääre rahvas. Vanad arutasid isekeskis kaasavara asja; Miili vaid õitses kui maikuu päev; lahkumisel oli ta kambris peigmehelt musugi saanud, vähe küll viinast lehkava, kuid siiski õrna ja sooja peigmeheliku musu. . .

III.

Luigel rutati pulmade vastu valmistamisega. Sõda kestis ju täie hooga edasi, üks moblisatsioon järgnes teisele, ja nii võis järg kergesti ka Luige perepoja kätte tulla.

Õhk oli täis ärevust ja kuulujutte. Ja mida ei olnud kõik nähtud! Räägit öistest märgutuledest, mis kirkutornist sakslastele näidatud. Räägiti päris tõsiste nägudega. Saksa lennumasinaid oli rahva erutatud ettekujutused juba siis siin ümber kolamas, kui neid siia veel ei olnudki ulatunud. Inimesed ütlesid oma ihusilmaga näinud olevat, et X mõisa omanik oli lasknud igal nädalal kaks tegu leiba teha, ja neid leibu käinud ta isiklikult M sohu sakslastele viimas, nimelt õhtutel, mil ta oma prouaga harilikult lõbusõitudel käis.

Mõni elava kujutusvõimega inimene teadis leibade üleandmisest Saksa lennukile õige peenelt ja üksikasjaliselt rääkida. Samasugust kõmu tekitasid saladuslikud tuled, mida mitmedki öösiti näinud kohalikus kirikutornis ja mujal. Leidus ka vastuvaidlejaid. Need uskmatud Toomad põhjendasid oma vastuväiteid muu seas sellega, et kohaliku kiriku torn on kaebuste tagajärjel võimude poolt sulgetud ja uks kinni pitsee-

ritud, kuidas võidakse sääl siis veel sakslastele märgutulesid näitamas käia. Võib-olla, ehk on tulenägijad mõnd selgemat tähte saladuslikuks märgutuleks pidanud. Aga see seletus ei suutnud tulenägijaid rahustada. Enamasti jäid nad kangekaelselt oma arvamiste ja „nägemuste“ juurde.

Uuemad teated sakslaste võitudest tekitasid külas ka uut ärevust, rahva erutatud meel nägi uusi „nägemusi,“ mis arvati sakslaste salakuulamise kasvamise tundemärkideks.

Muidugi polnud kõik niisugused nägemused tõepõhjata, vaid mõnedki neist põhjenesid faktidel . . .

Luigel tehti parajasti teist tegu pulmaõlut, kui vallakasak õueväravast sisse sammus.

Vanal peremehel, kes keetis köögis õllevett, tärkas mõte: „Noh küll nüüd tuleb jälle üks maksu või loomade võtmise käsk!“

Seda mõeldes läks tal meel üsna pahaseks, kas või koera oleks ta ässitanud selle pääle, kellelt oli karta sarnase vihatud käsu edasiandmist.

Aga ometi asus ta kohe koera keelama, kes oma õuekaitsmise ägeduses asus kurjasti haukudes liiga lähedale külamehele.

Käskjalg, keskealine mees, teretas ja peremees juhatas ta köögi ukse lähedale pingile istuma.

„Noh, mis kange käsu sa meile jälle tood?“ küsis peremees.

„Eks seda soa kuulda koa — las ma pane enne piibu suitsma.“

Vana peremees tõusis ja läks keldri, esimesest teost pulmaõllest kapakese täit tooma vallakäskjalale keelekasteks.

Keldris tahtis ta esiteks lahjemat õlut lasta, nimelt taherberi. Kuid loobus sellest ja läks nõu juurde, mis sisaldas kõige paremat õlut. Sellest lasi ta kapakese täis. Vihaselt sihisevale ja kähisevale õlleankrule vikki tugevasti augu ette surudes mõtles vanamees valelikku mõtet: „Viin ete teisele seda paramat märga, siis ehk reagib koa mõne vähem halva käsu“.

Mõtles, ja naeratas oma veidra mõtte üle.

Õue tagasi jõudnud nägi ta naist köögi läve ees seisvat ja põlle nurgaga silmi pühkivat.

Vanamees aimas kohe, et oli toodud mobilisatsiooni käsk.

Sülitas korraks hammaste vahelt ja jõi siis hää sõõmu õlut.

„Säh, nänn, joo koa! Nähe o', et meie poiss koa sõtta kõlbab."

Eide nutt muutus nuuksumiseks, ent õllekappa ta vastu ei võtnud, käskis selle anda käskjala kätte.

Nii siis olid kõik eide aimdused tõeks läinud. Ära kisub see sõda talt ainsa pojagi, ei lepi ainult pererahva omakasvatud mullikate ja hobustega!

Taat istus katla ette, üle ääre tõusta tahtvaid humalaid tagasi suruma, peaaegu vihaselt sorkis ta orgiga katlasse, ent sääljuures puhus käskjalaga juttu maailma asjust, nagu ei läheks täna toodud käsk talle midagi korda. . .

Käskjalaga kahekesi jõid nad kapa tühjaks. Käskjalg tänas, pühkis vahtu habemest ja hääd päeva jätnud lahkus punetaval näol. Luige perepoja pulma „märg" oli talle juba tuka alla tõusnud.

Noor Sander sai moblisatsiooni käsust mõni minut hiljem kuulda.

„Lähevad teised, lähen mina koa, mõni asi, mise pärast kurvastust võtta!" Nii öelnud kihmas kapa põhjalt viimase piisa, haaras siis toobri kõrvast kinni ja ühes isaga läksid uut toobritäit kuuma vett meskitõrde kallama.

*

Hilisõhtul, kui teised magasid, valmistas noor Sander end külla minekuks. Siidist kaelarätti kohendades riivas ta pilk end peeglis: säält vaatas talle õrnajumeline, rõõsk, sisemisest erutusest punetav nägu vastu.

Ta hiilis võimalikult tasakesi kambrist õue, et teised ta minekut ei märkaks. Oma kihlatud pruudi juurde minekuks oleks see ettevaatus täiesti asjata ol-

nud. Oli ju noormeeste ehalkäimine sääl nurgas harilik nähtus, seda harilikum veel see, et peigmees oma pruuti öösi vaatama ja magatama läheb.

Siiski kuuldi ta minekut. Nimelt kuulis ema seda ja see andis hoogu ta emalikule unistusile sellest pöördest, mis pojanaise tulek majja toob. Toob majja noort tugevat tööjõudu, valgust ning helevust ning — vanaema käte pääle väikse armsa pojalapse...

*

Luige perepoeg jõudis oma endise pruudi magadiskambri akna taha, talu toatagusele kartulimaale. Nii imelik tundmus tabas teda sääl. Ta süda hakkas kuuldavalt peksma ja julguski rauges korraks. „Mis sul siit veel otsimist!“ häälitses ta hinges. Ent tagasipööramist pidas ta ka asjatuks.

Julgust kogunud koputas ta oma endise kallima aknale. Kambris jäi vaikseks. Ta koputas veidi valjemini.

Voodi nagises kambris ja kuuldus riiete kahisemist. Siis kuuldus tasane naisterahva hääl: „Kes sääl kolistab?!“

„Liina!... Mina, Luige Sander, ma...“

Kambrist kuuldus tasast surutud naeru.

Akna taga olija arvas selles leidvat pilget. Piinlikkus ja õudsuski vallutasid teda. Ent peagi kogus ta julgust ja lausus tasa, paluvalt:

„Liinake, lase korrakski kambri — enne kodunt lahkumist tahaksin s'uga paar sõna reakida. Ega's ma kaua su kallist unerahu viidagid; varsti kaon siit jälle nagu vari.“

Liina ei lausunud sõnagi, jäi nagu liikumatu kuju voodi äärele istuma.

Noormees märkas lahtist õhuakent. Siin oli tal kogemusi — peagi oli käsi läbi õhuakna kambris ja järgmisel hetkel oli ta juba avatud akna vahel.

„Meeletu inimene, mis sul siit veel otsimist!?“

„Tahan ainult paar sõna reakida.“

„Mis sõuke enam reagib! Nagu'p teataks so reakimisi ja meelitamisi!“

„Liina, ole ikka mõistlik, noh —“

„Eks Sooeare Miili ole ikka nii mõistlik, kis ennast meelita ja käperda laseb sinust,“ — vastati tasa, aga kihvtiselt.

„Justkut tulehark!... luba paljast paar sõna ja lähen oma teed.“

„Noh jäta siis oma mahajäet armuke ja ta rinna all olev laps — su enese laps jumalaga, ehk sul siis rahulikum süda Sooeare Miiliga pulmi pidada.“

„Sa oled siis emaks saamas?“ küsis Sander kõlatult ja ta käsi libises üle neiu pehmete lahtiste juuste.

„Nõnda ta o' küll, aga see ei lähe ju sulle enam midagi korda!“

„Küll ta läheb, aga ma ei tea isegid, mis pean nüüd tegema — sõttaminekut ma ei karda, küll aga kardan seda naisevõtmise asja — see muljub mind ööd, päevad kut luupainaja kohe.“

„Mine anna Sooeare Miilile musu, küll see painaja siis kaob!“ vastati teravasti.

Vastuse asemel haaras noormees Liina piha ümbert kinni ja suudles teda kaua ja kirglikult.

„Lase lahti, meeletu!“ sosistas neiu tundmushoost esimesena toibudes.

„Ma ei jäta sind!“

„Aga jätad“.

„Ei jäta, usu!“

Ja jälle ühinesid ta himukad huuled neiu omadega.

„Lase nüüd ometi lahti!“ häälitses neiu, vääneldes noormehe käte vahel kui angerjas.

„Sina mind ei võta, tean seda kõigi tundemärkide järele. On sind kirg taga sundimas, siis mine oma tulevase naise — Sooeare Miili juure!“

Nüüd oli neiu noormehe käte vahelt vaba, ja suures ärrituses nuuksudes langes ta voodisse kummuli.

„Liina, rahustu! Ma sind häbisse ei jäta“, — ja uuesti silitas ta käsi neiu seljal juuksepalmikut.

„Hakka nüüd kord ometi minema!“ öeldi läbi viha- ja valupisarate. „See kis paar õhtut varem meilt kaudu teisele neiule kosja läks, ei pea ka nüüd minu vastu oma sõna... Lubad siin küll, aga kui homme tuleb, siis oled seda juba unustan“.

„Liinake!“

Pahaselt lükati noormehe käsi eemale.

Sander tegi uue lepituskatse, kuid seegi ei leidnud vastukaja ärritatud, haavatud ja petetud neiu hinges. Ta ajas end pahaselt sirgu, jättis lühidalt jumalaga ja väljus akna kaudu.

IV.

Järgmine päev algas Luigel perekondliku tüliga. Vanemad olid kui meelest ära, et nende muidu nii mõistlik ja sõnakuulelik poeg nüüd äkki kangekaelselt jonni ajas — pulmi ta Sooääre Miiliga enne ei tee kui sõda lõppenud.

See tahtmine käis vanemate tahtmisele risti vastu, see oli nende meelest enam kui meeletus. Pulmade edasilükkamine paistis neile täiesti võimatu juba sellepärast, et suurem jagu pulmaõlut oli valmis, paar ahjutäit rukkipüüli-leibugi pulmaajaks küpsetatud, kuna ka kõik muu pulmadeks tarvilik oli käsil ja teoksil. Isegi pulmalised juba kutsutud ja kõik. Päris meeletus nüüd veel pulmi teadmata ajani edasi lükata. Ei, ei, see ei lähe — poiss pidi ometi viimaks aru pähe võtma.

Ja viimaks, pärast pikemat tormijooksu vanemate poolt, andiski poeg järele. Pigistas hambad kokku, tegi käega ükskõikse liigutuse, neelas paljugi alla, aga — alistus vanemate, eriti isa valjule tahtele.

Pulmade vastu valmistamine võis takistamatult edasi minna.

*

Perenaine ja kaks naabernaist, kes pulmaeelseile toiminguile, toitude valmistamisele ja muule abiks olid kutsutud, tegid toas pulmavorste, sääljuures isekeskis pajatades külauudiseid. Üks naabernaisi teadis rääkida, et Aru Liina, kes Nurme talus teenimas, olevat „kuidagid“ — raskejalgne, kuigi tüdruk ise kõigi sellekohaste kahtlustuste ja küsimiste pääle kangekaelse vaikimisega, isegi põlgliku naeratusega vastanud. Asi tulnud alles paar päeva tagasi Nurme talu perenaise kaudu ilmsiks. Viimane võtnud tüdruku valjule pihtile, aga mingit selgust polevat ta neiult saanud. Liina

olnud ses suhtes kangekaelne, puhkenud viimaks hüsteeriliselt nutmagi ja läinud sama päeva õhtul koju, ega polevatki enam Nurmele tagasi tulnud. Järgmisel päeval pääsnud kuuldus ümbruses liikvele, et Liina olevat hädapäraseid kraame ja riideid kaasa võttes Tallinna sõitnud, uut teenistust otsima. Öelnud, et ta ei tahtvat enam siin olla inimeste hammastepulgaks.

„Jumal aita küll, meie Sander olevat koa paar ööd Liina juures magan' — mis ep hakata Liina titte ta süüks a'ama!" hädaldas Luige perenaine.

„Mis nüüd teie Sander üksi — eks nüüdse a'a tüdrikutel, kis juba hukatuse tee otsa pääl, ole mitu pei'meest ja nende lastel isasid iga sõrme jaoks üks," sõnus üks eitedest rahustavalt. „Ju ta läks titte linna ä' kaotama, see ju olle nüüdsel a'al moes. Miilitsad ja suured asjamehed nuuskivat küll koa sõhuksi asju, aga või nende nina iga asja võtab, miilits ep tea vahest mitte pooli asjugid."

Noore Sandri tuppatulek katkestas naiste arutelu selles suunas. Kuid tundi kaks hiljem oli Liina äkiline lahkumine külast Sandrile siiski teada.

Asi pani ta mõtlema, kasvatas südamevalu ning suurendas ta enesesüüdistust. Liina enese suu läbi oli talle ju teada, millised põhjused neiu elu siin kibedaks, väljakannatamatuks olid muutnud, nii et ta meeleheitel kõige sündsamaks oli pidanud äkilise lahkumise külast, seega oma seljataga põhjust andes uutele kõmulistele juttudele ja arvamistele.

Onneks seoti Sandrit, kes nüüd päälegi oli Sooääre jõuka ja lugupeetud peretütre peigmees, selle kõmulise asjaga ainult pääliskaudselt ja lõdvalt, kuigi keegi ka tõendada ei teadnud, nagu oleks Liina mõne muu noormehega lähemat armuühendust pidanud. Neiu „äpardus" peeti kevadööde saladuslikuks viljaks, millele nüüd ta äkiline, isemeelne loomus ootamatu lahkumisega külast veel veidruse krooni pähe oli pannud.

V.

Hommik oli sügisese aja kohta ilus. Päike tõusis mere takka roosade pilvepalistuste vinast, puistates

merele virvendavat sära ja kogu maale, kuhu ta kiired ulatusid, sõbralikku trööstivat valgust.

Meie kitsal kodumaal nägi päike veel vaikse maaelu idülli sügise omapärases nukruses, kuid kaugemal mürtsusid suurtükid, paukusid püssid, tärisesid kuulipildujad surma ja hukatust külvates. Sääl lamasid purustatud surnukehad ja oigasid haavatud laiadel poristel väljadel. Külad ja asutised olid varemetes, kodud hävitatud, perekonnad laiali pillatud, viljaväljad tallatud ... ja ikka näis sellest hukatusest ning hävitusest veel vähe olevat!

Ikka ja ikka tekkisid uued langenud-sõdurite ühishauad vere ja poriga segamini sõtkutud lahinguväljadele. Ikka ja ikka kutsuti uued meeste hulgad kodunt, rahuliku ja loova töö juurest ära, hävitavasse sõjamöllu, et hukatusest hõredaiks jäänud ridasid uuesti täita ...

Idast kerkiva päikese hellal paistusel aga oldi Sooääre talu õues pulmarongi kordaseadmisega agarasti ametis, kuna majas ja köögis teotsesid mitu paari virku naiskäsi toitusid valmistades ja lauale kandes.

Suures tagakambris ägasid pikad valgeks küüritud lauad toitude rohkuse all. Sääl oli igasugust paremat, pulmakohast „jumalaannet" nii rohkesti, et jatkus kas või kogu valla rahvale.

Sooäärel aga oli ainult pulma algus, suur pulm algas pärast noorpaari laulatust ja kirikust tagasi jõudmist Luigel.

Nüüd aga algas hommikusöök pruudi kodus — Sooäärel, enne „laulatusrahva" kirikusõitu.

Pulmalised istusid laudade juurde pikkadele pinkidele ritta. Pärast vagat söögipalvet, mille pidas Sooääre peremehe vend, keskealine talutaat, lasti viinapudel „söögialuseks" ringi käia.

Algas söömine, mille vahele valgeks küüritud, pajuvitsadega õllekapad vahutava „märjaga" käest kätte rändasid. Hädas olid nooremad ja aramad neiud, kes noormeeste vastas teispool lauda juhtusid istuma. Päris palav oli neil vaesekestel, õrnakestel — päris piinlik ja palav! Kuidas sa sööd julgelt ja koduselt võõra

küla noormeeste pilkude all! Kuidas sa „mekid" õlutki, kui noormehe terased silmad üle kapa ääre sinu omadesse puurivad: Hakkavad viimaks veel tagantjärele naerma, ja see ehk mõjub pulmaöö õrnemaile „sehvtitessegi" halvasti...

Kohe pärast söömist algas kirikusõit. Istuti teatud järjekorras vankritele, usjuures ustavaks jäädi kohalikele traditsioonidele. Üks komme nõudis, et peigmees ja pruut kumbki ise vankris kirikusse pidid sõitma, kuna nad pärast laulatust ühes vankris sõidavad peigmehe kodu.

Õrnasti tõstis peigmees oma lahkumiskurbtusest tusanenud pruudi vankrile ja sai viimaselt selle eest tasuks pisarmärja, kuid usaldava, tänuliku pilgu.

Siis sõitis kiriku juurde ruttavate pulmaliste rong Sooääre talu ruumikast õuest tänavale.

Pea igas õues, väravate vahel ja aedade pääl oli inimesi, kes pulmalisi vaatasid. Ka tänavapoolseil akendel paistsid inimeste näod. Mõned nooremad, kes salaja vaadata tahtsid, olid end aedade taha peitnud ja piilusid aia pääle kuivama pandud turvaste vaheaugukestest. Kus kaks sarnast piilurit teineteise lähedal olid, sääl vahetasid nad märkusi pulmaliste kohta, neid nii ehk teisiti arvustades.

Omajagu kadedustki liikus ümbruses noorpaari kohta. Mõnigi neiu oleks tahtnud Luige nooreks perenaiseks saada; mõnigi noormees tundis Luige Sandri üle kadedust, kes nende eest Sooääre rikka ja nägusa peretütre ära näpanud. Samuti tundsid mõnedki emad, eriti need, kel rohkesti meheleminemise ealisi tütreid, südames isevärki kihelemist: mispärast peab just Miili Luige perenaiseks saama! Eks ümbruses ole ju tublimaidki tüdrukuid küllalt. . .

Pulmarongi jõudes kiriku juurde oli jumalateenistus juba alanud. Koraal lugematuist suist lauldud ja oreli saatel tungis jõurikkalt väljaspoole kirikutki, ajuti aga vajudes mahedaiks hingepaitavaiks helideks. . .

Peigmees Sander Luik tundis endas ärkavat piinavat rahutust. Kellelegi teisele oli ta ju tõotanud käsikäes altari ette astuda; selle tõotuse mõjul oli ta

sellelt neiult noppinud ta puhtusõied, oli põletanud need oma kirgede-lõkkes... Ja petetud, emaks saavale neiule oli ta andud tõuke põgenemiseks linna, kus ootasid teda tundmatud, rasked olud... Kas oli see aumehelik või inimlikki nii talitada?!...

Tundes oma käe küljes tasast puudutamist, ärkas ta nagu unest.

„Hakkame kiriku minema, selleks juba aeg," sõnus pruut talle usaldava häbelikkusega ja hingelise vaatega silma.

Peigmees taipas: Liisk oli langenud, — nüüd polnud teisiti otsustamiseks enam võimalust. Ja paljude õuesolijate uudishimuliste pilkude all sammus pruutpaar kirikusse, kus pärast jumalateenistuse lõppu algas laulatus.

Pärast laulatust sõideti Luige tallu ühisele suurele pulmapeole.

VI.

Udutas juba teist päeva külma, tihedat vihma. Taevas oli ööd-päevad ühtekokku kaetud tiineist, tihedaist pilvist. Tuul vihises läbi kurvaloomulise ja tusase sügisese looduse, pani metsa kaebavalt kohisema ja halisema.

Niisuguse päeva varahommikul veeres vanker, vanast kõrvist tõmmatult, Luige õueväravast suurele maanteele, mis lähemasse sadamasse viib. Vankris istusid Sander ja Miili. Sander pidi ühes teiste säältkandi mobiliseeritud meestega tänase laeva pääle minema, et ülemuse poolt esialgselt määratud kohale sõita, kuna Miili teda sadamasse viima läks.

Esialgu istusid noored inimesed teineteise kõrval vaikides. Kummalgi näis oma mõtetega küllalt tegemist olevat.

„Sander, kui sa enam tagasi ei tulegid, mis siis?" küsis noorik pikema vaikimise järele.

„Noh, mis sellest — eks sa siis soad uie mehe jälle."

„Aga kui ma vana uiest paremaks pean?"

Sääl pääsid noormehe rinnas voogavad tundmused valla. Nähes, et kedagi nägemas ei ole, haaras

ta nooriku vihmast niiske rätikuga kaetud pää oma käte vahele, lükkas ta siis veidi tagasi ja surus nooriku värsketele huultele pika, jõurikka suudluse.

„Mis sa sõge hullad — häbene ikka!" tõreles noorik; aga ta nägu õhetas, silmis liikus tulukest ja huuled veretasid nagu valminud kirsid . . .

*

Jõudis sadam, saabus laev ja tuli jumalagajätt lahkujate ja nende omaste vahel.

Enne seda sai aga Miili mahti oma kaasalt küsida:

„Sander, egas's sa pahanda — anna andeks mu küsimise rumalus . . . Aga külas reagivad mõned, et Aru Liina just sinu pärast külast ä' põgenen'gid". Ma põleks tahtnud seda su käest küsida, aga ainult Jumal teab, mis eespool tulemas ja kas me näemegid änam üksteist — sellest siis julgesin küsida, et meite vahel kõik selge oleks . . ."

Soojalt ja hingeliselt tulid need sõnad, tahtmatult puudutades mehe hinge üht valusamat kohta.

Sander vajus iseendaga heitlusesse. Kas tunnistada noorikule enne lahkumist kõik üles, paluda andeks või ei? —

Nagu abi otsides vaatas ta merele, kus liikusid rohekad vahuharjalised vood, tuues vahutorte kaldale ja keereldes kivide vahel . . . „Kas ja või ei?" liikus noormehes küsimus, ja ta vaatas noorikule näkku pikalt, uurivalt. Alasti tõde võis ju purustada need õrnad, hingelised sidemed, mis seda vaikseloomulist ja kaunit naist nägematult tema külge sidusid, nii et nüüd lahkumismoment oli neile mõlemaile raske. Eriti aga veel Miilile, kes nüüd selle lahkumishetke pühaduse kinnituseks ja kahtluste kõrvaldamiseks oli esitanud selle tagasihoidliku, hingelise küsimuse.

„Palju mis reagitakse," ütles Sander otsusele jõudnud, „aga mina omalt poolt põle põhjust andnud Aru Liina lahkumiseks. Mõned ööd, mis ta juures magasin, ei tein' teda veel minu pruudiks ega mind ta pei'meheks. Pääle minu o' teda magatan' veel mõnigi teine, nagu sul eneselgi o' tüdriku põlves

rohkem küljesoendajaid oln' kut ainult üks. Iseasi ju magatamine, iseasi aga armastus ja kestvamad sidemed. Ja kui Aru Liinal rohkem magatajaid oln' kut mina, mis õigust või põhjust siis kellegil ütelda, et mina olen ta oletatava lapse isa? Miili, jätame lahkumise eel sarnased jutud, kas?"

Ta tundis endal naise sügavat vaadet, ent ta ei vastanud sellele vaatele, vaid suundas pilgud kohe sadamasilla ääres olevat aurikut, millel lõi esimene kell, mille korstnaist tõusid paksud keerlevad suitsujoad ja millele juba ruttasid lahkujad inimesed . . .

Nüüd hoidis ta nooriku kätt jumalagajättel oma peos ja tundis oma käele langevat sooje niiskeid piisku . . .

Ülemus käratas — oli aeg laevale minna. Komando järele pidi siin tundmusigi paelutatama . . .

Laev lahkus sadamast. Laevalaelt vaatasid lahkujad sadamasillal seisvaid omakseid, sugulasi, tuttavaid, koduranda . . .

Paljudel oli see siin viimne lahkumine, kuid kõik lohutasid end peatse jällenägemise lootusega. Luige Sandergi vaatas oma lehvitajale noorikule vastu. Sügisvihm, rahutu meri, tume, teadmatu tulevikki ilutsesid talle korraks nagu kevadlilledes, kui valge rätiku viiped armastava inimese käes puudutasid ta südant. Sel hetkel tundus minek kergemanagi, sest palju kallist varandust oli koduranda maha jäämas, kelle rahu ja julgeolekut tuli eelolevate lahingute möllus kaitsta . . .

„Eestimaa, muu isamaa . . ." — kõlas lahkujate laul kaugenevalt laevalt. Rätikuid lehvitati vastastikku, kuid mõnelgi sillalolijal tuhmus see kõik pisarate loori, ammu enne laeva kadumist horitsondil . . .

VII.

Külm talvine öö oli, sügav-lumine, pilves. Lagedal tuiskaski.

Igivanad Karpatid imestasid, et nende rahu sarnasel kurbõudsel öölgi rikutakse. Kas sellest ei olnud siis veel küllalt, et sääl olid juba mitu päeva suurtükid mürtsunud, püssid ja kuulipildujad ragisenud,

sulades kokku tormijooksvate väehulkade kisaga, haavatute ja surijate oigamistega! . . .

Nüüd ei olnud küll mingit kisa kuulda, sest ahelikkudesse korraldatud mehed hiilisid tasakesi nagu vaimud mäeharja poole üles. Neil oli täna eesmärgiks tehtud — mäelatv austerlastelt ära võtta, maksku mis maksab.

Teiste hiilijate hulgas oli ka Luige Sander, kes pääle mõnenädalalist õppust lahinguväljale oli saadetud. See väeosa, milles ta teenis, võitles juba kolmat nädalat Karpaatides ja oli mitmeski kibedas lahingus olnud.

Sõdurite ahelik jõudis puude alt lagedale ja jäi seisatades kuulama. Kogu ümbrus oli hädaohu aimdust täis. Siis aga anti käsk edasi hiilida.

Äkki kostis mäeharjalt püsside ragin, külvates oigamisi ja karjatusi pääletungijate ridadesse. Keegi noor venelane Sandri lähedal surus käed vastu otsaesist ja langes siis vaikides pikali. Siin-sääl langes palju teisigi.

Need olid alles esimesed ohvrid. Varsti hakkasid vaenlase kuulipildujad tegevusse, külvates surma ja hukatust pääletungijate sekka. Siiski edasi, omapoolse püsside ja kuulipildujate tule kaitsel! Nii on käsk ja seda peab täitma.

Kuid ikka hõredamaks jäid pääletungijate read. Kogu seljatagune on surnuid ja haavatuid täis. Ent oodetud abivägi viibis, ei olnud võimalik kellegagi täita langenute aset. Anti käsk lumme pikali heita ja abiväe kohalejõudmist oodata, muud nõu enam ei jäänud.

Sander Luik'ki oli ellujääjate seas. Ta kaapis omale võimalikult sügava augu lumme ja jäi külma ja nälga unustada püüdes sinna lamama. Ent külm ja lähema tuleviku teadmatus tõid talle siiski sügava, rõhuva tusa hingesse.

Ta käsi libises sineli all olevasse taskusse ja leidis säält tubakakoti, tükikese ajalehe paberit ja tikutoosi. Ettevaatlikult hakkasid kohmetanud käed „vilka“ keeramisega ametisse. Seega sai varsti val-

mis, aga täbaram lugu oli „vilka“ põlema süütamisega, sest tulevalgus võis ju vaenlase püssid ja kuulipildujad, mis nüüd vaikisid, uuesti tegevusele meelitada. Ometi aga oli himu „suitsu“ järele nii suur, et see kõik hädaohud ja keelud enda varju jättis. Ettevaatlikult, sineli hõlma all, süüdati „vilka“ põlema. Ja sineli hõlma alla see väike edev äraandja jäigi, ainult hallid suitsupilvekesed tõusid säält sama karva õhe, laiali saates teravat, kuid soldatile siiski nii armsat tubaka suitsu lõhna. See lõhn meelitas Sandrile ka külalise juurde. Keegi hall kogu ronis tasakesi oiates ta „koopasse“ ja palus venekeeli kõikide pühade nimel, et temale vähemalt üksainuski sõõm suitsu tõmmata antaks. Kõige tundemärkide järgi oli see külaline üks raskesti haavatuid.

Sander tegi haavatud venelasele enese kõrval ruumi ja keeras talle samasuguse „vilka“ kui tal eneselgi oli. Haavatu hakkas ahnelt suitsetama.

Venelane kobas oma ranitsa kallal, võttis säält oma kodustele määratud kirja, aga ka viinapudelikese ja ulatas oma eestlasest seltsilisele. Ta tahtis midagi öelda, kuid ei suutnud enam. Ta oigas paar korda valusasti ja surus siis pahema käe vastu külge... Peagi lamasid surnu ja elav kõrvuti. —

Sander peitis surijalt saadud kirja taskusse ning otsis siis venelase viinapudelikesest soojust ja koleda seisukorra unustust. Ta meeleolu muutus korraks mingiks elevuse uduks, kuid pikkamisi pahtus see raskeks väsimuseks ja ta langes surnu kõrval lumehauas minestuse sarnasesse unne.

Tuisk kandis nende pääle puhta valge lina, kõhistades omapärast unelaulu, külma ja viirastuslikku...

VIII.

Meelemärkusele jõudnud, leidis Sander Luik end kuski sõjaväe haigemajas, ühes toas paljude teiste haigetega.

Pikkamisi selgus talle, kuidas ta surnud venelase kõrval lumekoopas magama jäi, aga pärastise kohta

puudusid tal igasugused mälestused. Aimas vaid oma valutavaist ja sidemeis käsist ja jalust, et need olid pakase käes raskesti kannatanud. Selle ja muidu külmetamise tagajärjel oli ta nüüd raskesti haige.

Ühelt kaashaigelt eestlaselt, kellega ta ühes ja samas väeosas teenis, kuulis ta, et pärast abiväe kohale jõudmist ja vaenlase tagasilöömist oli ta hommikul leitud lumest, surnud venelase kõrvalt, ja et temas veel elumärke oli leitud, siis oli ta, pärast esialgset abiandmist, sõjaväe haigemajja toimetatud.

Sandri tervis paranes väga pikkamisi, nii et alles kolme kuu pärast võis haigemajast lahkuda. Kuid ta ei kõlvanud enam rivisse, vaid määrati kodumaale, Tallinna ühte kõrvalisse väeossa teenima.

Vahepääl oli riiklikus elus suur pööre tekkinud: tsaar ühes isevalitsusliku korraga kõrvaldatud ja Venemaa kuulutatud demokraatlikuks vabariigiks, mille eesotsas oli Kerenski.

Eesti eluski oli märgata vabamate tuulte tekkimist ja selles, nagu looduseski tundus kevadet, lootusi, ennustusi . . .

Ka enamline liikumine oli Tallinnas hoogu võtmas, mida õhutas ka eesti kommunistide toimetatav ajaleht „Kiir“. Peeti koosolekuid ja miitinguid, peeti väsimatult kõnesid, ehitades õhulossc, millistest pärast paljud haledasti kokku varisesid, paljugi mattes oma rusude alla . . .

Ühel tööliste ja sõdurite ühisel koosolekul kohtas Sander Luik Aru Liinat, oma endist kullakest. See kohtamine äratas temas palju vanu mälestusi, tõi talle uut kevadet verevaeseks jäänud kehha.

Neiugi näis sellest kohtamisest veidi rõõmustavat, vähemalt oli ta sellega nõus, kui Sander koosoleku lõpul end temale saatjaks pakkus.

Palju oli neil nüüd teineteisega rääkida, kuid oma endisest vahekorrast ei söandanud kumbki esialgu sõnagi lausuda. Ka Miilist, Sandri abikaasast, räägiti ainult hädatarvilikku.

Jumalaga jättel aga, Liina korteri lähedal, küsis neiu naljatavalt, et ei tea, mis Miili kodu sellest arvaks,

kni ta teada saaks, et mees käib Tallinnas oma endist daami koju saatmas?

Sander vastas, et Miili nii väiklane polevatki, et pahanduks mõnest niisugusest vanast tutvusest, mis süütumal kujul uuenenud. Ja lisas siis naerdes, et Miili on kaugel ja ei ulatu siia nägema.

Järgmisel kohtamisel, aprilli lõpus, läks Sander Liina lahkel loal ta korterissegi.

Oli väike, hästi korraspeetud tuba, kus Liina ühes oma sõbrannaga elas, kellega nad seltsis vabrikus tööl käisid.

Sõbrannat polnud sel õhtul kodu, ja nii oli neil võimalus kahekesi segamatult vestelda.

Siis vabastas Sander end väiksest, kihelevast, kuid ometi raskest küsimusest:

„Miks sa, Liina, külast nii äkitselt ä' läksid? Su kohta liikusid siis üsna hullud jutud."

„Mis jutud siis?"

„Noh sa pidanud emaks soama ja —"

„Sinu lapse emaks muidugi?"

Pilgetki oli selles vastuses.

„Ei, seda kindlast ei oletatud."

„Ise sa seda muidugi ka ei rääkinud?"

„Ei."

„Arusaadav. Seda teada saanud, oleks Sooääre Miili Luigelt ära, koju tagasi läinud."

„Tänan pilkamise eest, Liina... Aga" — ta muutus tõsiseks — „kuidas siis selle kure tulekuga lugu tõesti oli?"

„Kure võib tarbekorral ka kõrvale juhtida," vastas neiu punastades.

„Tähendab, tegid omale — õigem lasid teha — abordi?!"

„Mis siis sarnases raskes seisukorras muud üle jäigi?"

„Liina, see ehk oli siiskid südametu tegu, noort elu emaihus hukata!"

„Või oleksid sa tahtnud enese ja minu „sohilast" oma Miilile kasulapseks anda?"

Kõledat pilget tundus neis sõnades, — terava naasklina puudutasid nad süüdlast meest.

„Liina, anna andeks!“ ägas ta.

„Ma pole su pääle viha pidanudkid. Aga ehk küll tuli kustunud, söedkid hõõgunud, siiskid jääb tulease veel kauaks ajaks järele.“

Veidi aega kõnelesid nad veel üsna pääliskaudselt mõnesuguseist asjust ja pärisid teateid teineteise käekäigust viimastel kuudel, siis lahkus Sander.

* * *

Oli saabunud õhtu. Linnas oli süttinud elekter. Ööelu kihas ja voogas.

Pärast umbes pooletunnilist sihita hulkumist leidis Sander end Kadrioru lähedalt mererannalt „Russalka“ mälestussamba juurest. Ta sammus mööda kiviseid trepiastmeid üles.

Öö oli vilu. Läbi udu paistis tuledest valgustatud linn mingisuguse saladusliku hiiglasena, kes endast levitab vosvorilist valgust, — kohati heledamalt ja kohati tumedamalt. Merelt veeres rannale ainult raugenud lokseid. Kaugemal reidil valendasid suured jääkamakad . . .

Ta oli mingi üle sügavas mõttes. Ta hing tundus talle enesele udusena heledamate laikudega nagu tänane öögi.

Hakkas sadama külma tihedat vihma. Sander tõmbas oma sineli krae üles ja ruttas samme kiirendades linna poole tagasi, pää mõtteid ja hing vastandilisi tundmusi täis. Uus tutvus endise armukesega oli talt hingerahu viinud.

IX.

Järgmisel hommikul pärast unetut ööd ning oma mõtetega ja tundmustega maadlemist vahiteenistusse minnes, nägi Sander Luik elunähtusi siiski nagu uute silmadega, ka rikkuse ja vaesuse vahekordade suhtes.

Neiud ja naised läksid riidevabrikusse tööle. Enamasti kehvis riideis ja kahvatanud jumega näol. See liikuv mass tundus Sandrile nüüd nii lähedasena ja omasena, sest selle hulgas pidi ka Liina olema. Igas

möödaminejas naistöölises nägi ta midagi traagilist — Liina saatusega sarnanevat.

Linnas aga oli ta alles eile õhtul hoopis teistsuguseid härrasid ja daame näinud, kes toredais riideis ja kelle käed ja rinnad säravate kalliskividega ehitud. Toredasti ja üleolevalt pidasid need end ülal, vaadates nagu pilvede päält lihtsaile tööinimesile.

Need härrad ja daamid magasid praegusel varahommiku tunnil vististi rahulikku und pehmeis padjus ja, võib olla, nägid magusaid unenägusid lustilikkudest ja magusrasketest elamusist, millistes õhtu ja enam kui poole ööd olid veetnud.

See kõik liikus Sandri talumehelikus, vähe arenenud, kuid muidu vastuvõtlikus pääs, — kas eile kuuldud tuliste lööksõnade kõne mõjul või ka muudelgi põhjustel, selle üle ta ei otsinudki endas vastust.

Nende uute tuulte mõjul hakkas ta endas üht ennearvustamatut küsimust revideerima, nimelt rikka perepoja enese enamakspidamise tunnet. Kas ei olnud temagi selles, karmi saatuse ees pime olles, lolli osa etendanud, pidades oma juhulikku sündimist ja olukorda enda isiklikuks vooruseks?...

Sellest oma „ärkusajast“ alates sai Sandrist agar koosolekutel käija. Tabavad lööksõnad kõnelejate poolt olid hääks kosutusaineks ta uuele meelsusele, need viisid ta liialdussegi — lastes näha ühel pool aiva valgust ja teisel — aiva varju.

Sel ilmaparanduse platvormil leidis Sander Liina uuesti — seltsimehena.

* * *

Kord tööliste partei koosolekult tulles palus Sander Liinat täna õhtu merele paadiga sõitma tulla. Neiu oli nõus.

Mõlemapoolse kindlakstegemise järele oli nende vahekord nüüd õe-vennalik, vähemalt väliselt. Kord, nende uue tutvuse alul oli Liina ettevaatuseks toonitanud, et Sander ei või kunagi unustada kohuseid oma naise vastu, ja tema, Liina, ei tahtvat kunagi enam oma endiseid eksisamme korrata. Karm elu olevat teda juba küllalt õpetanud.

Sander sai siis ainult seega Liinat lepitada, et tõotuse andis — mitte kunagi enam endiseid „jante“ korrata. Seega oli nende vahekord esialgselt kindlaks määratud Liina poolt.

Kokku said nad siiski üsna sagedasti. Kuid nende omavaheline jutlemine keerles pääasjalikult uue ilmavaate ümber, mis neil mõlemail ühine ja mille nad nooruse vaimustuses eht pärlina võtsid — sellest niipalju ära seedides kui väike arusaamine lubas.

Oli vaikne soe lehekuu pühapäeva õhtupoolik, kui Sander ja Liina väikses paadis merele sõitsid. Meri oli linas. Ainult sõudmisega võis edasi pääseda. Et neil kuhugi tõtata ei olnud, siis sõudis noormees üksi, kuna neiu hooleks tüürimehe amet jäi.

Kaugemalt reidilt vaadates paistis linn kui mingist õrnast läbipaistvast siniloorist ümbritsetud, millesse loodele liginev päike puistas lugematus külluses kuldseid teri. Linna tornide ja osa majade siluetid peegeldusid reidi peeglisel pinnal.

Nad olid lühikese pääliskaudse jutu „tulevasest õnneriigist“ lõpetanud ja olid andunud vaikides looduse ilu vaatlemisele.

„Liina, mis sa kõige enne sooviksid, kui see uus ilmakord juba maksmas oleks?“ küsis Sander naeratades.

„Mo korteri perenaisel on linnas viis suurt maja ja tal olevat viisteist siidkleiti, ega see palju oleks, kui ta ühe maja ja ühe kleidi mulle annaks ning paar kuldset käevõru ja briljantidega sõrmust veel pääle kauba,“ vastas neiu samuti naljatades, ning lisas siis juurde: „Aga mis sina siis sooviksid?“

Noormehe pilk jäi neiu pääle seisatama. Loodenev päike puistas selle kollastele juustele kuldpunast hiilgust, ta nägu ja naervast küsimusest alles paljastatud helevalged hammaste read hõõgusid selles punakas ilusäras...

Sandri vastus jäi tulemata. Tal oli tunne, et määratu õnn oleks nii kahekesi alati merel viibida ja sõuda mingi tundmatu saare poole, kus ainult häädus ja õnn valitsevad ja kus võimalik elada seda elu, mis ta nüüd

omas salajas hinge sügavuses ainsaks õigeks eluks tunnustanud.

„Hakkame tagasi minema, me lähme liiga kaugele," hoiatas neiu.

Sander ärkas kui unenäost ja pööras paadinina linna poole, paratamatus teadmises, et sinna peab niikuinii tagasi minema, olgugi, et sääl niipalju soovimatuid, vastikuid nähtusi kõigi kihtide seas...

Nad maabusid Kadrioru rannas. Puiestikus hõõgus loodus kevadelevust. Videviku linik tihenes ööunistusiks... Kuski põõsastikus laulis ööbik... Kevadõied levitasid aroome, ja üksikud tähed piilusid sumedalt foonilt...

Sääl suudlesid Liina ja Sander teineteist, esimest korda paljukuise vaheaja järele, — suudlesid kire ja tulega.

Kevad oma elevusega ja pakitsevate tundmustega oli vägevam kui kaaluv mõistus ja sakramendid ning reeglid...

X.

Külas oli terve nädal sõnniku veoga ametis oldud. See oli ka tunduvad jäljed õuedesse ja külavahele jätnud. Nüüd, laupäeva õhtul olid neiud ja noorikud õuede ja külavahe puhastamisega ametis. Varsti olidki õued ja külavahelt läbiviiv postmaantee ilusti puhtaks pühitud. Siis läksid noored metsa meigusi ja lilli tooma. Säält tagasi tulles algas kambrite ja magadislautade ehtimine meigude ja lilledega.

Varsti vaataski lillekimp, milles kullerkupud, kurakäpad, käokaatsad, sinililled ja muud koos, ning mis veega täidetud kruusi või pudeli pääle seatud, nii et lillede varreotsad vette ulatusid, läbi akna eide kapsavõi taadi tubakapeenardele, või isaisadest asutatud õunapuuaeda, kus kevad vanadki puud oli noordeks muutnud, ehtides neid roosaka õielooriga; või puhtaks pühitud õue pääle, või maja juures olevasse koplisse, kus kangad, naiste ja neidude talvine näputöö, pikkade valgete lintidena murul pleekisid...

Vooditele pandi puhtad, valged linad ja patjadele puhtad püürid, mis hiljutise pesu järgi meeldivalt

lõhnasid, siis seati kase- ja toominga meiud voodi pähitsile ning jalutsile, nii et voodi muutus väikseks lehtlaks ja kamber täitus teravaist, kuid meeldivaist toominga- ja kasemeigude lõhnust.

Enne aga kui sinna väiksesse lehtlasse valgete linade vahele ja pehmete patjade pääle lühikest luulerikast kevadööd mindi veetma, oli vaja veel sauna minna, et higine ihu puhtaks ja roosaks pesta, ja siis ootas laual laupäeva õhtu kohane toit — tangupuder võisilmaga ja koore alt võetud hapupiimaga.

*

Luige perekond oli juba saunas käinud ja sõid õhtust. Vana peremees oli vast hiljuti vallamajast tulnud, tuues säält kaasa nädalalehe ja Miinale kirja — Sandri käest.

Leht teadis rääkida vene vägede lagunemise tundemärkidest ja uutest taganemistest... See andis kõneainet peremehele ja Kadariku vanale, kes Luigel tööl oli. Viimasele aga pakkus iseäralist huvitust veel see, et lehtedes viimasel ajal maasaamise lootustest räägiti.

„Kuule, Luige vana, kuluks mool ikka vanas eas pisike puumaakoht ä' koa, soaks siis veel enne surma sest teiste juures orjamisest lahti. Ei see ole kerge ühtid kolmkümmend oastat Ülemoal roavi kaevmas ja puid juurimas köia. Muudkut võta aga iga kevade suur kotipamp turjale ja vansi mööda Ülemoa mõisud, oota sääl tundide kaupa köögis või kuskil a'a eares, enne kut armulise ärraga kokku soad. Või o' siis selle ootamisel igakord ända taga: kord öötse, et põle tööd, teinekord lubatse küll tööd, aga see o' sõhuke, et ä' voata kohegid. Mis siis muud kut vansi aga eetsi — vansi kas või kolm-neli nädalit ühtepuhku, suur kotipamp selgas, aga veel raskem murekott söame pääl! Olli seegid hää, kui sõhukese vaeva ja mure pääle suutäeve viina said, see tegi söame nagu lahkemaks ja jalad kergemaks koa. Nüid aga olgu mokk sellestkid puhas. Esiteks keiser pistis viina pokri, aga pärast pisteti ta ise koa pokri. Põle meitel nüid änam viina ega keisrit koa mitte..."

Kadariku isa pidi edasi rääkima, aga peremees arvas hääks omalt poolt ka mõne sõna sekka pista:

„Jah, eks nad nüid müravad ja rügavad pääle, tapvad mehepoegi ja pöörvad kas või kogu ilma pahumpidi. Isegi keisri julgesid pokri pista. Aga või see asi nõnna veel jäen' o'. Va Järva-Joan olle ettekuulutan', et Põhja kuningas pidada ikka pääle jäema. Külap peaseb va Kolla veel puurist lahti ja virutab kõik läbi, nägu venelased vanal a'al va Punapardiga tegid."

„Kis nüid seda Järva-Joani ettekuulutamist teab, aga ta olle koa seda ütlen', et varsti tulle aeg, kus nuumärgade kaelad murdasse ... See pidade parunite ja teiste sõhukste suurde ärrade au ja iilguse otsa tähendama. Nad sii küll juba ärrat mängin', riisan' ja rallal, ega see palju põleks ühtid, kui nende mõisad käest ä' võetaks ja meitesuguste moata inimestele antaks. Soaks koa enne surma oma moalapi pääle."

„Aga kus siis saksad lähvad?" küsis perenaine umbusklikult vahele.

„Ega maa'gid neid tapma akkaks. Lass soavad koa pisikse talukohja ja akkavad tõhe. Va K ärra a'ab küll igapäe ääd-paremat sisse, aga siiskid teine nägu hall kõnk. Kui ta põllal ise tõhe akkaks, küll taal tuleks varsti mehe nägu ette. Või mis nende rouadel ja reilidel on et nee'p või rukit õsuma ja reht peksma akata mitte. Mu tütred ollid alles kolme-neljateistme oastased lapsed, kui juba pääle Ülemoa mõisates tööl akkasid köima Pisike Mann olli liiga tööahne, või tahtis ta muidu auahnuse pärast teistest üle olla — ta katkestan' ennast mõisa põllal toorest ärjapääd angudes seest ä' ja nüid o' teine kidev ja vilets nägu surmakutser. Üsna ale oma lapse kohe voadata, et ta nii otsa lõpn' o'. Ei aita apteegi rohud ega külatohtri tilgad ja pulbrid ei kõhuriikimised ega soojade asjadega autamised — muudkut laps keob pääle ... Kuula, kudas teised tüdrikud kiigel paergu laulvad, aga meie laps istub kodu nägu 80-oastane, mitte'p taha teiste sekka änam minnagid."

Vana Jaak seisatas korraks, kuna ta silmalaud veidi isemoodi liikusid; siis algas uuesti:

„Meie Riidu teist oastat sõjas ja juba neli korda haavat. Kui ta veel eluga peaks tagasi tulema, siis oleks ta küll suuremad puumaakohta veart kut Luige o'. Aga mis'ep põle ta sääl oma moa jäo juba kätte soan'!" Reagitse, et aetse vahest sa'ad mehed, kis sirgu maha jäen', ühte auku... Põle me oma Riidu käest änam kahel kuul kirja soan'..."

Vana Jaak lõpetas veidi iseäraliselt nohisedes, nagu siis harilikult ikka, kui mõni asi teda õige sügavalt puudutas. Isegi käsi kaotas tal veidi endisest kindlusest, nii et puukoost enne suhu jõudmist vääratas ja suured piimalombid hõbetunud habemesse pillas

„Postipoisid sõitvad karva metsas," itsitas karjapoiss Timmu, ülimeelikul muigel vaadates Kadariku isa piimatanud habet. Ta aga muutus kohe tõsiseks, kui perenaiselt noomiva pilgu sai.

Peremehel oli küll tunne, et ta nagu ei saaks igas asjas Kadariku vanaga peri olla, näiteks tundus see nii veider, et vana Jaak ka senised saksad põllutööle tahab panna — viimaks ehk tahavad vaesed teha omasugusteks kõik rikkad! Aga ta ei tahtnud Jaaguga kallil laupäeva õhtul vaidlema hakata, päälegi see va tubli töömees, keda nagu ei raatsiks naljalt pahandada. Ka tundus talle, et Kadariku vana jutus oli siiski midagi, mis neile mõlemaile ühine.

Vaikides võttis peremees kõvera varrega „Rakvere"-piibu ja tubakakoti, et suu suitsuga tahedaks teha. Sääljuures hakkas ta vana Jaaguga igapäevaste talutööde üle rääkima.

Perenaine ligistas end noorikule ja poetas tasase, mureliku küsimuse: „Mis see Sander koa kirjutab?" — See küsimine äratas Miili nagu unenäost. Sandri kirjad olid ju viimasel ajal kõik nii imelikud, et panid aiva mõtlema. Neis räägiti kõiksuguseist koosolekuist, kõnedest, enamlastest ja muist, Miilile nii vähe tuntud asjust, aga sellest mis noorik säält leida igatses, leidus sääl koguni vähe, ehk ei mitte midagi. Säält oli kadunud intiimne õrn toon, mis enne sõjaväljalt saadetud Sandri kirjad noorikule nii lähedaseks ja armsaks oli teinud.

Nüüdsetes kirjades ei leidunud pääle algussõnade, nagu „Armas Miili!", „Kallis kaasake!" jne. mitte midagi, mis nooriku hinge soojade tundmuste paitusel õrnasti oleksid puudutanud. Kõik tundus nüüd sääl nii külm ja kauge olevat, nii et selle kõrval kõik kallistavad hüüdsõnad kirja algul otsitutena ja ebamäärastena tundusid.

Vana perenaise sõbraliku, usaldava küsimuse ees taganes noorikul meelenukrus veidi kaugemale. Tal oli hää meel, et talt selle imeliku, võõrastust äratava kirja ettelugemist ei nõutudki, vist arvati videvikus tiheda kirja lugemine noortele silmadele kahjulikuks. Nii oli tal võimalik kirja sisu eidele omade sõnadega jutustada, sellele meeldival ja vastuvõetaval kujul.

Oma kambris üksi olles istus noorik lahtise akna alla istmele ja jäi liikumatul pilgul vaatama varasuvisesse öösse. Aiataga koplis paistsid õitsevad toomingad kui valge müür. Sääl hakkas ööbikki laulma kutsuvalt, igatsevalt. Kaugemalt vainult kiige alt kostis neidude lustilik laul . . . Õue all kaasikus liikusid leherikkad oksad unistavalt, kui ajaksid kevadvaimud igasuguseid õhetavaid salajutte.

Tasakesi õhates tõusis noorik istmelt, läks voodisse, kus oma neitsiliku keha üleni sõbasse peitis, isegi lahtistest juukselokkidest ümbritsetud pää kadus sügavale sõba alla. Tal oli tunne, kui peaks ta oma valutavat ja igatsevat südant kõige selle eest, milles kogu kevadöö täidetud, kaitsma ja varjama. Ta mattis kõrvad kätega ja surus õhetava näo sügavalt pehmesse padjasse . . .

XI.

Pühapäeva varahommikune päike puistas kastesesse jahedusse soojust ja ilu. Arud ja aasad aurasid. Merel virvendas säravat hõbedat. Toominga põõsastel koplis olid kastesed valged õied kui pühalikust valguse särast ümbritsetud . . .

Luige noorikul, kes koplis vasikaid jootis, puudusid seekord silmad kevadese ilu nägemiseks. Vähemalt ta ei suutnud sellest endiselt rõõmustuda.

Harilikult oli ta vasikatele jootmise puhul meelitusi ja silitusi jaganud, täna aga unustas ta kõik meelituste jagamised oma neljajalgsetele sõpradele. Noored elurõõmsad loomad vaatasid talle nagu küsides otsa, nad ei suutnud oma sõbra tänasest ükskõiksusest aru saada — mitte ühtki meelitavat ja kallistavat sõna ei tule täna tema suust!

Vasikad jõid ja läksid siis murule kepsu lööma. Neil nagu oli himu näidata, et mõistavad ilma noore perenaise meelitustetagi rõõmsad olla...

Hommikuse loomadetalituse lõpetanud, sai noorik alles aega pikemalt järele mõelda, mis see naabrieit, keda lehmi karjamaale ajades kohtas, talle täna rääkinud oli.

Eit oli paljuteadva näoga jutustanud, et Sandril olevat Tallinnas kallike ja sellega minevat tal üsna hästi. See kallike olevat päälegi omasaare inime — Liina. Ärgu aga Miili seda väga südamesse võtku, sest loota olevat, et Sander vanemaks saades ka targemaks saab. Nii oli eit rääkinud. Ja noorikule tundus eide jutt tõenäolisena. Sest sarnaste asjade uskumiseks oli ta hinges pind enne juba valmis. Ja mehe kirjade imelik külm toon; nimelt neil kirjadel, mis Tallinnast saadetud, need olid ju ilma eide jututagi kahtluseks ja võõrastuseks põhjust andnud

Siiski ärkasid nooriku hinges veel lootused, et need kahtlused võivad aiva eksitus olla, seda enam, et naabrieit keelepeksjana ja tühjajutu tegijana tuntud. Võib olla, et nüüdki tegi ta sääsest härja. Kes sarnaseid uskuda võib!

Siis tuli noorikule meelde unenägu, mis ta paar ööd tagasi näinud: ta istus koplis kivi otsas, paljad, päikesest pruuniks värvitud jalad toetatud samblamättale. Mättas aga peitus nõeluss ja see nõelas tema jalga. Nagu tulesäde oli jalga puudutanud, nii et ta karjatades unest ärkas....

Siis oli noorik hommikul „Unenäo seletajast“ vaadanud mis ussinõelamine tähendab. Raamatus leidus, et tal on kurja ja tigeda inimesega kokkupuu-

tumist karta. Nii siis — eks see naabrieide jutt võinud ju ka aiva kiusul ja kadedusel põhjeneda.

Kuid peagi märkas Miili, et naised külavahel tema lähenemisel pääd kokku pistsid ja sosistasid. Seda püüti küll nii teha, nagu ei käiks see tema kohta, aga ometi tunnistasid uudishimulised pilgud, et siin tema kahtlustest ja südamevalust omamoodi osa võetakse. Isegi sellekohaste ettevaatlikkude küsimustega läheneti temale. Kuid noorik vastas kõigile sarnastele pärimistele ainult vaikimisega.

Igapäevastes töödes oli noorik endiselt hoolas ja kohusetruu. Hommikust õhtuni talitas ja toimetas ta nurisemata, kuid ta oli kurvaloomuliseks ja sõnakehvaks muutunud, tundes roosteudusid oma hinges.

Nooriku rõhutud meeleolu puutus ka vanadele silma ja tekitas neis tõsist muret, seda enam, et nad miniat rohkem veel kui oma last armastama ja kallikspidama olid õppinud. Oli ju noorikuga nagu uus elu majja tulnud; tema jälgil olid kõik tööd korras, temaga kaasas käisid kord ja puhtus. Töö edenes ta käes nagu iseenesest.

Karjapoiss Timmul oli küllalt asja oma noorest perenaisest teiste karjalaste ees uhkustada. Miili hoolel olid ju tema leivakotis alati paremad palad ja veel niipalju, et võis kas või kümme korda päevas süüa, aga ei saanud kotti siiski täiesti tühjaks. Päälegi oli kott ise alati valge ja puhas.

Teised karjalapsed hakkasid Timmut, kel isa ja ema mõlemad surnud, Luige Miili kasupojaks hüüdma, ja Timmu ei pannud seda sugugi pahaks, vaid igatses veel endamisi, et tal tõesti nii noor ja hää ema oleks.

Kirjades, mis noorik mehelt saadud temale nii vähe ütlevate kirjade vastuseks saatis, muutusid ta eneseavaldused ikka külmemaks ja tagasihoidlikumaks.

XII.

Aeg oli juba hilissuvine. Põldudel seisid suvivilja kuhilad, mida koorem koorma järele koju veeti. Rehepeksumasinad hundasid hommikust õhtuni. Külavahel tundus turbasuitsu ja uudsevilja lõhna. Majade

ümbruses õunapuudel paistsid valmivad õunad lehtede rohelusest, kapsapeenarde ja kartulivagude vahel kollendasid päevalillede õierattad.

Sügis tõotas saada saagipoolest rahuldav. Külarahval oleks suuremate suviste tööde lõpul kergendus- ja mõnutundeks asja küllalt olnud, siiski tundus kõige üle mingi rõhuv surve. Sõjaväljal viibivate omaste kirjad ja ajalehed tõid viimastel päevadel vahetpidamata teateid vene vägede uutest kaotustest. Sellele tuli veel Hiiobi sõnum lisaks: Riia on langenud!

Ehk küll ajalehed asjata ärevuse eest hoiatasid ja rahvast julgustasid, siiski aimasid kaugemale nägijad, et ka Saare- ja Muhumaal Vene valitsuse all olemise päevad loetud. Aimasid seda kõikide tundemärkide järele. Rahutust tekitasid ka sagedad Saksa lendurite külaskäigud, mis olid eriti sagedad Sõrve kindluste piirkonnas. Sääl tegid nende pommid pahatihti tunduvat kahju. Sellest läksid teated kiiresti mööda saart laiali, sest sääl töötasid mehed kindlustöödel igaltpoolt Saare maakonnast.

Lõi nüüd juba kahtlema Luige-vanagi, kes enne kuidagi Vene kaotusesse uskuda ei suutnud ja kõiki seniseid kaotusi ainult möödaminevaiks nähtusiks oli pidanud, sääljuures igal sündsal puhul kinnitades et Põhja kuningas, millega Vene keisrit mõeldi, viimaks ikkagi võitjaks jääb.

Vana peremees oli keisrit ja ta perekonda seni peaaegu mingiks pühaduseks pidanud, nüüd aga liikusid nende kohta kõiksugused veidrad jutud, nagu see Rasputini jant ja muud. See kõik kõigutas vanamehe usku senistesse pühadustesse, päälegi vedasid kõik tundemärgid sinna poole, et „vana Kolla“ laul ikkagi päris lauldud on.

Noor Sander, kes nüüd kõigi omaste imestuseks vabalahtlikult sõjaväljale läinud, oli Tallinnas olles kodustele ajalehe „Töölise“ tellinud. Selle lugemiseks jatkus nüüd, kus ööd juba kaunis pikad ja õhtuti lambivalgust tarvitati, rohkem aega.

See leht oma isevärki käreda tooniga ja paljude lööksõnadega vanale peremehele hästi ei meeldinud,

kuid siiski lasi ta Timmu või Miili säält ette lugeda, sest ta oli maias uudiste pääle, eriti veel, kui need sõja kohta käisid. Vanamees ise ilma prillideta lugeda ei näinud ja ta ei saanud ka muidu ajalehe keelega hästi hakkama, — sääl oli ju palju tundmatuid võõrkeelseid sõnu seas.

Miili, kes kolm talvet kihelkonna koolis käinud, sai võõrkeelsete sõnadega võrdlemisi hästi hakkama, ta mõistis vanale sedagi ära seletada, mis tähendab okupatsioon. Nimelt pidas leht võimalikuks, et sakslased meie maa okupeerivad. Kuulda saades, mis Saksa okupatsioon meie maa kohta tähendab, sattus vanamees ägedasse tujju, sest olgu need venelased mis nad on, aga neid kuradi sakslasi ta siiski sallida ei võivat. Selles asjas saavat ta pojast aru, miks see hapukapsaleeme helpimisest Tallinnas ära tüdis ja sakslaste vastu läks. Oleks ta noorem, läheks temagi sakslasi vuhtima.

Vanamehe juttu kuuldes kummardus nooriku pää veidi allapoole, lehe kohale. Ta hakkas edasi lugema.

Näis nagu oleks kullapiisad nooriku juustes lambitule paistel hiilanud . . . See mõjus vanamehesse rahustavalt. Eks see sääl ole nüüd tema väike armas tütar, kes päälegi nii tark, et teab, mis tähendab okupatsioon ja kõiksugused veidrad ismid ja lismid.

Peagi tundus nooriku ühetasane lugemise hääl vanamehele nagu kaugelt läbi udu, kuid siiski tuttavalt, hubaselt. Siis sulas see kilgilauluga ja seinakella monotoonse tiksumisega ühte ning kustus mingisuguse vägevama võimu ees . . .

Nähes, et peremees magab, loobus noorik lugemisest ja läks oma kambri. Tal oli ju täna õhtul veel Sandri kirja pääle vastus kirjutada ja vallamaja juurde postkasti viia.

Pääle mõnenädalast vaikimist oli Sander nüüd juba kolm kirja Miili aadressil saatnud ja kõigis kirjades tundus jälle soe, usaldav toon. Esimeses kirjas, mis noorik paari nädala eest sai, teatas Sander, et ta vabatahtlikult sõjaväljale läheb. Mil põhjusel, seda ei olnud lähemalt seletatud. See kiri aga oli täis

tagasihoidlikku kaebtust, et miks Miili temale kirjutamast loobunud ja oma viimastes kirjades nii kuivaks ja ükskõikseks muutunud.

Sedasama oli noorik endamisi ennem mehele ette heitnud. Selle mõjul olid ta kirjadki külmaks, ükskõikseks muutunud. Nii siis — nad olid vist siiski teineteist valesti mõistnud. —

Õues paistis täiskuu läbi vahtralehtede tasase värina; sääl läikles teispool aru hiilguses virvendav väli — meri; sääl — kambri akna taga kapsamaal — olid suurte päevalillede kollased õiekroonid longu vajunud . . . Taeva hallsinisel tagaseinal aga paistsid imelikud sakilised pilvrangad, mille kuupoolsed servad valgusest helendasid.

Miili tundis oma hinges elevust ja valgust. Ja siis kirjutas ta mehele kirja, mis õhetas hingelisest soojusest ja võltsimatuist tundmusist.

Läbi kaasiku vallamaja poole minnes tundis Miili oma hinges palveiha. Tee ääres kasvava suure tamme alla jõudnud, põlvitas ta sinna ja palus oma mehe eest ja kõigi eest, kes ehk selgi ööl lahingu julmeis koledusis surmale silma vaatavad . . .

Kuu hakkas loojuma. Taeva foonil lõid tähed särama vaikses, sügavas rahus — kõrgemal maiset kurjust ja hoolimatut hävitust.

XIII.

Rong liikus, kaasa viies pääasjalikult vaenuväljale saadetavaid sõdureid. Vaguni aknast vaatajate silme ees lendasid metsasalud, põllud, külad . . . Tee kõrval telefoni- ja telegraafi postid aiva jooksid kuhugi tulise rutuga.

Vagunid olid sõdureid viimase võimaluseni täis, — mehi, keda vene „kroonu“ järjekordselt vaenuväljale saatis. Ent need minejad ei olnudki kurvad ega rõhutud, vähemalt polnud väliselt seda märgata.

Üürgasid harmoonikad, kajas laul, siin-sääl kuuldus naljatusigi . . . Kuid siiski — mõnigi mees istus pingil ja vaatas vaikiva tõsidusega oma ette.

Kuhugi vaguni nurka pinkidele oli koondunud grupp nooremaid mehi ja laulsid Saaremaa murrakus tuntud lahkumislaulu:

„Kodu, sinust pean lahkuma,
jää jumalaga nüüd . . ."

Nende hulgas oli ka Sander Luik, kes Tallinnast vabatahtlikult sõjaväljale sõitis. Temagi laulis kaasa, sama hoogsasti ja jõurikkalt kui teised.

Tallinnas oli tema ja Liina vahel tekkinud mingi konflikt, milleks oli nimelt põhjust andnud neiu kainus, kes vana, esimeses järgus nii kurvalt lõppenud draamat pärast esialgseid nõrkusi, mille esimene stseen eelpool kirjeldatud kevadööl Tallinna Kadriorus oli olnud, teises järgus enam edasi ei tahtnud mängida, vaid Sandrile, teda endast viisakalt ja järjekindlalt eemale tõrjudes, meelde tuletas ta kohuseid ja autunnet kodu kurvastava naise vastu.

Siiski oli neiu lubanud temale ka edaspidi hääks sõbraks olla — selle tingimusega, et nende vahel kunagi enam mingisugust armulugu ei korduks.

See ettevaatlik tagasitõrjumine oli oma endisesse kullakesse uuesti armunud noormehele tundunud valusana ja haavavana. Vähemalt tundmustes, kuna ta mõistus pidi ometi Liinale selles suhtes õiguse andma.

Meeleärrituses kergesti otsustav nagu ta oli, oli Sander soovi avaldanud uuesti sõjaväljale minna, seekord vabatahtlikuna. Ülemusel polnud ka selle vastu midagi — ja nii oligi see asi otsustatud.

Nüüd oli Sander teel sõjavälja poole, laulis teiste saare „poistega" ühes ja sääljuures tundus talle hoopis mehisem ning kuraasikam vabatahtlikult sõtta „Villu" vägesid vuhtima minna kui Tallinna jääda ja püüda rumalaid armulugusid uuesti otsast alata, kuna omal noor, korralik, armastav naine kodu . . .

Laul vaikis . . . Rong peatus kuski vaksali ees. Osake „volna" reisijaid jäi maha, uusi tuli pääle. Jälle hakkas rong liikuma . . . Lehvitati jaama ees ja vaguni akendest rätikutega . . .

Kõtt-kõtt-kõtt-kõtt — laulsid vaguni rattad. Jooksid telegraafi- ja telefoni postid nagu hirmunult põgenedes kuhugi...

Nüüd oli ka Sander Luik nende seas, kes pingil istudes vaikselt ja mõttes aknast välja vaatasid.

XIV.

Kulutulena levis teade üle saare, et sakslased X all dessandi teinud, säält Orissaareni tunginud, seega vene vägedele tee taganemiseks kinni pannud. Seda teadet aitas saksa laevade väina ilmumine aina kinnitada. Rahva seas tekkinud hirmu ja ärevusele pani krooni pähe veel see, et sakslased merelt maale, vene vägede seisukohtadele tuld hakkasid andma.

Mereäärseist küladest algas põgenemine saare keskpaika. Inimesed põgenesid ühes loomade ja kraamikoormatega. Kardeti kõige pahemat ja seepärast püüti päästa mis veel võimalik. Hirm ja ärevus tekitas naiste ja laste seas nuttugi. Kartus ja ärevus peegeldusid ka julgemategi nägudel.

Ka Luige perekond lahkus talust. Vana peremees aitas teisi minekule valmistada, saatis neid kuni õueväravani. Siis käskis teised ees minna ja lubas ise varsti järele tulla.

Vanamees vaatas niikaua õueväraval, kuni põgenejad teispool kadarikku metsavahele kadusid; siis läks ta õue pääle, kus sambana seisma jäi, piip hambais ja käed kasukavati taskus. Tal oli kahju üksi jätta oma kodu, oma sünnipaika, oma elutööd. See siin kõik on ta südame külge kasvanud, tükk tast enesest.

Viimaks virgus vanamees mõtetest ja süütas kustunud piibu uuesti suitsema. Võttis siis toast kapa ja tõi keldrist selle täie vahutavat õlut. Paugutagu need sakslased mis nad paugutavad, tema aga tahtis hädaohuski oma elutöö juurde jääda ja kõigest hoolimata, nagu trotsides, oma kapast omatehtud õlut juua. Vana jõi mõned hääd sõõmud nagu vihatsi ja soovis, et kõik sakslased kõige oma suguvõsaga kärvaksid. See viha kasvas ka siis veel, kui saksa suurtükid öötulekul juba ammu vaikinud olid.

Kuuldes saksa lendurite vurinat öötaeva all, mattis vanamees toa aknad sõbade ja palakatega kinni, et need saksa lurjused tuld ei näeks ja selle järgi pomme alla ei viskaks. Ega nisuksed ju millegi ees tagasi kohku!

Nüüd keeras vanamees tule võimalikult suureks, et toas tekiks rohkem valgust ja hubasust, et kaoksid mustad varjud, mis nurkades varitsevad ja säält poevad rõhuvaina tundmustessegi. Väike lamp ei andnud siiski kuigi palju valgust, varjud jäid nurkadesse varitsema ja seegi ei kaotanud üksinduse tunnet, et kass muretult koldemüüril tukkus ja kilgid, nagu harilikult igal õhtul, ahju pääl laulsid. Isegi õllekapp ei suutnud vanamehe üksindustunnet vähendada...

Ta tõi kambrist kapist vana piibli, mida eit vahest pühapäeviti luges, ja hakkas selle koltunud lehtedelt jämedat kirja läbi prilliklaaside uurima. Kuid lugedes häbenes ta ennast: see vana raamat ei suutnud talle seda pakkuda, mis ta säält otsis. „Ma vist väga patune, põle änam kahel oastal lavakirikus köin mitte," süüdistas ta ennast. Siis pani raamatu nõutult kinni.

Õues kuuldus jälle iseäralikku vurinat ja tumedaid mürtse. Vanamees võpatas. — „Kurat neid sakslasi!" — kirus ta ja läks õue vaatama. Öise taeva all, kaunis madalal liikusid omapäraselt häälitsedes suured parmud — saksa lennukid. Õnneks aga kaugenesid need, ilma et rohkem pomme oleks alla visanud kui need, mille mürtsud vana peremees tuppa kuulis.

„Kurat, neid sakslasi!" kirus ta tuppa tagasi minnes. Siis märkas laua pääl piibli. — „Ega selle roamatu juures kõlbaks ikka vandu ühtid," —häbenes ta täna erakordselt ja viis piibli kappi tagasi.

Ta kustutas tule ja läks voodi. „Ega maksa kartlik olla ühtid," nii julgustas ennast. Varsti uinus ta.

Unes nägi, et nende õu tuleb muste sõnne täis. Need müravad akende ja uste taga mis hirmus...

Vana tahaks malaka võtta ja õue neid vemmeldama minna. See aga on võimatu: Kõik keha nagu halvatud ja jalad liikumatud, rasked, kui tina täis.

Pullid aga rügavad, et kas või ajavad aknad eest ja seinad maha.

Vanameest valdab viha ja hirm oma võimetuse ja õues rügavate pullide pärast. Kuid häälitsedagi ei saa! . . .

Siis tundis, et keegi teda õlast raputab. Ta virgub rahutust unest ja näeb lambitule valgel Miilit oma voodi ees.

„Vanaisa, lähme siit ä' koit juba väljas ja sakslased hakkavad varsti jälle laskma. Ega sii maksa oodata ühtid."

Vana tundis endas soojust ja valgust ärkavat. Tal oli , nagu võiks nooriku väike tööst karedaks läinud käsi teda igale poole kaasa tõmmata. Kuid siiski otsustas ta kindlasti koju jääda.

„Laps, mine teiste juurde tagasi. Ma jäe oma koju," ütles vana kangekaelselt.

„Sind tapetse sii ä'," hädaldas Miili.

„Eks ma sure siis oma koju . . . Ma jäe siia."

Noorik palus ja manitses vana kaasa tulema, selleks kogu oma oskust ja kõiki meelitusi appi võttes. Vana aga jäi oma otsuse juurde kindlaks kui kalju.

Viimaks istus Miili nõutult istmele ja hakkas tasakesi nutma.

„Laps, mine teiste juurde tagasi," sundis vana uuesti.

„Ma lähe siis, kui sa koa tuled," vastas noorik läbi pisarate.

„Rumal laps, mis sool moost o'! Ma vana inimene ja muidugi surma jäoks, sool alles elu ees — sa voata, kuidas ennast peasta soad."

Vana hääles kuuldus tõrelemist. Ta ei suutnud miniast aru saada, miks see veel siin vahib, kuna hädaoht iga minutiga suureneb.

„Sander peab igapäe sõjas olema . . . Meie elu juurde põle aga veel ühtki pommi kukkun', mispärast ma siis joosma peaksi! Ma jäe koa koju."

Vana vaatas nagu proovivalt noorikut: selle silmis paistis kindlust ja trotslikkust. Isegi nutt oli säält kadunud . . .

Ta ei saanud salata — niiviisi meeldis minia talle kõige enam. Kuid siiski pidas ta Miili kojujäämist meeletuseks.

Miili aga jäi kõigest vanamehe tõrelemisest ja sundimisest hoolimata oma otsuse juurde kindlaks. Vaikides lahkus ta toast ja läks kojujäänud sigadele süüa viima. Ta tundis, et siis ennast häbenema peab, kui vanakese üksi jätab.

Õnneks olid saksa laevad ära läinud ja laskmist sel päeval enam ei kordunud.

XV.

Vene väed olid terve päeva taganenud ja järgmiseks hommikuks oli saare läänepoolne ots neist täiesti tühi. Lõpupoole oli see taganemine päris põgenemiseks muutunud, kõik mis põgenejal üleliigse raskusena tundus, visati maha. Kõik püüdsid nii ruttu kui vähegi võimalik üle mere mandrile pääseda . . .

Luige vana ja Miili olid ka siis kodu püsinud, kui vastastikune pommitamine kõige ägedam oli. Õnneks jäi nende koduküla ägedamast laskmise piirkonnast välja, sinna lähedale kukkusid ainult mõned üksikud, eksinud pommid. Üks neist lõhkes umbes sada sülda Luige elumajast eemal kadarikus.

Miili kahvatas veidi ja puges vana peremehe ligemale, nagu laps isa juurde. „Aga kui nad meie elu puruks lasevad?“ küsis ta põnevalt.

„Mis see pomm just siis siia otsib,“ püüdis vana võimalikult ükskõikselt kosta ja pani piibu suitsema, mis ta täna erakordselt sagedasti tegi.

Ei tulnud kummaltki ühtki etteheidet kojujäämise suhtes, nad mõistsid teineteist.

*

Järgmisel hommikul ilmusid esimesed sakslased-jalgrattamehed külla. Miili tundis eneses kartusega segatud kipitavat uudishimu, et näha sakslasi, kellest kogu sõjaajal niipalju räägitud ja kirjutatud. Kui aga esimesed sakslaste kiivrid üle kivisaia külavahel paistsid, siis tumestas kartus ja nagu mingisugune halb

eelaimdus ta eevalise uudishimu. Ta jooksis tuppa ja piilus läbi akna, kui esimesed sakslased õue tulid. „Üsna muude inimeste moodi teised!" mõtles ta. Sakslased peatusid õues ainult vähe aega ja küsisid peremehelt midagi saksa keeli. See aimas sellest ainult niipalju, et nad vene sõdureid küsivad.

„Da, da, vene soldatid usli," vastas vana omamoodi vene keeles ja näitas käega ida poole.

Sakslased said nähtavasti aru ja sõitsid mööda maanteed mandri poole edasi, missuguses suunas mitu saksa aeroplaani üleval õhus liikusid.

Varsti ilmusid uued sakslased. Need tulid juba majja ja hakkasid süüa pääle ajama. Miili tõi neile leiba, võid ja piima. Need sõid ja sõitsid varsti edasi. Peagi täitus õu jällegi sakslastest, ka need nõudsid süüa, kuid laiendasid oma nõudmist praetud sealiha pääle, millist nõudmist nad Miilile igal võimalikul kombel püüdsid selgeks teha. Poole tunni pärast oligi neil seapraad ühes muude kättesaadavate paremate paladega laual.

Söömingut lõpetanud sõitis suurem osa sakslasi minema, muist aga jäid majja ja hakkasid toas ning kambrites nuuskima, otsides ja võttes kõik, mis võtmis vääriliseks pidasid. Kaks nooremat sakslast jäid kambris Miili kummuti juures seisatama. Üks neist katsus seda avada, kuid see oli lukus. Noorelt perenaiselt nõuti kummuti avamist. Lühikese puiklemise järgi andis ta võtme sakslaste kätte.

Seni kui üks sakslane kummuti avas, riivitas teine ukse ja ligines siis Miilile kahemõtteliste meelitustega. — See aimas hädaohtu ja püüdis ukse juurde põgeneda. Sakslane aga püüdis ta ümbert kinni haarata. Tekkis meeleheitlik võitlus, kusjuures noorik enesekaitsmise tungil haruldast jõudu ja väledust omas. Ta võitles küünte ja hammastega, kogu oma olemusega, iga ta muskel avaldas vihast ja enesekaitsmise ihast mitmekordseks kasvanud jõudu, ta väänles mehe käte vahelt lahti, kui see teda tugevasti oli kinni haaranud. Isegi sülitas sakslasele näkku.

Peagi tuli ka teine sakslane esimesele appi ja siis rauges Miili vastupanek. Ta suruti asemele ja talle pandi revolvri ots vastu otsaesist. Kui viha ja põlguse jumalanna oli ta tooreste, kirestpimestatud meeste käes. Ta pärani silmis peegeldus meeleheide, viha, hirm, põlgtus ja palve segamini. Kõigi ähvarduste kiuste püüdis ta end veel vabastada, kuid see jäi tagajärjetuks. Ta karjatused maeti suhu topitud riidetropi taha, ta rabelevad liikmed hoiti kui tangide vahel...

Peremees, kes õues oli, kuulis Miili karjatust. Ta jahmatas, kuid see oli vaid silmapilguks. Kindel tahe ja tegevusiha ärkasid tal uuesti. Pilk kambri, läbi akna, kinnitas talle hädaohu tõsidust. Siin polnud enam aega viita, siin tuli teotseda, kui see laps sääl toore, metsiku vägivalla ohvriks ei pidanud langema.

Vanake märkas külavahel uut sakslaste salka, kus hulgas ka paar sõjameest, keda ta riiete järele otsustades ohvitserideks pidas. Joostes külavahele, niipalju kui vanad jalad suutsid, valis ta vanema ohvitseri, kel aastate hõbedat juba juustes, ja hakkas sellele oma palvet igal võimalikul viisil avaldama.

Ohvitser aimas, et vanakesel midagi tõsist ja rasket südamel ning läks mõne soldatiga talle kaasa. Vanakese juhatuse järele kambri akna juurde läinud, märkas ta, et on viimne aeg jälgile vägivallakatsele lõpp teha.

Vali saksakeelne hüüe ohvitseri poolt sundis julmid mehed kainenemisele ja neid oma kavatsusest loobuma.

Tundes end vabana, selgus noorikule alles nüüd täies suuruses see hädaoht, mis teda oli ähvardanud. Nüüd alles pääses see, mis tal enesekaitsmise võitluses raskena ja hirmsana hinge kogunenud, valusates nuuksumistes vallale. Nüüd oli ta alles täies selguses tundnud inimeste toorust ja metsikust.

Ohvitser oli nähtavasti aumees, sest vägivaldsete soldatitega kärkides avaldus ta teguviisis tõsist meelepaha ja põlgtust.

Peagi läks see liik sakslasi minema.

Õhtul tuli küla sakslasi-voorimehi täis. Mitu vankrit aeti ka Luige õue. Need sakslased juba midagi ei küsinud, muudkui võtsid ise. Ühed neist tegid õue, peaaegu toa räästa alla, suure tulelõkke, teised tapsid talu kaks kõige rammusamat siga, mis tulise rutuga karvadest ja soolikatest puhastati. Siis algas suppide ja praadide valmistamine, milleks kõik majas leiduvad köögi- ja sööginõud välja toodi.

Sellal kui keetmine, praadimine ja söömine õues ja elumaja ruumides vahetpidamatult kestis, oli majas ka otsimine ja röövimine täies hoos. Kõik lukustatud kirstud, kummutid, kastid ja kapid avati, ilma et selleks ühtki abinõu oleks valitud, ja võeti kõik, mis võtmise vääriliseks arvati ning kanti õues olevatele kraamivankritele, kus juba ennem olid asetatud suured kimbud röövitud varandust.

Ka aida ja lautade uksi taheti eest maha lüüa. Kuid peremees, et meeletut purustamist ära hoida, avas ise neile uksed, avas neile tee oma ja perekonna töö- ja vaevavilja röövimiseks.

Varsti oli aidas kaerasalv peaaegu tühi, rukkeid ja otri võeti vähem. Hää saagi üle rõõmustades kandsid sakslased viljakotid vankritele.

Uusi sakslasi tuli juurde. Nende lõpmatu söögiisu kasuks tuli ka vanal, nuumal oleval orikal arved eluga lõpetada.

Ja kui häbematud veel sakslased olid! Nad kandsid tapetud sea aita viljasalve ja hakkasid teda sääl puhastama, karvu palava veega leotades.

Senistest sakslaste toorustest ja röövimistest oli vana enam-vähem vabandavat leidnud, sõda teeb ju inimesed halastamatuks ja ainult enese eest hoolitsejaks — aga säärane meeletu viljarikkumine näitas, et sakslased vaatavad tema, kui verivaenlase pääle, kellele igapidi kahju peab tegema.

See süütas vana hinges viha ja kättemaksmise leegid loitma. Oma ja perekonna mitmeaastast tööd ja vaeva ei lase ta neil verivaenlastel meeletult hävitada, jalge alla tallata, ilma et selle keelamiseks katsetki teeks.

Vana tegi mingi kindla otsuse. Kuid enne selle täideviimist oli vaja Miili talust välja, teiste perekonna liikmete juurde toimetada.

Ta leidis Miili kambrist, kus see end peidus püüdis hoida, kartes uut vägivalda.

„Lähme teiste juurde!" ütles vana peremees otsustavalt, minia kätt pihku võttes.

Miili oli nõus. Liig kardetavana tundus talle siinviibimine.

Aknast välja vaadates paistsid neile mitmed tulelõkked talude õuedes ja aedade ääres. Sääl teotsesid sakslased, säält kostis sigade surmakisa pusside all...

Kuski talu aias põmmutasid mõned sakslased hanesid maha.

Sakslastest nägematult pääsid nad läbi kambri akna toataha lepiku ja säält metsa, mille varjava katte all nad kodukülast eemale ruttasid.

Umbes tunnilise käimise järele jõudsid nad sinna külla, kuhu teised perekonnaliikmed saksa laevade pommitamise aegu varjule olid põgenenud. See küla oli suure tee äärest kõrval ja sinna sakslased ei olnud veel peatuma jäänud. Seda kuulsid nad külavahel liikuvailt meestelt, kes sääl hädaohu kartusel valvel olid.

Jõudes selle pereni, kuhu teised ta perekondlased ennem varjule põgenenud, jäi vanamees seisatama ja ütles Miilile:

„Sa lähed nüüd üksi. Ma unustasin oma rahanatukse sauna reasta... Sakslased ehk panevad oma tulelõmmudega majad põlema ja siis jäeb see raha koa tulle. Selle koti sihes o' hulk kuldraha ja seda ma sõnna ei taha jätta."

Miili märkas vana peremehe olekust, et rahakoti lugu on ainult väljamõeldis, mingi ettekääne — kuid ta ei öelnud temale sellest midagi, tundes ta kindlust oma otsuste täide viimises.

Vaikides läks Miili majja, kuna vanamees tuldud teed tagasi hakkas sammuma.

XVI.

Läbi uduse, niiske sügisöö, läbi metsa, kus puudelt kukkus raskeid märgi piisku murule pudisenud lehtedele, ruttas vanamees kodu poole, haududes pääs raskeid mõtteid.

Ta tundis, et peab oma lagastatud kodu eest kuidagi kätte maksma, — oma elutöö eest. mida võõrad röövlid nüüd kahjurõõmsalt hävitavad. Ta teadis, et iga sakslastele vastupaneku katsega oma elu hädaohtu viib, kuid ei hoolinud sellest. Enne oma surma tapab ta vähemalt ühe sakslase. Surm talle enesele tuleb muidugi pea — mis siis hoolida.

Kuski prõksus midagi nagu oleks mahalangenud kuiv puuoks kellegi jala all murdunud. Ta jäi kuulatama: ehk vast on need neetud röövlid ka siia metsavaikusesse tunginud? Kui kõik oli jälle vagusi, langesid vaid veepiisad puudelt ja põõsastelt, nagu oleks sääl keegi nutnud rasket, troostitut nuttu.

Vana jõudis koju. Sääl kestis täissöönud ja joobnud sakslaste pillerkaaritamine. Sellal kui ta õue jõudis, kandsid kaks sakslast tuulimasinat rehelast ja sead sid teda õues loitvale tulele.

Vana jäi silmapilguks postina seisma, tundes endas üleskerkivat meeletut viha. Siis ärkas tardumusest ja haaras lähema paku päält kirve, mille sakslased loomi tappes verega määrinud. Verist kirvest kõrgel hoides kargas ta tule juures olevate sakslaste sekka, kes hullumeelset pääletungi märgates esialgu veidi eemale taganesid.

See oli ainult silmapilguks. Peagi tekitas sakslastes aiva nalja see vihast meeletu vanamees oma kurjalt välkuvate silmadega, otsale langenud hallide juuste all.

Sakslaste pilkav naer ärritas vanakest veel enam. Enda jõuetustunne nende tooreste vägivaldsete inimeste ees viis ta meeleheitmiseni. Ta viskas sakslaste sekka kirve, kuid ainult selle vars puudutas ühte neist.

See oli sakslastele juba liig. Paar meest kargasid ta kallale, muljusid ta maha ja hakkasid talle

hoope jagama, küll püssipäradega, küll saapakontsadega, kuidas aga keegi sai.

Ei tulnud ainustki karjatust üle vanakese kangekaelsete huulte, ta aiva ähkis raskete hoopide all. Üks püssipära hoop puudutas ta pääd, põrutades ta suust ja ninast vere voolama.

Vanamees langes minestusse.

Talle tuli abi ahastava ja paluva naisterahva näol. Miili oli. Tema süda ei olnud rahu leidnud, hirm vanakese saatuse eest oli teda koju tagasi tulema sundinud. Nüüd nägi ta mis sündis vanamehega. Hädaohtu kartmatult jooksis Miili sinna ja ahastava karjatusega haaras ta ühe soldati püssist kinni, millega see minestanud vanamehele uut hoopi tahtis anda. Veidi aega vaatasid toores joobnud vägivald ja paluv kaitsetu naine teineteisele silmi, siis aga hakkas meestel piinlik. Nad loobusid peksmisest, päälegi oli peksetav üleni verine ja ei liigutanudki enam.

Üks sakslane lõi vanakest veel saapaninaga, kuid teiste poolt kostis selle üle juba rahulolematu nurin. Nähtavasti tundus see neile üleliigsena veel lüüa, maaslamavat, veriseks peksetud vanakest, kellest võib olla elu juba lahkunud, päälegi abitult ahastava naisterahva, keda vanakese tütreks võiks arvata, silma all.

Sakslastes näis jälle veidi inimest ärkavat. Neil hakkas häbigi oma teo üle. Nad läksid tule juurest kaugemale, jättes nutva „tütre“ üksi eluta vanakese juurde.

Toibudes jõudis Miili otsusele, et nutt ikkagi ei aita, siin oli vaja tegu. Ta tõi kaevult vett ja pesi puhtaks vanakese palge ja pää, mis üleni muhke ja haavu täis, ja sidus haavad oma rätikuga kinni. Siis hakkas elustamiskatseid tegema.

Kui vanakese rinnust viimaks korisev häälitsemine kostis, siis oli see Miilile kui suur lootuse ja rõõmusõnum . . .

Vaheajal oli öö juba möödunud. Kuked hõiskasid üksteise võidu, täites sakslaste südameid uue kanaprae himuga . . .

Hommik oli pilvine ja nukker.

Teel tihenes sakslaste liikumine, kuulutades uut rasket päeva kogu saarele.

Luige peremehe leidis see raske päev veel raskemas seisukorras kui eile. Täna pidi ta raskesti haigena ja murtuna oma ja perekonna töövilja lagastamist ja röövimist nägema.

XVII.

Sakslased röövisid veel mõned päevad takistamatult, tehes sel alal haruldast peenikest tööd. Õnneks olid elanikud muist toiduaineid, riideid jm. saanud ära peita, muidu oleksid külad ja üksikud majad, mis käidavamate teede ääres, selles suhtes veel palju rohkem kannatanud.

Siis aga käis kulutulena jutt külast läbi, et uued ülemad on küladesse ja suuremate teede äärde postide külge üles seadnud lauakesed, millel kirjutatud, et röövimine on saksa sõjaväelastele keelatud. See andis elanikkudele juba julgust neile sakslastele, kes nende varandust omavoliliselt võtma tulid, julgemalt vastu astuda.

Igasse külasse kogu saarel asetati sakslased korterisse, vaevalt oli suitsu leida, kus sakslasi ei olnud. Luigele asetati nelikümmend sakslast, need võtsid endale kõik paremad ruumid elamus, ka aidaga ühe katuse all oleva lauda seadsid nad endale eluruumiks. Rehela asetati ligi kakskümmend sakslaste hobust, nii et talu omadele loomadele ruum õige kitsaks jäi. Perekonna elamise jaoks oli jäänud ainult üks väiksevõitu kamber. Sääl pidid nad kõik omad tööd-toimetused tegema, sööma ja magama.

Vana peremees oli sakslastest saadud peksu tagajärjel raskesti haige, nii kehaliselt kui hingeliselt. Teadmine, et ta sakslaste pärast kannatab, et ta peab nende võimu all elama, oli ta hingele raskeks surveks. Ta jäi äärmiselt kõhnaks, sissevajunud silmades lõi saladuslik, haiglane leek loitma, kui mõni sakslane sisse tuli.

Ta nägi oma voodist, kuidas laudas elavad sakslased läbi lauda seina seadsid pika plekktoru, mille ots just roogkatuse räästa alt ülespoole pöördus. See pidi korstna aset täitma.

See toru sai talle uueks piinaallikaks. See suitses peaaegu terved päevad ja pooled ööd. Eriti õudset, südantnärivat pilti pakkus see talle öösiti, mil sädemetevihud tõusid aida katuse räästa alt öösse. Need võisid talu peagi tuhahunnikuks teha...

Oma viletsuse päevil leidis vana peremees omale parema trööstija Kadariku Jaagus. Nad olid ennem üksteisele enam-vähem hingeliselt võõrad olnud, sest rikka peremehe ja vaese sauniku vahel leidus ikkagi palju lahkhelisid, kuid viimased sündmused ja sellest tekkinud olukord oli neid teineteisele märksa lähendanud.

Vana Jaak käis igapäev vähemalt kaks korda haiget peremeest vaatamas, nendel oli nüüd teineteisele palju rääkida.

Vana Sander arvas, et nüüd uus orjaaeg algab kõigi kubjaste ja piitsadega. Vana Jaak asja just nii mustalt ei võtnud, vähemalt ei suutnud ta kepiaja tagasitulekut uskuda, kuid maasaamise lootused, mis vene valitsuse viimastel kuudel tas heledasti loitma olid hakanud, arvas ta nüüd hulgaks ajaks maha maetud olevat, sest saksad ja parunid temasugusele ju maad ometi andma ei hakkavat.

Siiski oli Jaagul, sellel hallpääga sõnarikkal fantaasia-kangelasel, palju kaugele ulatuvaid lootusi. Ta lootis, et kuigi see Järva-Jaanist ennustatud põhjakuninga päälejäämine ei käi Vene keisri kohta, siis Rootsi kuninga kohta ometi. Järelikult pidi siis Eesti peagi saama Rootsi valitsuse alla.

„Sa, Jaak, arvad siis ikka, et Roets tuleb?" küsis Luige peremees põnevalt?

„Ma usu seda kindlast, et Roets või Inglisman saksad siit minema peksab, ja teised, targad mehed uskvad seda koa."

Vana peremees tundis nagu oleks rinnas vähe kergemaks läinud, nagu oleks pilvede takka hele

päikesekiir ta hinge tunginud. Kadariku vana kindel toon tekitas temaski usku, et va Villu sulased siit varsti minema peksetakse.

Nüüd paistis vana Jaak talle jälle hulga lähedam ja omasem olevat.

Ja nad hakkasid rääkima oma poegist, kes vene sõjaväes ja kellelt nad nüüd enam kirjugi ei saa.

Mida enam vana peremees uskuma hakkas, et sakslased siit minema aetakse, seda enam paranes ta hingeline seisukord, ja see aitas ka kehalise tervise paranemiseks kaasa.

Talle oli Kadariku vana nüüd armas ja oodetav külaline. Ta tundis end õnnetuna neil harvikuil päevil, mil vana Jaaku näha ei olnud.

Ühel päeval tuli Mäe noorperemees Jüri Luigele ja rääkis kui kanged töömehed sakslased olevat. Iga jumalapäev olevat nad siin kangesti ametis. Ka sopane külavahe olevat nende algatusel ära prügitatud. Siinsed põllud lubanud nad kividest ja kivivaredest lagedaks teha; neil olevat sellekohane tehnika ja kõik.

Vana peremees vaatas pahaselt Mäe Jürile näkku ja sõnas kihvtiselt:

„Oota aga! Küll Roets ja Ingelant tulevad ja kihutavad sõhuksed röövlid kõige oma tehnikaga merre. Ene kus mool kivide kikerdajad ja asjad o'!"

XVIII.

Külas asuva Saksa ortskomandandi käsul olid Laane talus villatalgud korraldatud. Ta ütles end vajavat talveks sooja salli, sokke ja kindaid ja seepärast soovivat ta väikest kinki külarahvalt. Tulgu neiud ja noorikud talgule ja võtku igaüks ka hää käputäis häid lambavillu ühes. Selle juures aga oli saksa ohvitseridel tagamõtteks — vaja küla neidude ja noorikutega üks lõbus tantsuõhtu pidada.

Ka Luige noorikule toodi sellekohane käsk.

Ei tahetud uut ülemust naljalt vihastada, seepärast ei tõrkunud ka keegi käsku täitmast.

Määratud õhtuks oli Laane pere ruumikasse kambri kogunenud mõnikümmend neidu ja noorikut.

Üks kohalikke kadaklisi preilisid seadis nad tööle — kraasima ja ketrama. Preilike püüdis kange korraldaja olla, et mõnele nooremale ohvitserile meeldida.

Koosolevaile noortele tundus siin esialgu veidi piinlik, kuid nooruse muretus ja elulust võitsid varsti. Üks julgemaid noorikuid võttis sakslaste meelitamisel laulugi otsa üles. Sellele järgnesid teised ja nii täitus suur tuba lõbusaist viisidest. — Sakslased kiitsid oma kohta ja ütlesid meelitusi, kasutades ka oma äsjaõpitud nappi eesti keele tagavara.

Peagi oli lõbu laialt.

Kadakline preilike, kes ortskomandandi kõrval toolil istus, seadis käed süles mõnusasti risti ja rahuldatud naeratusega näol vaatas ta kord töötavaile küla noortele, kord ohvitseride poole, kes istusid seina ääres toolidel reas, jälgides soojusest ja noorusest punetavate neidude ja noorikute tegevust.

Paari tunni pärast lõpetati töö ortskomandandi käsul. Oli algamas tantsing, mis sakslastel tänase „õhtu" korraldamisel pääeesmärgiks oligi.

Kutsutud pillimees pani harmoonika üürgama, nii et kogu tuba täitus mõnusaist taktikindlaist helidest. See pani noortel jalad kihelema.

Saksa noorhärrad palusid õrnemat sugu tantsima. Need vaatasid esiteks nagu kaheldes üksteise poole. Peagi aga tegid neist mõned julgemad ja agaramad „otsa üles," ja siis algas tants, milleks sakslased siinse õrnemsooga osavuse poolest võistlesid.

Keegi noor, sale ohvitser tegi ka Luige Miilile toreda kummarduse, paludes teda tantsule. See puikles esialgu vastu, kuid andis siis järele, kui keegi naabrinoorik teda tasakesi tõukas, sosistades: „Mis sõhuke nüid peaks alpima! Egas's see sakslane sind ä' söö. Mine!"

Miili tundis tantsuhoos, kuidas kõik võõrastus kaob ja võidab noorusele omane lõbuiha. Kiirest tantsust soojas ruumis tõusis talle veri palge, ta otse õhetas ja silmad lõid särale . . .

Tantsis vabalt ja kergesti.

Tantsu lõpetanud, viis sakslane nooriku seina äärde tõstetud laua juurde ja pakkus talle kuuma, alkoholist lõhnavat vedelikku.

Miili eitas kindlasti. Vastik tundus talle alkoholi hais, vastikus tekkis temas nüüd sellelegi mõeldes, et ta üldse sakslasega tantsinud.

Kui ühes pillimänguga tants jälle uuesti algas, ei võtnud Luige Miili sellest enam osa. Ta jäi teiste selja taha seisma ja hakkas tantsijaid vaatlema. Veider millegi pärast tundus temale nüüd teiste keerutamine. Eks ju mitmedki neist, kes nüüd sakslastega täiel andumusel tantsisid, olid alles hiljaku saarel asuvate vene madrustega keerutanud, ja veel rohkem — mõned üksikud olid olnud venelastega isegi enam-vähem intiimses vahekorras. Nüüd aga on venelased näitelavalt taganenud ja nende asemele sakslased ilmunud — kas vahest nüüd venelastega lõppenud vana laul teisendatud kujul uuesti algamas?...

Ta püüdis end vabandada, et selles pole ju midagi halba, et ta veidi tantsis sakslasega, kes talle isiklikult midagi kurja pole teinud. Eks ta ole ju alles noor, kel ei kõlba nunnana kodu istuda ja eks ole ju ka sakslane inimene. Ja mis selleski halba, et need teised neiud ja noorikud siin võõraste sakslastega keerutavad. Nad häbenevadki enamalt jaolt üksteist sedavõrt, et see neid siin tõsisema eksisammu eest hoiab. Muudkui tantsivad veidikese ja lähevad siis igaüks oma kodu.

Kuid kui sakslane jälle teda tuli tantsima paluma, ütles keegi ta hinges kindla „ei" ja ta taganes veel enam teiste selja taha ja puges siis uksest välja.

Päeval oli esimest lund sadanud, mis asus nüüd puhta valge linana üle porise maa. Ka puuokstel püsis pehme kleepiv lumevill, muutes puud valgeiks hiiglasiks halli pilvise taeva all. Külavahelt kaugusse küünivad telegraafi-traadid olid kui valge öö valged mõtted, millel näis püüe olevat tungida läbi hämaruse, otsatusse...

Miili tundis, nagu oleks valge öö lumevärske õhk hinge tunginud, puudutades sääl kõige õrnemaid

keeli. Ta ruttas kiirel sammul talgumajast eemale, kartes, kui võiks säält veel midagi soovimatut hinge tungida, midagi niisugust, mis siin värskes puhtuses häbistavana tunduks, mis rõhuks pärast hinge kui painajalik viirastus.

Koju jõudes hiilis ta tasakesi kambri, nagu peaks ta millegi pärast teiste ees oma hilise tuleku pärast häbenema.

„Sa juba kodus", lausus perenaine vaiksesti oma asemelt.

Miili jaatas sama tasakesi.

„Hää laps, kis aegsasti koju tuleb. Mis sellest suurest tantsimisest ja kargamisest ikka soab", kuuldus perenaise vaikne hääl pimedusest.

Oma voodi jõudnud, tõmbas Miili sõba üle pää. Hinges liikus tal millegi pärast nii palju härdust, et silmadki sellest niiskusid...

XIX.

„Liina, lähme täna õhtul Oleviste kiriku, sääl jutlustab Anvelt," ütles Liina Arule ta kaasüüriline ja tööseltsiline Hilda.

„Mine üksi, jään koju," vastas Liina tüdinult.

„Miks sa siis ei tule? On ju nõnda mõnus kuulata."

„Kuidas Anvelt vanajumala ühes trooniga ümber lükkab, — muud sääl kuulda pole," vastas Liina irooniliselt.

„Asi seegi... aga nad räägivad ka muust. Kaasa tulla võiksid sa küll. Alaline toas norutamine teeb su enneaegu vanaks eideks."

Hilda tõi laualt peegli ja seadis teisele näo ette. „Vaata ise, mis nägu sa oled! Sa paned varsti kõrvad pää alla, kui alati toas norutad."

Liinale vaatas tõepoolest peeglist kõhnavõitu, kahvatu, kuid muidu kaunite joontega nägu vastu; silmis veidi haiglane, väsinud ilme.

„Ja sured varsti ära, kui päevad läbi õmbled ja õhtud läbi toas norutad."

„Mis siis, kui suren! Kes minu pärast ikka nutab," vastas teine.

Vaikides võttis Hilda Liina palitu, viis ta kätte ja sõnas:

„Noor eideke, pane aga omale tupp selga ja lähme vaatama, mis ilm teeb, muidu lähme mõlemad siin hapuks. Toa kütame pärast kahekesi soojaks."

Liina andis järele. Ta teadis isegi, et veidikene jalutamist haigetele rindadele hää on.

Vabrikus halvas õhus töötades oli ta ammune rinnahaigus suurenenud. Arst oli haigust päritud kopsunõrkuseks nimetanud ja talle nõu andnud vabrikutööst jäädavalt loobuda, muidu kujunevat haigus kergesti tiisikuseks.

Hilda abiga, kellega neil juba siis oli ühine korter, oli ta sinna töötuppa, kus Hildagi töötas, õmbleja koha saanud. Parema puudusel ei olnud tal võimalik omale tervisekohasemat ametit valida.

Neiud sammusid läbi laiahelbelise lumesao Oleviste kiriku poole. Tänaval oli inimeste liikumine kaunis tihe, kõige rohkem oli näha madruseid ja töölisi.

Kirikus pidas seekord Vallner kõnet. Seistes kantslis, mis enamlaste maitse kohaselt punasega ilustatud, rääkis ta praegusest ristiusust kokku tulnud rahvahulgale, milles mehed enamuses, nimetades selles leiduvat moraali kodanlaste moraaliks, millel pole töörahvaga ühist.

Mehed kuulasid, mütsid pääs. Mitmel olid piibud ja „suitsud" hambais. Näis kui istuksid nad kõrtsis.

Liinale tundus kõne, mis see mees sääl kantslis pidas, võõrana, imelikuna. Võõrad ja imelikud paistsid olevat ka kirikulised.

Mõttesse vajudes kerkis ta vaimusilme ette pilt, kuis ta esimest korda ema saatel kirikus käis.

Oli ristipäeva hommik, mahe, päikesepaistene. Õueaia taga kaasikus olid „hiirekõrvad" kaseokstel juba suurteks lehtedeks paisunud, toomingad endale lumivalged rüüd selga tõmmanud. Kaskede ja põõsaste vahel rohelisel murul õitsesid kullerkupud, käo-

kaatsad ja palju muid lilli. Lõoke lõõritas loataga kesapõllu kohal ja kaasikus kukkusid kaks kägu teineteise võidu . . .

Ema oli talle omakootud kangast uue sinise kuue teinud, ja isa oli talle meisterdanud uued kollased parknahast pastlad. Nendega oli vaja, nii kui ema ütles, esimest kord kirikusse minna.

Ta tundis end uues kuues hoopis suurema ja enama olevat kui enne ja ema käekõrval uute kriuksuvate pastaldega astudes oli tal tunne, et on hulga pikem ja suurem kui muidu.

Iseäralikku ja ülevat tundis ta oma väikeses rinnakeses, kui kiriku trepist emaga üles sammus.

Kuski pääkohal kuuldus kellahelinat, kumisevat, hingepuudutavat . . .

Kirikus oli palju rahvast. Ema viis ta kuhugi kiriku soppi, kus ruumi poolest veidi hõredam oli. Liinake püüdis sääl vaadata suuri imelikka pilte kiriku seintel. Muuseas oli sääl suur pilt naisega, kel ümmargune, kollane rõngas pää kohal ja väike alasti laps süles. Lapsegi pää kohal õhus oli rõngas.

Kis see väike tita o'? küsis ta emalt.

„Eesus . . . Aga nüüd ä' päri änam, muidu kirguhärra hakkab taplema."

„Age ise ütlesid, et Eesus o' taevas, kas see siis o' taevas? Nänn, eks sa ütle!"

„Rumal laps, — see o' ainult pilt! . . . Aga nüüd ole ilusti vagusi." Ja ema võttis tütrekese sülle.

Nüüd võis laps üle inimeste pääde vaadata. Niipalju oli näha ilusat ja uut. Kõige enam aga köitis ta tähelepanu hiilgava kuuega mees, kes õõtsutas kollaste kettide otsas kausikest.

„Nänn, kas see siis o' Eesus?"

„Ole nüid ometi vagusi! See o' kirguhärra, kis kurjaks soab, kui lapsed kirgus nõnna palju küsivad."

Õhtul aga õpetas ema teda esimest korda taeva jumalat tänama, seekord pastalde ja sinise kuue eest.

Nende, lapsepõlvest hinge jäänud mälestuste tagapõhjal paistis tänane koosolek Oleviste kirikus Lii-

nale veel veidram ja hingeliselt võõram kui enne. Päris piinlik hakkas.

Kiriku ukse poole vaadates valdas teda äkki kerge ehmatus: Ukse lähedal seisis Luige Sander hallis sinelis ja punase märgiga rinnas. Ta nägu oli äärmiselt kõhn ja kurnatud. Käsi oli tal valge sidemega kaela seotud.

Liina jäi kahtlema oma nõus kirikust praegu lahkuda. Jäi istuma ja püüdis kuulata, mis kõneleja räägib. Ta tahtis, et tal ei pea enam midagi asja olema selle haavatud mehega, kes teda kord oli maha jätnud õnnetuna.

Siiski andis ta enne koosoleku lõppu Hildale märku, et minema hakata. Viimane oli nõus. Läksidki.

Sandrist mööda minnes vaatas Liina ainult oma ette, soovides temast tähelepanemata mööduda.

Neiud jõudsid kirikust välja. Sääl jäi Liina veidi seisatama ja vaatas nagu kogemata kiriku ukse poole. Sääl aga polnud näha, keda ta näha lootis. Norus, nagu veidi pettunultki hakkas ta sõbra kõrval edasi sammuma. Peagi kuuldus nende selja taga kiireid samme ja keegi hüüdis Liinat nimepidi.

Nüüd aga tundis Liina, nagu oleks see kohtamine soovimatu. Siiski jäi seisatama ja Hilda ühes temaga.

Sander teretas pahema käega, sest see oli terve ja vaba. Siis tutvustas Liina teda oma kaaslasega.

Vaheajal oli saabunud õhtu. Tänav oli valgustatud elektrituledega, ja langevad laiad, lopsakad lumehelbed paistsid tulevalguses kui lugematud valged liblikad, kelle läbipaistvatele tiibadele puistatud hiilgavat kulla- ja hõbetolmu. Need liblikad lendlesid risti ja põiki, kattes musta, kivist tänavat, laotades vanade ajalooliste majade teravatele katustele puhtad, värskusest lõhnavad linad . . .

„Ehk olete kodustest midagi kuulnud," küsis Liina ja astus Sanderile veidi lähemale.

„Ei ole midagi kindlat kuulnud. Aga arvata, et neil sääl Saksa Villu sulaste käpa all just hää ei ole."

Nad hakkasid edasi sammuma.

Sandri vastus ei suutnud Liinat rahuldada, selles tundus ju nagu midagi ebakindlat ja varjavat.

„Sa põle siis midagi kuulnud, mis kodused teevad?“ usutas Liina uuesti.

„Midagi ikka olen kuulnud ka, aga kõike ei maksa uskuda, mis räägitakse.“

„Mida siis räägitakse?“

„Noh, räägitakse kõiksugu lollusi, kuid ega igal jutul hända taga ole. Nüüdsel a'al peab iga kuulduse uskumisega ettevaatlik olema.“

„Sander, sa ära pea mind lapseks, kelle eest midagi varjama peaks... Ma suudan ka kõige halvemat kanda,“ rääkis neiu poolpaluvalt ja puudutas tasakesi noormehe tervet kätt.

„Ütlen veel kord, et ei maksa iga lollust uskuda. Aga, et sinus uudishimu äratanud olen, siis pean seda ka vaigistama. Räägitakse, et sakslaste pommid olevat meie saarel suurema jao külasid purustanud ja palju inimesi lahingute ajal saanud surma. Isegi ajalehes oli sarnane sõnum. Teiselt poolt aga olen kuulnud, et saar lahingute ajal õige vähe kannatada saanud. Ja seda juttu pean tõenäolisemaks.“

Liina ise oli ajalehest midagi sellesarnast lugenud, kuid järgmistel päevadel olid jälle teissugused teated selle kohta ilmunud, nii et ühte ega teist ei saanud ehtsa tõena võtta.

„Annaks Jumal, et kodusaarel kõik oleksid terved ja elus!“

Nad jõudsid maja ette, kus Hilda ja Liina korter. Sander jättis neiud jumalaga ja hakkas minema.

Liina vaade tabas Sandrit. See oli viletsalt riides ja peaaegu värises külma käes. Ta hing täitus haleduse ja pehmusega.

„Võiksid ju meil vähe aega soendada, ma teen ka sooja teed“, ütles ta ja vaatas küsivalt esiteks Sandri, siis Hilda otsa.

Hilda toetas sõbra kutset. Kaastundmus ütles temalegi, et haavatud ja kurnatud sõjamees vajab hoolitsust. „Eks sa tule ja soenda,“ sõnus Liina uuesti.

Nende pilgud kohtasid korraks, ent siis pöördus haavatud mehe vaade nõutult maha. Liina vaatas tihedasse lumesajusse, nagu säält vastust otsides mingile vastamata küsimusele.

Sander vastas kõheldes tal olevat vaja poole tunni pärast kasarmus olla. Ehk vahest teine kord, aga nüüd peab minema. Jättis siis neiud käega jumalaga ja mütsi kergitades tegi minekut.

Liina vaatas vähe aega, kuidas see väsinud, murtud ilmega mees kaugenes. Tal tärkas nüüd vast alles meelde, et palju küsimata jäi, ka seegi, kuidas Sander haavata sai.

Tal tekkis korraks mõte Sandrile järele rutata, et küsida mõndki unustatud küsimust, mida juba viisakusegi pärast poleks unustada tohtinud. Kuid keegi rääkis ta hinges vahele ja laitis selle nõu.

XX.

Sander Luik oli mitu nädalat haigemajas vaevelnud elu ja surma vahel, enne kui tuli pööre paranemisele. Vintsutused sõjaväljal ja saadud haava läbi tekkinud ülirohke verekaotus olid tee valmistanud raskele haigusele, mis mehe nüüd siin Tallinnas mõneks nädalaks maha murdis. Nüüd aga oli ta ometi paranemisel ja arsti ütlemise järgi võis ta umbes nädala pärast haigemajast lahkuda.

Vaheajal olid jõuludki möödunud. Õues oli südatalv sagedaste tuiskude ja pakasega.

Tänagi oli õues halb ilm. Sander vaatas akna juures, sinel üle õlade, kuis tuisk haigemaja taga lagendikul ja veidi kaugemal olevatel liivaküngastel keerutas. Kui läbipaistvad valged vaimud, nii liikusid ja heljusid sääl tuisu vallatud lapsed; muist neist ruttasid kaugusse, muist lähenesid kaugusest, tantsides akna taga lumehangel uluva ja vinguva tormimuusika saatel . . .

„Ega ta täna halva ilmaga tule," mõtles Sander oma ootustes pettunult ja puges jälle voodisse sõba alla.

Säälgi liikus tas palju mõtteid ja tundeid. Kuid mõtted jäid kurnatud ajudes sagedasti mingisuguste

takistuste ja tumedate punktide ees seisatama ja, kui neist üle ei saanud, siis valgusid kõrvalistele radadele, kus jällegi tihe udu ja hämarus kaugemale nägemist takistas...

Ta ärkas kergest uinakust, sest kellegi käsi puudutas ta pääd. Liina, ümbritsetud värskest lume ja külma lõhnast, seisis ta voodi ees.

„Sa tuled nii halva ilmaga!" ütles ta neiu teretamiseks pakutud kätt vastu võttes.

„Ega see ilm nii hull polegi kui siin paistab... Ma tulin sulle uudist rääkima. Keegi tuttav, kes meie kodusaarelt põgenenud, teadis rääkida, et teie ja meie kodused on kõik terved... Inimesi minevat enamasti igapäev mandrilt saartele."

Neiu seisatas vähe, vaatas mõttes sõbra näkku ja ütles siis tasakesi: „Sa, Sander, võiksid ka koju põgeneda kui terveks saad. Kodu oleks sind vist enam vaja kui siin. Ja see oleks vist ka sulle ja mulle parem, kui me nüüd, kui terveks oled saamas, jälle teineteisele võõraks jääme. Haiguse päevil võisin sulle õde olla, aga nüüd —".

Ilma et oma lauset oleks lõpetanud tõusis neiu toolilt, andis Sandrile pakikese, jättis jumalaga ja ruttas kiiresti minema.

Alles siis suutis Sander oma mõtteid koguda, kui neiu oli toast juba lahkunud.

„Imelik tüdrik!" pomises ta kuulmatult.

Ta avas pakikese, milles peitusid paar uusi villaseid sokke ja teine kindaid.

Tänutunne, nagu soe lehekuu päev, asus ta hinge.

*

Mõni päev pärast haigemajast lahkumist, kasarmu tagasi läinud, tundis Sander eneses veel niipalju nõrkust ja väsimust, et kojupõgenemise plaani teostamise lähemail päevil võimatuks pidas. Päälegi oli põgenemiseks vaja erariideid, mille muretsemine raske. Paar päeva hiljem läks tal siiski korda kellegi tuttava saarlase abil erariided muretseda. Need olid juba hästi iganenud, kohati lapitudki, kuid paremate puudusel pidid needki aitama.

Põgenemise päeva eelõhtul läks ta Liinat ja ta sõbrannat jumalaga jätma.

Leidis mõlemad neiud kodunt.

Esmalt kõnelesid nad üsna igapäevaseist asjust. Muu seas kaldus jutt ka kommunismile.

„Meie Liina ei ole enam kommunist," tähendas Hilda veidi nokkivalt vahele.

„Mispärast?" küsis Sander.

Liina kahvatust näost vaatasid kaks imestavat ja küsivat silma noormehe otsa, siis ütles ta pikkamisi: „Need on sama halvad kui muudki inimesed. Neilgi palju ilusaid sõnu ja suuri lubadusi, aga teod räägivad enamasti hoopis teist keelt."

„Kevadel olid siiski nende poolehoidja, olid neist vaimustatudki; aga nüüd räägid hoopis teist juttu" tähendas Sander veidi etteheitvalt.

„Inimene saab targaks ainult pikkamisi" ütles neiu ja lisas siis Sandrile kindlasti otsa vaadates juurde: „Ega s'agi kommunist ole, ehk sa ennast küll selleks pead."

Sandril oli tunne, kui tahaks neiu vaade ta hinge tungida. Tal hakkas selle küsiva vaate all piinlik, ta pilk pöördus kõrvale. Isegi haavatud tundis ta end olevat, et neiu niiviisi rääkis.

Siis hakkas Sander seletama kommunismi ideest, mis hää olevat, mille poole püüda maksvat, hoolimata sellest, et ka mitmed kommunistide juhid harimatud, upsakad on ja samuti priiskavad ning prassivad kui paljud ülekäte läinud kapitalistidki. Eks halbu, rikutud inimesi ole igas parteis, igas rahvakihis, kuid ega seepärast maksa usku uude, paremasse ilmakorda eitada.

Ta rääkis hooga ja oli ise oma sõnade üle vaimustatud. Ta piilus Liina poole, et temas oma sõnade tagajärgi näha.

Liina heegeldas rahulikult edasi, ilma et päädki oleks tõstnud.

„Sa siis enam kommuniste ei usu?" küsis Sander lõpuks nukral, surutud toonil.

„Ei usu," vastas neiu rahulikult.

Sandril hakkas piinlik. Ta tõusis üles, et minema hakata.

„Ega sellepärast maksa pahandada, et igaühel omad arvamised. Me Hildaga vaidleme vahest paljude asjade üle, aga ei jää kunagi teineteise pääle pahaseks. Vaidlus on meil nagu sõpruse uuenduseks."

Nii rääkides vaatas neiu avalikult ja lepitavalt Sandrile näkku.

Noormees vabandus kohmetult, öeldes, et ta polevatki pahandanud.

Veel vähe aega päris rahulikul toonil räägitud, jättis Sander neiud jumalaga ja tegi minekut.

Esikojas kuulis ta oma järel kergeid samme. Siis puudutas keegi pimedas ta käsivart.

„Sander!"

„Liina!"

„Võta see väike asi omale ... Kodu maksad mu isale ja emale ära."

Ja Sandrile pisteti midagi pihku.

Enne kui ta tänadagi jõudis, lõksatas uks kergesti — lahke andja oli läinud.

Noormees pidas nõu, kas tuppa tagasi minna või mitte. Kuid leidis selle ebakohaseks. Imelikult kipitava südamega väljus ta.

Uulitsal laterna valgel leidis, et neiu oli talle andnud 5-rublalise kuldraha.

Imelikult säras see raha tulevalgel, nagu kellegi neiukese silmad, ammu, aastate eest, kui noormees teda esmakordselt õrnalt suudelnud oli . . .

Aga need ajad olid unena mööda lennanud.

XXI.

Oli juba paar nädalat pääle jõulu, mis sakslaste tulekuga maksma hakanud uue kalendri järele paar nädalat varemini olid tulnud kui harilikult.

Saartel hakkasid inimesed sakslaste säälolekuga juba harjuma, nagu mingi paratamatusega. Olgugi et saksa sõjaväelaste kui inimeste vastu vaenulik ei oldud, kui nad selleks otsekohest põhjust ei andnud,

siiski valdas kohalikku rahvast üldine igatsus sakslastest mida varem seda parem lahti saada.

Kardeti, et sakslaste võimule jäämisega siin mingisugune hertsogi-riik sisse seatakse, kus mõisnikud esimest viiulit mängivad. Kardeti isegi orjaaegse pekseaduse maksmahakkamist.

Needki, kes enda majades korteris olevaid saksa sõjaväelasi kõiksuguste paremate „suupoolistega määrisid“ ja selle tasuks võimaluse said lähemast riigimetsast niipalju palke koju vedada, et neist isegi terved hooned üles ehitada võis, ka needki aimasid teispool seda häid pahu päevi ja rääkisid isekeskis, kui kahtlasi kõrvu kuulamas polnud, Inglismanist ja Rootsist, oodates nende peatset appitulekut.

Inimesed tundsid end kui raske surve all, ja mõisnikkude ning kõiksuguste saksasõbraliste olluste tõusev meeleolu lasi aimata edaspidiselt rahvale midagi rasket ja soovimatut.

Rahva meeleolus tundus palju erakordset hellust ja ärevust. Niisuguse meeleolu tagapõhjal kangastusid mitmesugused pettepildid ümber Saaremaa hiilivaist Inglise ja Rootsi laevadest ning paljust muust ...

Maa ihkas kevadet ja selles igatsus-udus viirastusid juba südatalvel kevade tundemärgid ...

*

Selge, külm talveõhtu. Tähed põlesid kõrgsügaval foonil küünaldena. Külavahel kiunus lumi reeterase all ...

Luige vanal õuevahil Sulilgi ei olnud niisugune külm meelejärele. Ta lonkis nukralt paar ringi mööda õue, tüdis sellest peagi. Siis asetas ennast kambri ukse lähedale istuma, et esimesel võimalusel sooja tuppa lipsata.

Tänaval lähenesid sammud. Koer ajas kõrvad kikki ja urises. Siis pistis haukudes vaatama.

Tulijaid oli kaks meest. Üks sinihallis riides ja mingisugune kahtlustäratav ork puusal. Katel kummuli pääs. Põleva otsaga suitsev pulk hammaste vahel. Seda meest ja teisi tema sarnaseid oli Suli

juba küllalt näinud. Ka teine mees on talle tuttav. See teeb igakord omale tähtsa näo ette, kui pererahva kuuldes meestega, kellel katlad pääs, võõrast keelt räägib ja siis pererahva poole pöörab selles keeles, millel nii tuttav kõla.

Suli mõtles: „Ei maksa tühjade pääle haukudagid. Parem voatan, ehk soab nende kannul tuppa lipsata. See oleks juba midagid."

Ja lipsaski.

Tulijad olid saksa soldat ühes tõlgiga komandantuurist.

„Tere omikut," ütles sakslane tuliuues eesti keeles.

Perenaine ja Miili muigasid.

„Ütle tere õhtust!" õpetas perenaine.

„Ütleb tere õhtat," kordas sakslane.

Kui vaikinud üldine lõbus tuju, mis sakslase omapärane eestikeele rääkimine tekitanud, siis seletas tõlk, et täna õhtu tulevat Luigele suuredsaksad. Pangu aga pererahvas oma kamber korda, mis ülemuse käsul mandrilt põgenenud sakstele ajutiseks korteriks määratud.

Kästi veel üks säng kambri viia ja puhtasti ning ilusasti korda seada.

Soldat ja tõlk läksid.

Miilil tuli see öö põrandal magada. Sest ta andis oma voodi sakste jaoks. Ka oma puhtad linad, tekid ja padjad andis ta võõrastele tarvitada, sest parata polnud midagi.

Saksad tulid. Üks noorhärra pikk ja peenike kui tapuritv, kongus nina ja vesiste silmadega. Teine noorsaks märksa toekam, punetava kuunäoga, elurõõmsate silmade ja kärmete liigutustega. Kolmas oli vanasaks, — kehast nagu kuivatatud ahven, aiva luu ja nahk. Rääkides hakkas ta hall pää närvilikult värisema.

„See pitk noorhärra o' N parun Virumoalt, ma olli ületunamullu sääl mõisas tuhlid võtmas," sosistas Luige perenaisele naabri ümmardaja, kes sakste tuleku puhul sääl juhtus olema.

„Ah, see! tähendas perenaine, saksu veel terase-

malt silmitsema hakates. Ta tundis veidi uhkustki, et parunid nende kambris ja voodis magavad.

Ta rääkis seda uudist kambris teistelegi.

„Või nee kuratid koa sii,“ tähendas peremees kihvtiselt, akna alla istudes ja piipu suitsetades.

Pärast teejoomist tuli vanahärra pererahva juurde kambri. Ta teadis rääkida palju hirmu- ja õuduse jutte enamlaste metsikusest.

Tallinnas ja kogu Eestimaal olevat enamlased mõisnikke ühes perekondadega vangistanud, samuti ka muid saksu. Vangid paigutatud Tallinna elevaatorisse. Sääl olevat neid murruna koos, külmas ja näljas. Isegi rinnalapsed, raugad ja haiged. Ja enamlastel olevat nõu elevaatori ühes vangidega õhku lasta!

Neidki ähvardanud see saatus, ainult kiire põgenemine päästnud nad . . .

Vanahärra vaikis. Perenaine õhkas südamest maailma kurjuse üle. Miili käed langesid ühes kootava sukaga sülle, ta vaade seisatas aknal, kust läbi välistel ruutudel olevate hõredate külmajoonistuste paistis metsa latvade kohal täiskuu suurena, punasena, kui õhetaks temagi veresüüst... Peremehe silmis liikus korraks saladuslik helk, nagu varjatud kahjurõõm, kuid puges sama ruttu jälle varju . . .

XXII.

Järgmisel päeval kestis hää lumetee edasi. Seda kasutades sõitsid hommikul ka Luige õuest kolm rege üle 10 versta kaugel olevale heinamaale, heinu tooma. Heinatoojateks olid Miili ja Kadariku vana oma tütrega. Vana peremees oli ikka alles haiglane, nii et raskemaist välistöist pidi eemale jääma.

„Marie, mõista mu unenägu üles,“ ütles Miili Kadariku neiule, kui küüni juures heinakoormate tegu lõpetasid.

„Ega ma enne tea mõista kui sa reakin põle,“ vastas Marie oma suurrätikut ümber pää kohendades.

„Nägin und, et sain kelleltki kirja.“

„Kellelt? Kas oma teiselt poolelt?“ Ja Miilit tabas Marie kavalasti muigav pilk.

„Ei tea kellelt, aga kirja sain."

„Miilike, küll sa ikka Sandrist midagi kuulda soad — unenägu tähendab seda."

Nooriku põsed õhetasid veel enam — teine oli ta mõtteid ja igatsusi otsekohe tabanud.

„Eks sool ole Sandrist ikka igav koa," rääkis Kadariku neid.

Piinlik hakkas Miilil Kadariku neiu uuriva, muigava pilgu all. Ta pööras näo kõrvale, ja korraks riivas ta vaade üle väina kaugust, kuhu päikese kiirte all sädelev lai, lage lumeväli tumedasse metsapalistusse kadus...

Kuid siis kogus end kiiresti. Võttis reha, sääljuures plikalikult kergeid liigutusi tehes, ja hakkas koorma küljest vallalisi heinakõrsi maha riisuma.

Ta häbenes selle aine üle Mariega pikemalt rääkida.

Halval mätlikul teel koormat hoides, et see ümber ei läheks, unus Miilil öine unenägu. Või mis suurt tähendust sa teadki igale unenäole anda...

*

Hilisõhtu. Luige perekond istub soojaks köetud kambris. Naised ketravad. Vana peremees nokitseb midagi kirvega. Karjapoiss Timmu, keda kasulapsena ka talvel talus peetakse, loeb naiste soovil värskest „Kuressaare Teatajast" uudiseid sakslaste suurtest võitudest.

„Eks paper ole kannatlik," tähendab peremees nukralt nende võidusõnumete kohta.

Kass kükitab pliidi serval ja ajab vaikist nurru. Vana seinakell raiub aja küljest laastusid hariliku ühetoonsusega. Pliidi kohal, soojal lõõril, laulavad paar kilki, nii et see isegi üle vokkide vurina kostab...

Vastandiks talveõhtu idüllile kambris on õues ilm muutunud. Taevas on jälle kattunud lumepilvedega. Tuulgi aiva paisub. Lagedikul jooksevad hallvalged läbipaistvad täkud üksteise võidu, kuhjuvad aedade ääres hangedeks kokku, millest muist üle tungivad metsa padrikusse, kus aga tuule puudus nende võidukäigule lõpu teeb...

Mereäärest roost hiilivad kaks meest. Ettevaatlikult hakkavad nad läbi tuisu üle lagendiku rühkima lähema küla poole, kus harvikud tuled vilguvad.

Küla lähedale jõudnud, muutusid mehed kahekordselt ettevaatlikuks. Nad seisatasid sagedasti, vaatasid uurivalt ringi ja kuulatasid.

Mees, kes ees käis, seisatas Luige talu kohal. „See meie koppel," tähendas ta oma lähedalolevale kaaslasele.

Nad ronisid üle hirsaia ja hiilisid lepiku varjus õueaiani ning säält edasi.

Üks neist jäi toataha õlekuhja juurde, teine läks, hoides end seina varju, akende taha, et uurida kuidas majas lood-järjed.

Rehetoa aken oli seestpoolt mingisuguse riidetükiga halvasti kaetud, nii võis näha, et toas on mõned saksa soldatid karbiidi-lambi valgel. Ta ligines kambri aknale. See aga oli seestpoolt paksude kardinatega kaetud, mille läbi ainult tulekuma paistis. Pettunult ja kiiresti põksuva südamega hiilis ta kolmanda akna taha, säält pääsis vaade kardinate vahelt vabalt kambri. Siin jäi ta seisatama, vaadates kambrisolijaid suure huvi ja soojusega.

Sääl olid kõik ta omaksed koos. Hallide päädega ja vanadusest kortsunud palgetega isa ning ema. Noor neiuliku olekuga naine, kelle kuldkollase juuksepalmikuga kukal akna poole. Siis laua ääres lugev poisikene. Isegi kass oli talle tuttav ja istus nii koduselt pliidi serval.

Ta koputas aknale. Seda aga ei kuuldud, vist tuule ja tuisu mühina pärast. Siis koputas valjemini.

Kambris jäid vokid nagu komando pääle seisma. Aknatagaolija koputas veel. Miili tuli akna juurde ja kõrvaldas eesriide pooleldi. Õnneks polnud aknad külmanud, nii et kambrist võis õue näha. Aknatagaolija tunti ära ja nüüd muutus kambrisolijate ehmatus rõõmuks.

Miili ühes karjapoiss Timmuga väljusid ja peagi olid nad õues akna taga põgenikkude juures.

„Sa oled koa koju peasn' . . . Üsna kohutasid meitid. Arvasime, et ei tea kis sääl akna taga o'..." rääkis noorik tasa ja kartlikult vaadates akende poole, mille taga sakslased elutsesid.

„Ikka pääsin kuidagid moodi koa üle väina, ega se nõnna naljaasi põln'gid."

„Sool o' sii külm, mis see norutamine sii aitab. Läh'me kambri, nõnna tasakest, et sakslased ep kuulegid," sõnas noorik, meest jope varrukatpidi veidi tõmmates.

Kui aga mees veel näis kahtlevat, lisas noorik julgustavalt:

„Tule! Meie sakslased põle hundid. Ja me pääseme kambri ilma et nad meid näeksid."

„Ega ma sakslasi karda, mool seltsimees koa," ütles Sander käega osutades õlekuhja poole.

„Kus?" küsis Miili veidi kohkudes, kuid järgmisel hetkel lisas: „Eks tulgu so seltsimees koa."

Pärast, kui Sander ja ta kaaslane, keegi naabri kihelkonnast pärit noormees, söönud olid ja teevaevast veidi toibuma hakkasid, tekkis elav nõupidamine põgenejate edaspidise saatuse kohta.

Harilikul käigul oleks põgenejate lähem saatus nii kujunenud: Lähevad sellekohasesse politsei jaoskonda, sääl selgub, et nad on vene väest põgenenud sõdurid, ja siis saadetakse nad Kuressaare sõjavangide laagri, kus tööle sunnitakse, kuid lõpnud hobuse lihagi tarvilisel rohkusel söögiks ei anta, muust veel rääkimata.

See küsimus tekitas kõigile tõsist muret.

Peagi aga tabas nooriku leidlik pää hää nõu, millest kõik lootusega kinni hakkasid.

Isegi vana peremees unustas oma saksavaenulikkuse ja läks ühes perenaise ja Miiliga Tallinnast põgenenud vanahärra kambri (noored parunid olid juba Kuressaare sõitnud).

See jutlemine saksaga andis häid tagajärgi, milleks oli teed valmistanud pererahva, nimelt nooriku ja vana perenaise lahkus võõraste vastu.

Varsti pääle seda rakendati õues saani ette noor kõrb, see oli suudetud ainult suure vaeva ja palumistega sakslaste ümbervahetamise eest päästa. Saani laoti mitu valget võipütikest, korvikene munadega ja veel mõnesuguseid kompsukesi. Lõpuks istus ka vanahärra saani, Miiliga kõrvuti. Perenaine asetas end saani etteotsa. Siis algas sõit komandantuuri poole.

Vanahärra, kel soe kasukas ümber ja viltsaapad jalas, tundis õhtuse sõidu üsna huvitava olevat. Naistel olid küll kavalad diplomaatlikud näod ees, kuid nende südamed peksid siiski erutatult kartuse ja lootuse vahel. Peagi jõudsid nad komandantuuri ja vanahärra lasi nende tulekust komandandile teatada.

Asi kujunes, nagu vanahärra ennustanud. Hää eestkostmine ja naistel kaasavõetud paremad toiduained, mis nõndanimetatud köögi ukse kaudu ettevaatlikult ära anti, mõjusid selleks, et koju võidi sõita rõõmsa teadmisega: põgenikud on sõjavangi minekust pääsnud.

Rõõmsasti ja südamlikult vastutulelikku vanahärrat ta kaasabi eest tänatud, sõideti koju tagasi.

XXIII.

Oli selgevõitu vaikne ja külm talvine hommik, kui mööda puhtaks roogitud postmaanteed liikuma hakkasid saksa sõjaväelaste hulgad mandri sihis. Jalgrattamehed, ratsanikud ja jalavägi. Moonavooridki. Päikese kiirte pääsedes pilvede takka läikisid sakslaste kiivrid ja sõjariistade haljad terasosad.

Maantee ääres külade vahel ja pere õuedes vaatasid inimesed kas salgakestena või üksikult. Siinsääl arutati lahingute võimalusi sakslaste ja enamlaste vahel. Teati isegi rääkida, et juba Suurel-väinal lahing algavat.

Naiste poolt kuuldi ka ohkamist mõne Fritz'u või Max'i pärast, kes pikemat aega talus elades tuttavaks ja enam-vähem lugupeetavamaks olid saanud. Mõni sentimentaalsem naine haletseski endale kujutledes, vast on mõned neil korteris olnud sakslased juba täna

õhtuks külmad. Neiud ja nooremad naised olid selles asjas tagasihoidlikumad. Mõnelegi viisakamale ja meeldivamale Fritz'ule, Paul'ile või Heinrich'ile oli küll paar kindaid või sokke peosse pistetud, mõeldes et sakslanegi on inimene, kelle käed-jalad külma tunnevad ja see oli kõik — vähemalt välispidiselt otsustades. Üldiselt aga tunti kergendust, lootes et nüüd saab majades sakslaste poolest rohkem ruumi.

Luige talustki lahkus see liik sakslasi, kes sääl juba sügisest alates korteris olid olnud. Mõni jutukam neist oli juba paar päeva varem pererahvale seletanud, et nad varsti „nach Reval" hakkavat minema. Mõni isegi vandus Eestimaa mõisnikke, kelle alaliste kutsete ja päälekäimiste mõjul neidki jälle hädaohule vastu saadetavat... Villemi vägevusse ja Saksamaa võitmatusse näis aga kõigil enam-vähem kindel usk olevat. Villem oli veel „der gute Kaiser"...

*

Sama päeva õhtul sõitis Sander naabrikülla, veskile vilja jahvatamiseks viima. Nende oma pukktuulikul võis ainult lihtjahu teha, kuid tangud ja peenjahud tehti neil harilikult tuttava taluniku tuulikul, kus sellekohane sisseseade.

Timmu aitas tal aidas vilja kottidesse panna. Ta pani vaka rukkeid rohkem kui vana peremehega ennem läbi räägitud.

Arus kadakate vahel lookleval teel naabriküla poole sõites, lume kiunudes ree taldade all ja üksikute, pilvenukkide vahelt vilkuvate tähtede valgel, mõtles ta, mis küll vana Aru Mihkel ütleb, kui talle täiesti ootamatult vaka rukkeid viib. Ah, ja — ta räägib vanale Mihklile, et Liina on talle Tallinnas mõned rublad raha laenanud, millise laenu tasumiseks ta nüüd vaka vilja toob. Külap ta ka sündsa juhu leiab Mihklile tähendada, et see võla tasumine ainult nende oma teada jäägu.

Ta pööras teelt kõrvale, et enne veskile saabumist üleliigne viljakotti määratud kohta ära anda. Teepöörde kohal lähenes temale keegi naine lumivalges lamba-

nahkses kasukas, suurrätik ümber pää ja abude. Kes? — see jäi Sandrile teadmatuks, sest naisel paistsid ainult silmad ja ninaots rätiku avausest, ja päälegi oli juba videvik.

Aru tuppa astudes märkas ta, et kogu perekond teda uudishimulikult silmitseb. Isegi nurgas olev vasikas tõstis pää üle aia ääre, nagu sooviks temagi küsida: „Mis see külamees õige tahab?"

Perenaine, kes suure, kerisega ahju kõrval pliidil keeva katla juures askeldas, pakkus külalisele istet. See istus ja lasi kiire pilgu üle madalavõitu, suitsunud laega toa käia. Lihtsus, maitsetus ja kehvus segamini, kuid siiski oli tuba võrdlemisi puhas. See tuba esines talvel köögina, töö-, söögi- ja kogu perekonna magamistoana.

Laual põles väike klaasita lamp, mille juures kaks koolieälist last, poiss ja plika, raamatute kallal lehitsesid. Sander märkas peaaegu isaliku õrnusega ja soojusega, et plika, umbes 12-aastane, oli nii välimuse kui ka häälekõla poolest peaaegu Liina teisend — lapselikumal kujul muidugi. Kaks vähemat last liikusid pliidi suu juures istuva ema ümber.

„Mihklit põle kodus?" küsis külaline.

„Läks pirekseks a'aks külasse. Sool siis ta'ga asja?" küsis perenaine.

Sander ütles perenaisele, et ta sooviks temaga paar sõna neljasilmaall rääkida.

Perenaine vaatas korraks küsivalt ja imestavalt talle otsa, ent andis siis mõista, et külaline ta järel esikambri tuleks.

Pimedasse esikambri jõudnud, kus väike neljaruuduline aken ühes seinas kumas halli lapina, rääkis Sander, et Tallinnas jäänud tal väike rahavõlg Liinale tasuda, mille osaliseks tasumiseks ta nüüd vaka rukkeid toonud. Et aga laen, mis talle võimaldanud kodusaarele põgeneda, seega veel tasutud pole, siis lubas ta teise vaka varsti veel tuua.

„Loodan, et see meite oma vahele jääb, et meie teised sellest kuulda ei soa. See o' mõnel põhjusel tarvilik," ütles ta oma seletuse lõpus.

Kahekesi läksid nad välja ja tõid viljakoti kambri. Tühja koti pidi Sander edaspidi kätte saama.

Andis siis emale kirja, mis tütar talle Tallinnast saatnud. Ütles „hääd õhtut" ja lahkus, et enne koivalge lõppu vilja veskile ära anda.

Aru õuest välja jõudnud, oli ruunal vilja koorem ühe vaka võrra kergem vedada, selle vastu aga oli Sandri süda märksa raskem. Selle põhjuseks polnud „Arule" antud vakk rukkeid, vaid hoopis midagi muud. Need mureniidikesed jooksid tal sügavasse hinge . . . Läheneva küla taga taevarannal paistsid harvade pilvede vahelt verevad ehakangad — leinavad ja nukrad . . . Kustki pilveaugust sirasid paar eredat tähte ja kadusid siis jälle pilvemassi taha . . .

Koju tagasi jõudnud, kohtas ta õues ema, kes kaevult tuli, ämbrid kaelkookudega õlal.

Poega nähes seisatas vanainimene ja ütles:

„Vana o' pahane, et sa rohkem vilja veskile viisid kui ta käskis. Kui ta sooga peaks taplema hakkama, siis ä' hakka vastu üht; Vana o' tõbine ja kannatamatu, ta'ga peab ettevoatlik olema."

Ja eit läks jälle, ämbrid kaelkookudega õlal, et pea aiva tudises.

„Mis sa sellest viljast nõnna kiusad . . . Soavad sakslased kuulda, et nende poolt maksma pandud norme ei panda miskiks — voat soadavad su veel Kuressaare surn' hobuse liha sööma!" ütles isa tõrelevalt, kui poeg oli tuppa tulnud.

Poeg rõõmustas, et isa selle kohta midagi muud ei arvanud ega kartnud. Paar naela seapekki saksa politseinikule, kui see jahvatamisnormide rikkumise pärast kimbutama tuleb, see loodetavasti juba eemaldab tõsisemad tagajärjed.

Õnneks ei teinud vanamees sellest enam pikemat juttu. Istus küdeva ahju ette, vaikides ja tüdimusilme näol. — Lahjana, otsalõppenuna näis ta sääl hõõguvate süte kumas vaatamas üksisilmi oma ette.

Miili talitas loomi. Praegu segas ta lehmade

joogisse jahu. Iga ta liigutus avaldas kärmust, tervist ja energiat.

Õhtusöögi ajal tuli Luigele külaline. Naabri perenaine. Sel keskealisel elava loomulisel eidel ei olnud jutust kunagi puudu, täna aga näis tal veel iseäraline erutus ja mure südamel kipitavat. Ta vanem poeg oli täna sakslaste kraami üle väina küütima käsutatud, ühes oma hobuse ja reega. Need küla inimesed, kes oma küüdi korraga Virtsust tagasi pääsesid, olid rääkinud, et tema poeg ja mõned teised nende vallast pärit küüdimehed olid kuni Lihulani käsutatud. Ja murelik ema teadis lahinguist Lihula ümbruses kui tõsiasjast rääkida. Ta hakkas nutmagi.

Sander püüdis naabri perenaist rahustada. Talle oli õhtul tuttav sakslane arus vastu tulnud ja tema küsimuse pääle seletanud, et Virtsu ja Lihula vahel ega Lihulas polevat mingit lahingut olnud.

Eit rahustus ja juba lipsas ta suust uudishimuline küsimine.

„Kus sa läksid selle kotikoormaga, kui ma videvikul S külast tuli?"

„Veskile. Kus siis mujale."

„Ons va Aru Mihklil koa veski? Sa läksid o sõnna poole."

Miili vaatas korraks mehele otsa. Küsimist ja kahtlust tundus selles vaates. Oli tal ju mehe endine vahekord Aru Liinaga teada.

„Mis sa siis sõnna Arule läksid — viisid vilja või?" küsis isa, valjult vaadates poja otsa.

„Tahtsin Aru toadilt küsida, kas ta teeks meile uie ree. Meil omal põle ruumi tiha — üks liik tuleb, teine läheb — kus sa siis sakslaste eest soad."

Vanad jäid poja seletustega nähtavasti rahule. Vana peremehe meelest ei olnud see just kõige õigem, et poeg sarnased sammud temalt nõu küsimata ette võtab, kuid arvas siiski sündsamaks vaikida, osalt ka selle mõjul, et temast seekord enam sarnaste tööde tegijat ei saa. Ja see oli tõsi, et nende majad niipea veel sakslastest vabaks ei jää, sest õhtu eel

oli toodud käsk, et neile tulevad paari päeva pärast kakskümmend vanemat saksa sõdurit korterisse.

Miilisse jäi aga mingisugune aimdus ja kahtlus pesitsema.

Kui naabri eit veel veidi aega oma vooris oleva poja pärast oli muretsenud ja lõpuks seda-teist küla nooremate uudist puudutanud, läks ta minema.

Pärast söömist hakkasid naised jälle ketrama. Vana peremees kobas ahju lähedale voodi ja soovis, et Timmu talle „Kuressaare Teatajast“ uudist loeks.

Harilikult ei võtnud ta lehes leiduvaid sakslaste võidusõnumeid kindla tõena, pidas neid liialdatuteks, armastas nende kohta pilkavaid märkusi teha, kuid siiski oli tal suur himu kuulda, „mis ilmas sünnib.“

Kui Timmu jälle midagi uut sakslaste võitmatusest ja vägevusest luges, siis ärkas vanas palav igatsus, et Kadariku Jaak siin oleks. Kui trööstiv oleks nüüd vana Jaaguga rääkida Inglismani ja Rootsi tulemisest! . . .

Sander parandas hobuserange, mis heinaveol katki läinud. Temagi tähelepanu köitis üks ja teine sõnum, mis Timmu lehest ette luges.

Timmu jõudis oma lugemise järjega ametlikkude teadaanneteni ja hakkas haigutama. „Eks mine magama,“ ütles peremees, uuesti oma piipu laadides.

Vokkide vurinast tekkiva unelaulu saatel uinus poisike varsti oma voodikeses; uinus vanameeski, kõver piip, mille varreots hammaste vahel, üle voodi ääre.

Vana tegi unes liigutuse ja piip kukkus kolksti põrandale.

„Viisid oma vana kullakese omastele vilja?“ usutas Miili tasakesi, kui nad Sandriga kahekesi veel ülal olid.

„Põleks seegid Siberi veart kuritöö, kui oleksi seda tein,“ vastas mees, kitsa säärega saabast jalast ära sikutades.

„Mitte kuritegu, aga . . . Sool võis Talnaskid Liinaga veel hästi minna — külmad ja lühikesed olid so kirjad siis moole ja —“

„Oled armukade või?“

Ta suudles naist tasa. Kuid selle vastusuudlus tundus talle nüüd nii külmana, tagasihoidlikuna ja sunnituna...

XXIV.

Talvest oli saanud kevad ja kevadest varasuvi. Toomingailt olid õied langenud ja kullerkuppude kuldkollased pääd heinamaalt kadunud.

Pühapäeva hommik külas. Soe, päikesepaistene. Hoolega puhtaks pühitud külavahel ainult mõned üksikud inimesed liikvel. Sääl tulid paar noormeest tasasel kõnnakul teineteise kõrval käies „tädirannast“. Sääl kaks-kolm naabrinaist, veiseid karjamaale ajamast tagasi tulles kohanud, seisatasid nüüd elavas jutuajamises ühe pere väravas.

Luige õuest tuli noormees välja ja läks küla all kerges tuules lainetava rukkipõllu vahele — Sander. Ta sammus aeglaselt, kui kasvavat rukkit vaadates. Ometi aga uitas ta pilk unistavalt, ilma kindla sihita. Kord peatudes teispool kadarikku paistval hiilgaval ja virvendaval joonel — väinal, kord libisedes üle helerohelise kaasiku, mille kohal hommikune päike valendavas kauguses naeratas; kord riivates lõokest, kes lendles rukkipõllu kohal üles ja alla, lõõritades väikese heljuva laulukerana...

Ja siiski nägi noormees kõike seda läbi nukrusloori. Miks? — seda ta isegi õieti ei teadnud. Ainult see oli tal selge, et ta vahekord Miiliga juba pikemat aega jahe ja ebaloomulik oli. Noorik oli temale umbusklik, ja tema polnud, nagu päritud kangekaelsuse sunnil, tõsiselt katsetki teinud seda umbusku kaotada, arvates, et mis Miilil sellega tegemist, mis tema ja Aru Liina vahel kord juhtunud. Oodaku aga Miili senikaua, kuni ta, nagu süüdlane koolipoiss õpetaja ees, temale pihtima ja andeks paluma hakkab!

Koju jõudnud, küsis ta emalt:

„Miilit põle kodugid — kus ta läks?“

„Läks korraks oma kodu . . . Mis sa oled Miilile paha tein', et ta põle so vastu änam sõhuke mitte

kut enne oli? . . . Miili o' hää laps, peaksid teda kalliks pidama kut oma silmatera."

Poeg kehitas õlgu ja tegi teist juttu:

„Nänn, mis sa arvad, ma lähe täna kiriku? Täna va Villu roonimise päe', soab ehk korraks nalja kuulda, kui pastor ta'le viirukit suitsetab."

„Eks sa mine. Ma voata kodu järele."

„Kus vanamees ja Timmo o'?"

„Mine nüüd poissi tea, kus see läks, aga toaet lubas Kadariku vanameest voatama minna."

*

„Kirikus oli kaunis hulgakene rahvast, kellest tugev arvuline ülekaal naisperele kaldus. Meeste seast paistsid mõned saksa sõdurite mundrid. Teiste seas nägi Sander ka oma isa ja Kadariku Jaaku. „Näe mool pühasid — või naad koa sii'!" mõtles ta salajasel muigel.

Paljud avasid raamatud ja hakkasid laulma orelile kaasa. Sandrile tundus, kui puudutaksid need voogavad koraali-helid ta hinges mõnd haiget, valutavat kohta . . .

Õpetaja jutluse algus köitis ta tähelepanu. Kuulates loetavat kirjatunnistust, mis tänase jutluse aluseks võetud, ärkas temas igatsustki, et sellest ristiga raamatust sääl pastori käes midagi julgustavat ja troostivat temagi hinge langeks.

Peagi läks pastor kirjatunnistuse aluselt päevasündmustele. Toonitas tänase päeva kui vägeva saksa keisri Vilhelmi kroonimispäeva tähtsust, kriipsutas alla Vilhelmi isiklikku vaga elu, mis piibli ja jumalakartuse põhjale kindlasti rajatud; seletas sõjapõhjusi saksa vaatekohalt; tõi ülevaate frontidelt, kus sakslased igal pool võidumehed. „Jumala peale lootes ja Jumala abiga on saksa keiser ning saksa rahvas võitnud ja võidab veelgi."

Lõpuks toonitas, et ainult usukaljul ja saksa kotka usuvägevate tiibade all võib ka eesti rahvas oma ülemat õnne ja tulevikku leida.

Viimaste sõnade juures — nii oli Sandril veider

tunne — oleksid kui kerkinud tolmunud rüütlite vapid kiriku seinal, justkui oleksid ammusurnud rüütlite rinnad nende taga uuesti ellu ärganud ja rõõmujoovastuses paisuma hakanud . . .

Jutlus lõppes ja kirikus valitses vähe aega kohmetu vaikus. Siis aga pistsid mehed ettevaatlikult pääd kokku ja sosistasid muiates habemesse . . .

Isegi punnispõselised alasti inglid altari kohal naeratasid kavalasti oma pasunate takka . . .

Sander püüdis teiste vahelt oma isa ja Kadariku vana vaadelda. Ta pilk kohtas vana Jaagu oma. Selle habeme all tuksatas midagi ja silmanurkades liikus veidi hiilgust, mis ta ennemgi oli märganud, kui vana Jaak pilkamise tujus oli. Järgmisel silmapilgul muutus vana jälle tõsiseks. Ta võttis taskust midagi, siis kummardus sügavalt teiste vahele, et ei oleks palju kadedaid silmi nägemas, kui ta omale „söame kinnituseks ühe hää ropi lõuga paneb.“ Pärast ulatas tubakakoti, seda õige madalas hoides, Luige vanalegi, kes ka lähedal istus, vaadates vaiksesti ja kinniselt oma ette.

Õues soojasti paistva päikese all, kus värske tuul põliste pihlakate roheluses liikus, hingas Sander kergemini, nagu mingi surve alt vabanedes.

Kuid siin jumalapäikesegi all näis paljudel surve hingel lasuvat. Siin-sääl aia ääres rääkisid üksteisele teatud-tuntud inimesed poolsosinal tänase jutluse üle.

„Või ikka jäävad teised siia . . . Siis põle muud kut nõudvad aga igapäe' munade, või, villade, nahkade ja teab mis veel kümnist . . . Viimaks vii naine koa teiste kätte,“ rääkis keegi peremees.

„Ja voata, kui uhked juba mõisnikud o'! Va X parun sõidab külavahelt läbi kut ebajumal. Mitte'p voata soosuguse kohegid änam“ lausus teine mees.

„Mis ep tule suur uhkus enne langemist,“ püüdis kolmas trööstida.

Kodu leidis Sander Miili aias sirelipõõsaste vahel pingil istumast ja raamatut lugemast. Noorikul oli valge rätik mütsi moodi ümber pää seotud ja selle

alt vallali jäänud kuldkollaste juukseudemetega mängis tuuleke kergelt ja vallatult.

Ta hiilis kuulmatult naise seljataha ja surus talle kaks kätt silmade ette.

„Timmu," ütles noorik ja püüdis ennast vabastada.

Ta ei võtnud käsi nooriku silmade eest.

„Sander, mis sa hullad!" ütles ta nüüd veidi kärsitult.

Mees istus ta juurde pingile, külg külje vastu; siis haaras ta nooriku kaenlasse ja surus ta huultele pika kirgliku musu.

„Mõtlesid vist ise Aru Liina pääle?" ütles noorik näost üleni õhetades.

„Ei, mõtlesi' just so enese pääle, Miili."

Nooriku silmis sädeles päikest . . .

XXV.

Südasuvise soojusega vaatas lõunasse kerkinud päike pilvedeta taevakuplilt heinamaadele, kus vikat ja reha oma töö teinud; vaatas rukkipõldudele, kus ainult lugematud kõrretüükad veel valendasid. Suvi oli sügisele üle andmas oma andeid.

Oli pühapäev ja küla mehed olid kogunenud K talu õue nõu pidama. Päikese põletavate kiirte eest varju otsides läksid mehed kambri otsa suure paksukroonilise jalaka vilusse murule, kus lähedal olid mõned pikast east sammaldunud õunapuud ja kambri otsas peenral mõned suured päevalilled nagu mõtlevalt longus . . .

Komandantuurist toodud käsk, et vaja uuele ülemusele jälle viia või ja villade kümnist, oli meestel juba läbi arutatud, nüüd aga oli neil midagi huvitavamat kõneaineks, — midagi niisugust, mis isegi südames häämeele kõdi äratas.

Meestel olid arutusaineks Lääne väerinnalt mitmesuguseid teid kaudu siia jõudnud uudised: — sinna ilmunud mingisugused imelikud riistapuud — tankid, mille vastu sakslaste kihvtised gaasid ja tseppelinidki midagi ei aitavat.

Nende imemasinate välise kuju üle teati jutte rääkida, millest üks veidram kui teine.

Sääl pajatas Saariku Andrus: „Nendel põrgumasinatel olle ees lambaniidu raudade moodi „asjamehed", aga verstapikkused ja koletugevad. Ei kaitsvat selle massina eest raav ega jõgi, muudkut venib aga üle, otsib kus kõige rohkem sakslasi ja aarab naad oma arude vahele. Üks rõmps! ja sakslased puhas pooleks!"

„Kas naad just sõhuksed o', aga ühed ilmavigurid peavad naad ikka olema. Üks saksa soldat, kis meil kortlis o', reakis et nee massinad olle suured terassoomustega kaet jurakad, kelle ümber ahelad joosvad ja ahelatel küined külges. Nende küintega nad kiskudegid ennast eetsi. Minna läbi palgimetsa, et ragin taga. — Iljuti iilin' teised, paksu udu varjus sakslaste sekka ja kus kukkun sääl põrutama, et paljast tule ja surma koar taga. Päris põrgumassinad kohe! Küll sakslased katsun' nendele külje alla pomme loopi, aga mitte'p põle teised aevastangid. Muudkut tein sakslased, kis ette juhtun, kõik sodiks ja läin' siis jälle oma teed, ei metsast ega ojast oolides... Meie sakslane kuuln' seda ühelt soldatilt, kis alles eile Saksamaalt, naist-lapsi kuulamast tagasi tuli."

Tekkis pause. Mäe Madise elav jutustus tankidest-põrgumasinatest tekitas mõnegi ettekujutuses õudseid lahingupilte ja purustatud surnukehadega täidetud ning kuulidest ülestuhnitud lagendikke. Isegi metsamurdmise raginat edasiroomava põrgumasina ees arvas mõni elavam kujutusvõime kuulvat...

„Aga mis'ep tee sakslased veel kangemaid massinaid. Nee jo iga asja peale meistrid?" kahtles Pärdi-Aadu Mihkel.

„Olgu nüid ikka! Ameeriklaste vastu naad ikka ei soa. Va Eedissonil olle sõhuke massin üles leitud, et kui sellest gaasi lased, siis muutude kõik inimesed ja loomad mitmekümne versta pääl kiviks, — jäede nägu Loti naine soolasambana püsti seisma, ehk kuidas keegid juhtub," tähendas üks mehist.

„Aga miks ameeriklased siis seda ei tee, kui see

nendel võimalik o'?" küsis Kadariku vana põnevalt.

„See jo nii irmus. Oidvad teist viimseks abinõuks," vastas Luige Sander.

„Mis'ep pole kõik paljast õhulossid. Va Villu vurrud veel üsna rõngas ja meie ohvitser kiidab teist iga päe et olle „guter Kaiser."

„Kiitku ikka pääle ... Küll va Villemi vurrud koa longu jäevad, kui ta poisid ikka peksa soavad. Meie soldatid kiitsid teist enne koa, aga eile juba üks ütles, et Villem olle „niks kuut" ja Saksamoa olle varsti „kaput."

„Kuss ikka!" hoiatas keegi.

„Peaks naad enne Soaremoa raudtee valmis tegema — oleks ikka asi koa," soovis üks.

„Ja kõik sillamoandid korda seadma," täiendas teine.

„Ehk teeksid Suure-väinalegid silla pääle," tähendas kolmas.

„Ja seaksid kepiseaduse sisse," muigas Kadariku vana suure habeme alt.

Kui mehed veel veidi aega sarnases toonis mõtteid vahetanud, läksid nad laiali.

Muist nooremaid mehi, nende seas ka Luige Sander, läksid küla lähedale koplisse, kus kaharate kaskede keskel oleva kiige juures salgake noorimehi ja neidusid ning noorikuid harmoonika helide saatel tantsisid. Nad jäid päältvaatajate ridadesse. Sinna olid ka naaberküladest mõned noored mehed ja neiud tulnud pühapäeva õhtut lõbusalt mööda saatma.

Ka Tallinnast koju põdema tulnud Aru Liina oli teiste hulgas. Neiu oli kodu veidi paranenud. Siiski peegeldus haigus ta näolgi: hele puna kõhnadel põskedel lasi aimata õitsevat tiisikust.

See oli Sandril esimene kohtamine Liinaga pääle seda, kui ta talvel Tallinnast lahkus.

Ta vaatas neidu huvituse ja soojusega. See istus kase all pingil vaikse päältvaatajana. Teda ei tülitatudki palju tantsukutsetega, sest kõigil oli ta terviseline seisukord teada.

Pillimees vaikis, tantsijad seisatasid.

Nüüd arvas Sander paraja aja olevat Liina juurde minna ja teda teretada. Paljud vaatasid neid uudishimulikult, siin-sääl pisteti pääd kokku ja sosistati.

Sandri pilk seisatas Liinal. See oli näost üleni punane, isegi ta kõrvalestad õhetasid. Ta silmis peegeldus hirmu ja pelglikkust.

„Lähme," ütles Sander neiule, „mool oleks soole midagid reakida."

Liina kahtles, näis enesega võitlevat; siis aga tõusis vaikides pingilt ja läks Sandriga ühes.

Ehkki neid saatvais pilkudes peegeldus ka irvitust, kahemõttelisust, ent vaikiti ometi, vähemalt hoiduti haavavaist, ebasündsaist sõnust.

Nad seisatasid umbes sada sammu kiigest eemal põõsaste vahel.

„Mis nee' inimesed sääl meitid vahtisid? Mis imeloomad me siis nendele oleme! See peaks jo üsna loomulik olema, et kaks tuttavat, hulga a'a takka teineteist jälle nähes, paar sõna isekeskis reagivad."

„Kas tõesti sa inimesi paremini ei tunne! See mis meie vahel omal a'al juhtun', on neil teada. Ja mida nad ei tea, ehk mida pole olnudkid, selle aset täidavad igasugused kuulujutud," ütles neid kibeda naeratusega ja kohalikku murrakut mandri keelega segamini tarvitades.

„Aga meite vahel põle ammugid änam midagid oln', mise pärast peaks häbenema."

„Muidugid ei ole, aga kes sellest küsib," vastas neid nukralt. Oleks ma terve, ega ma siia nende sekka ei jääks, aga sarnase haigena, nagu olen, põle midagid parata . . . Aga hakkame nüüd minema, mul on piinlik siin olla, kui need säält meid vaatavad, nagu oleksime siin abielu rikkumas."

Neidu tabas köhahoog, ta jättis kiiresti „hääd õhtut" ja läks. Ta valge kleit vilkus vaid veel põõsaste vahel nagu haldjate unenägu.

Sandergi ei läinud enam kiige alla, vaid suundus kodu poole.

Kodu kopli aia taga suurte haabade alla murule jäi ta tükiks ajaks lebama. Sääl mõtles ta tänaste

sündmuste üle järele. Süüdlasegi tundis ta enese olevat, et ta ilma mingi tungiva vajaduseta oli astunud ettevaatamatu sammu Liina teistest eemale kutsumisega ja vaesele haigele neiule uut südamevalu ja piinliku seisukorra oli valmistanud.

Kiige juures olnud juhtumus heitis omajagu valgust ka sellele, miks Miili nüüd, kui Aru Liina, jälle kodu, tema vastu uuesti nukramaks ja umbusklikumaks oli muutunud. Kahtlemata oli see külas nende kohta uuesti hoogu saanud keelepeksmise tagajärg.

Kodu magati juba. Koplis haabade ja kaskede lehis kahises hilissuvise öö muinasjutte ja põõsastikus tsilksutas mingi öölind ühetooniliselt ja omapäraselt...

Tasa nagu kass asetus ta kodu oma noore naise juurde voodisse, et naist mitte äratada. — Ja naine tegi nagu magaks ta raskesti . . .

Kambri vaikuses sosistasid taluhaldjad salajutte peidetud, tagasihoitud ihadest . . .

Öisel, kaugel, pilvisel taevarannal sähvatas ajuti midagi — nagu tuliseid viirastusi öös. Põuavälgud.

XXVI.

Ameeriklaste ja tankide ilmumine oli toonud liitlaste kasuks põhjaliku pöörde. Sakslaste taganemisest ilmus sõnumeid isegi okupatsiooni surve all ägavais ajalehis, — muidugi teatud julgustamiste, varjamiste ja ilustamistega.

Enam kui ajalehist kuuldi üksikuilt saksa sõdureilt. Viimased rääkisid kui soovimatuid kõrvu kuulamas ei olnud, lahingute koledusist Läänes ja sakslaste kaotuste ränkusest. Sel teel pääsid ka kuuldused veerema Saksamaal tekkinud revolutsioonilisest meeleolust ja osalisist rahutusist.

Maa kuulas kikikõrvu ning lootused tärkasid ja kasvasid . . .

Korralt hõredamaks jäid saared sakslasist. Kes saadeti Läände, kes mujale, kuhu neid enam vaja oli. Läksid ja paljud kirusid. Kirusid sõda, kirusid Vilhelmit, kirusid kogu Saksa imperialismi . . .

Liikusid kuuldused isegi sellest, et mõned saksa väeosad olid tõrkunud väerinnale minemast. Sääraseid kuuldusi aitas kõvendada veel see, et ühel päeval, millele järgneval hommikul jälle hulk saksa sõjaväelasi saartelt minema saadeti, ilmus komandantuuri juures sõjasõnumete tahvlile teade Saksa suuremast võidust Läänes. Selle järgi olid sakslased sääl isegi üle 10-ne tuhande vangi saanud.

See sõnum oli aga järgmisel päeval tahvlilt aegsasti kadunud ja sellest võidust ei teadnud pärast ükski ajaleht sõnakestki lausuda.

„Või veavad juba oma mehi ninapidi, et nee' sõtta minnes vastu ei hakkaks" räägiti külas kahjurõõmsalt.

Kui saksa sõjaväelastest komandandidki siit lahkusid, oma ametikohuseid parunitele või nende ustavatele käsilastele üle andnud, õhkas Luige vana: „Noh, küll nüid ikka see päris kepiseadus hakkab!"

„Ä' karda vana!" trööstis Kadariku Jaak. „Küll näed, et kepiseadus ei tule . . . Ma nägin iljuti und: Va X parun sõitis külavahelt läbi kuldtõllaga, misel hõberattad all. Vanal ise olle nõnna ää meel, et kuldhambad üsna särasid. Korraga hakkasid täkud kargama . . . Hõberattad läksid vastu kive puruks, et paljast kõlin taga. Kuldtõld muutis va' lagun nahkloguskiks. Ja parun läks näost mustaks kui kurat. Siis kadus kõik paksu tolmupilve sisse.

Vana Jaak seisatas töös. Võttis taskust tubakakotti. Pani „käki" lõuga ja andis Luige vanale ka.

„See uni ikka midagid tähendab," ütles ta ja hakkas uuesti tööle.

Vanale peremehele osutus Jaagu naeratus, millega ta oma unenägu lõpetas, veidi kahtlaseks, kuid siiski jäi talle osake ilusat lootust, et see unenägu peatselt täide läheb.

Nad parandasid Luige sepapajas sahka, mille Sander eile põllul kündes katki oli ajanud.

„Küll see poiss mõistab asju purusta," urises peremees ääsil süsa kohendades.

„Teie poiss meeldib moole siiskid," vastas Jaak,

„aga mõnes asjas ta pirekse imelik koa; ei mõista ennast nõnna ülal pidada, et see külarahva lori ta ja Aru Liina vahekorra kohta kaoks. Miili vaene soab sõhukeste juttude läbi koa kannata', üsna ale meel teisest. Ega Sander t'aga omete kuri põle?"

„Põle sõhukest asja nähe. Poiss a'ab aga vahest üsna narri juttu. Eile reakis teine kodus sotsialdimmerkaartidest ja kommunistidest, et nee' olle suured moailma uieksloojad. Ütles, et meil o' moad küll, ega see paha põleks, kui me sellest mõned vakamoad mõnele popsile ehk vabanikule annaksime. Ma ütlesi: on's nee' koa kellegid mehe jutud! Akka kõigile moad andma, viimaks jäe ise sõhukseks sammaks vabanikuks. Soan ma t'ale asja selgeks tein', siis läks norus pääga minema, nagu oleks teisel midagid söame pääle vaevama jäen'."

Jaak kuulatas põnevalt ja küsis:

„Sa ei annaks siis vabanikule natukestkid tuhlimoad, kui ta seda soolt paluma tuleks?"

„Mo oma igi-vaevaga arit' moa, mis sellest moailmale jägada soab. Jägagu ikka enne mõisad ä', alles siis akaku talumehe koapsu-a'a poole piiluma."

„Aga kui ma koa mõisast ei soaks, sa'p annaks moole ikkagid mitte jalatäit!"

Ja vana Jaak lõi raske haamriga kuumale rauale, nii et sädemed aiva lendasid.

„Pagan, sa põletad mo püksid ä'!" tõreles Luige peremees.

„Eks teie perenaisel ole lautas kirst kangaid täis," vastas Jaak ja silmis liikus haljast terast.

Vana peremees vaatas imestanult Jaagule otsa. Selle silmad ütlesid talle rohkem kui sõnad.

„Jaak, soole ma annaksin küll natukse oma kohja küljest... Peaks aga neist sakslastest lahti soama."

Vana Jaagul oli himu seletada, mis ta eile Ranna peremehe üliõpilasest pojalt kuulnud: Eesti mehed olevat liitlaste juures Eesti riigile alust panemas, ja kui juba Eesti valitsus võimul, siis võetavat mõisnikel kõik maa ja antavat maata meestele. Raud aga oli

tules jälle helendama läinud ja vajas tagumist. Mehed vaikisid ja hakkasid uuesti tööle.

Jällegi lendasid sädemed, aga haamer vana Jaagu käes tõusis ja vajus nüüd hariliku hooga.

Vaheajal olid taevarannale sinihallid pilverünkad kogunenud. Kuuldus kauget kõminat.

„Ehk Ingelandi laevad juba sii'," ütles peremees ergusti kuulates.

Jaak läks sepapaja ukse vahele piipu laadima.

Kerkivast pilvemüürist sähvas hele välgujuga, millele vali kärgatus järgnes.

„Vanajumal tapleb," tähendas Jaak ja ulatas ka peremehele tubakakoti.

*

„Miili läks Timmu asemel karja. Ta, vaene, jäeb metsas vihma kätte. Sa, Sander, aita tal loomad koju a'ada. Võta ta jaoks vihmakuub koa ühes," ütles perenaine hoolitsevalt.

Sander ruttas heinamaale, mis kodunt umbes kolm versta kaugel. Vihma sadas ägedasti ja sagedasti sähvasid välgud. Tundus kui oleks kogu ilm müristamisest värisenud. Ta aga ruttas kiiresti edasi.

Heinamaal ruttas ta küüni juurde, lootes Miilit ja loomi säält leida. Sääl neid aga ei olnud.

Ta närvles otsimise rutus. Vahel seisatas ja kuulatas. Kuski kui oleks kuulda olnud loomade kaelkellade häält. Nii jooksis poole metsa läbi — asjata!

Äkiline pikseraksatus pani ta ehmuma: kui nüüd lõi sellesse puusse, mille all Miili varjul!... Nüüd vast märkas ta, kui armas talle Miili õieti oli. Talle tundus kui oleks kogu mets naise lendlevaid juuksesalku täis, kui kahiseks iga leht, iga põõsas ta helget, süütut naeru . . .

Ta mälestusse kerkis sõja ja lahingu pilte. Kaassõdijad rääkisid sääl vahest iharaid, julme jutte naiste vägistamisest. Kord oli ärganud temagi veres metsaline. Kuski Poola mõisas oli ta kohanud üksikus kohas neiukest, vaevalt lapseeast väljas. Ähvardustega oli ta oma ohvrile kallale langenud. Sääl aga oli ta

selle lapselikes silmis märganud paluvat, hirmunud vaadet. See oli võitnud, suretanud temas metsalise. Hing oli hellunud, üle saanud metsikutest ihadest. Ja aluse oli saanud see muutus sellest, et meelde oli tulnud oma kaugel oleva naise lapselik, usaldav vaade...

Nüüd kuulis ta kellukeste helinaid päris selgesti, kari pidi lähedal olema. Tunded hellusid. Hinges loitsid igatsuste valged leegid... Veised olid end põõsastikku üksteise juurde kogunud, kuna nende noor karjane lähedal suure kase all istus, suurrätik üle pää ja õlgade.

„Nüüd oled sa küll läbimärg nagu vette kukkun' kassipoeg!" ütles ta, nooriku juurde jõudnud.

„Sa koa sii'!" sõnas Miili imestava naeratusega mehele otsa vaadates. „Sool omalgid vist põle änam kuiva kohta ihu pääl?"

Miili kutsus mehe oma kõrvale suurrätiku alla istuma. Nii istusid nad sääl vaikides, külg-külje vastas ja vaatasid pilvedest langevat vett...

Äkki käis vali pikseraksatus ja kõrvulukustav mürin, nagu oleks see mustjas pilvede võlvistik neile kaela kukkumas... Siis jälle sähvas tuline välgunool nende lähedal...

Naine surus end tugevamini mehe vastu. Mees pani käe ümber ta märja piha. Kumbki ei tahtnud surra — nii armsad tundusid nad teineteisele ja noor elu paistis nende ees salajaste õnnede peekriga . . .

Varsti lakkas aga sadu, pilverind vajus päikese eest ja vajus pikkamisi kaugele ulgumere rüppe . . . Päike naeratas jälle ja kogu loodus säras miljoneis kuldseis piisus . . .

Tükk aega istusid nad veel kahekesi heinamaal loomade juures. Lehmad sõid hoogsasti niiskel auraval rohul. „Karjastel" oli nagu kahjugi säält lahkuda. Nad lobisesid ja naljatasid nagu muretud lapsed.

Alles siis, kui särav päikese kroon oli merre vajumas, läksid nad loomi ees ajades koju.

Merre vajuv päike tekitas hiigla särava joone tasakesi liikuvale merepinnale. Ranna majade vesikaare

poolsed aknad loitsid reas päikese viimaste kiirte suudlusel . . .

XXVII.

„Tead, vana, mis külas reagiti? Sakslased jätn' täna sillamaanti parandamisedkid seisma; luban' töölistele palga välja maksta ja siis ise Kuressaare minna. Seal olle neid juba teab kut palju koos ja oodate aina käsku, millal Saksamaale sõita. Nüüd hakate varsti eesti valitsus. Talnas seatade juba Eesti riigi otsa üles."

Selle uudisega rikastas Kadariku Jaak ühel sügisõhtul Luige vana.

„Mis riik sõhuke koa o'. Kaardi pääl teine suure Venemaa kõrval nagu kirp härja sarvel."

Nii küll rääkis vana peremehe suu, kuid süda oli tal täis rõõmsat ärevust, mis see uudis äratanud.

„Tead, vana," ütles Jaak iseteadvalt, „kui Eesti valitsus akkab, põle siis änam taris sakslastele kümnist viia ega kedagid. Põle sool taris koa änam normivilja anda ega midagid. Mõisad jägatse ja antasse moatameestele. Viimaks ma sõhuke samma peremees kut sa oled . . . Oma hobused, vankrid ja kõik. Oma uus kena maja oma põldude keskel ja kõik..."

„Aga kui änamlased tulevad," usutas vana peremees, „mis siis?"

„Mis nee siia otsivad? Ons nendel Venemaal ruumi vähe . . . Ehk kuigid tulevad, eks naad anna koa maad."

„Sander reagib, et ande mõisad moonakatele ja vabanikkudele ühes tükkis ja siis kõik akate mõisa põllul külakonna tööd tegema. See siis mõni põlluharimine!"

Jaak vaikis. Endamisi aga andis peremehele õiguse. „Neh, mis põlluharimine se ikka o', kus hulk koeri ühe molli ja ühe lakke kallal koos . . . Oopis teine asi, kui oleks oma põld, oma tuba ja selle sihes oma varn, mise otsa võib oma tubakakoti riputa. — Teab mis see noor Sander neist punastest nõnna kiidab?"

Perenaine kutsus sööma. Mehed läksid.

„Annaks jumal, et tuleks eesti valitsus! Kui omad mehed eesotsas ja igas asjas õigust teevad, siis o' koa maksud kerged maksta," ütles peremees söögilaua juures.

Vana Jaak mõtles võisse kastetud tanguputru paksu hapupiimaga süües: „Palju paramini maitseks ta veel siis, kui ma ise juba moamees oleks."

*

Rahva koosolek N koolimaja juures. Inimesi mitmed sajad koos ja vahetpidamatult tuleb veel juurde. Koolimaja ümbruses siin-sääl mehed salkadesse kogunenud. Arutatakse huvi ja elavusega politilisi päeva küsimusi, kusjuures iseäralist tähelepanu Eesti valitsuse esimestele sammudele pühendatakse. Kuulub kartustki, et kas aga see kõik nõnda libinal läheb kui mõeldakse. Ei ole sakslased veel Kuressaarestki lahkunud. Ja kes teab, mis kõik veel võib tulla . . .

Uute tulijate seas köidab inimeste tähelepanu keegi sõjaväelase välimusega, keskmise kasvuga noormees. See üliõpilane lähemast külast, taluniku poeg.

„See alles pajatab meile sest Eesti riigist," ütleb keegi keskealine mees.

„Sellel sõnad nagu nopitud," tähendab teine teadvalt.

Ja üldine põnevus aina kasvas.

Koosolek algas. Esimesena kõneles üliõpilasest noormees. Ta kujutas tulisel sõnal raskusi, mis saarlased ühes muu eesti rahvaga sajangute kestel võõraste ikke all kannatanud. Ta maalis teravais, karjuvais värves hädaohtu, mis okupatsioonis ja selle taga eesti rahvast varitsesid. Rääkis siis Eesti tegelastest, kes okupatsiooni päevil kodumaal salamahti, või välismaal, peaasjalikult liitlaste juures avalikult Eesti iseseisvuse hääks tööd teinud, hoolimata kõigist raskusist ja vaevast. Praegust olukorda ja tuleviku väljavaateid valgustades, maalis ta vaba Eesti tuleviku pildi enneorjaaegse vabadusaja aluspõhjal. Tuleviku tööks ja püüeteks vaimustust ja hoogu anda püüdes,

lasi ta vanade saarlaste võimsa laevastiku lipu Balti merel uhkesti lehvida. Edasi kirjeldas ta vaba Eesti kavatsusi maareformi alal: — võõrandatud ja tükeldatud mõisatest tekivad õitsevad väiketalud; endistest kiratsevatest lapitaludest saavad toredad kruntkohad, ja nii ühis kui teistes kasvavad ja kangenevad tuleviku saarlased — jõukad, haritud ja teguvõimsad . . .

Sarnases seerias tekkisid muudki pildid, üks meeldivam ja ahvatelevam kui teine.

Lõpuks rääkis ta neist ülesannetest, mis nüüd kohe tingimata vaja teostada. Muu seas ka tugeva kaitseliidu organiseerimine, milleks iga meest, kel kodumaa ja vabadus armas, ühes kutsus.

Kõne sütitas. Kahtlustest ja kartustestki käis värske, elujulge kevadine tuulehoog läbi, uinuvaid sädemeid heledaks leegiks õhutades. Kel aga suurem usk iseseisvasse Eestisse ja rohkem ettekujutusvõimet, need nägid ja kuulsid vaimus, kuidas lehvib vabade saarlaste laevastiku uhke lipp Lääne merel, kuis rühib maalgi kõik sinna poole, mis parem ja väärtuslikum kui endine . . .

Kahtlus vajus küüru ja pisikeseks, siiski aga liikus ta hulga seas salajalt, mitmesugustes variatsioonides: — küll teadlik olla püüdev ironiseeriv naeratus suunurkades, küll pime kartus ja usaldamatus kõige uue vastu . . .

Teiseks kõneles keegi keskealine mees, kes ümbruses enamharitud ja aruka mehena tuntud. See rääkis ajaloo põhjal neist hädaohtudest, mis Eesti maal ja rahval kannatada olnud mere läheduse pärast. Kuid just mere lähedus saavat iseseisvale Eestile suurimaks toeks. Transiitkaup, mis Lääne-Euroopa ja Venemaa vahel Eesti sadamate ja raudteede kaudu veereb, võivat ise Eesti riiklistest kuludest suurema osa katta . . .

Selgi kõnel oli mõju. Kahtlus aiva kratsis kuklatagust ja vajus veel enam kössi.

Järgmise kõneleja ülesastumisel tekkis rahva hulgas esiteks vaikus, kuid lähemal momendil kuuldus sääl paljutähendav sosin.

„Soab kuulda, mis see koa reagib,“ tähendas üks.

„Mis'ep reagi vakuoinast," viskas keegi lõbusal pilkel.

Mees, kes sarnase isevärki tähelepanu osaliseks sai, oli kohaliku ev.-luteruse koguduse õpetaja, kes okupatsiooni hiilge päevil uues korras tagasihoidmatult perivett purjetas.

Sumin ja üksikud pilkavad tähendused rahva hulgas tegid ta esialgu nähtavasti veidi segaseks. Kuid toibus peagi. Ta oli harjunud kirikus kõnelema, ilma et ükski oleks vastu rääkinud. Võib olla, et siingi võidab sõnavõim kõik inimeste üleannetud mõtted ja tujud.

Kõne algul püüdis ta selgeks teha, et ka tema kui vaimulik okupatsiooni päevil pidanud seda tegema, mis ülemus ette kirjutanud. Seega olevat seletatav ka ta jutlustes esinenud saksasõbralikkus. Tema kui eestlane olevat südames alati eesti asja poole hoidnud ja hoidvat edaspidigi.

„Ütle sa!" kuuldus meeste hulgas.

„Ei, ütle sa ise!" ajas teine vastu.

See oli küll poolsosinal räägitud, kuid õpetaja terav kõrv kuulis seda siiski. Tal oli piinlik, ta häälgi muutus veidi, kuid see julgustas teda, et neile üleannetutele vastuvool kuuldus olevat. Sääl manitsesid mõned hääled pahuraid tagasihoidlikkusele.

Edasi rääkis ta tublidest Eesti isamaa poegadest-diplomaatidest, kes sellal, kui siin raudne okupatsioon valitses ja saksa väed igal pool aiva võidurada sammusid, välismaal Eesti iseisvuse hääks agarasti teotsesid. „Nendele olgu kiitus ja au," ütles ta lõpuks paisuva paatosega. Ta pilk libises üle rahva hulga. Vist proovis oma kõne mõju.

Ainult harvikud pilkavad näod olid näha.

Ta arvas hääks lõpuks veel midagi päevakohast öelda. Hakkas selleks parajaid sõnu otsima.

Kuid kurat seab oma võrgud kavalasti. Ta saatis ühe oma tahmase irvitava näoga ja pikasabaga teenri kellegi vanamehe sisse. See astus, mõne teise õelusest eksitatud mehe nõusolekul, kivi otsa ja ütles õpetaja häält järele tehes: „Aga eks Villemi ike ole ikka ää

ja tema koorm kebja, sest selle läbi tulevad pühade meeste lauta vakuoinad.“

Seega oli kui suur kivi kesk tiiki visatud. Naer lõi laialt laineid ja kiskus needki korraks kaasa, kes säärast meeleavaldust salajalt hukka mõistsid.

Üliõpilane manitses rahule. Koosolek kestis edasi. Ja lõpuks astusid paljud kaitseliitu.

XXVIII.

Jõulud, mida sakslastest siin maksma pandud uus kalender paar nädalat ettepoole nihutanud, olid „käega katsuda.“ Kuid möödunud ehk möödumas olid Eesti iseseisvuse mesinädalad, nagu halli igapäevsuse unustusvalda oli vaibumas see ülesaareline miiting-jumalateenistuski, mis ühel hiljutisel pühapäeval rohkearvulise rahvahulga osavõttel lageda taeva all peeti ja kus ka hiljuti moodustatud arvurikkad kaitse-liidu osakonnad uhkesti manööverdasid . . .

Üldse oli möödunud või möödumas palju, palju, mille möödumist suurema politilise küpsuse juures juba ette oleks võidud näha. Ei või ju reaalselt mõtleja inimene nõudagi, et unistused ja ideed tegelikku ellu astudes endiselt luulelikuks ja neitsilikuks peaksid jääma.

*

Õues puistasid tinahallid pilved ägedatel hoogudel külma vihma. Vanad remmelgad Luige õueaia ääres oigasid vihaselt, kui püüaksid lähedasest mere kohinast üle häälitseda . . .

„Pagana halb ilm!“ mõtles elutark Polla üle oma kongi „ukse“ porisesse, mustavasse öösse vaadates ja vedas end siis veel enam kerra.

Rehetoa kardinateta akendest aga paistis õue õudsusse sõbralikke valgusekiiri. Toas oli terve perekond laelambi ümber koos, igaühel midagi tööd-toimetust näpu vahel. Sääl tundus kõik nii kodusena ja ubasena, isegi ahju prao vahel elutseva kilgi laul ja vana seinakella aeglane tiksumine.

Oh see vana ajamõõtja on elus ka palju näinud. Ta teab sedagi, kui need hõbejuukselised vanad siin alles noored olid. Ka siis vaatas ta pikkadel sügis- ja talveõhtutel, kuis siin elati ja oldi. Siis oli siin küll vana tuba, aga selleaegsed noored olid hoopis teisemad kui nüüd. Noores peremehes avaldus ka pääle raskemaid päevatöid ja askeldusi elavat jutu- ja vahest ülemeelikut naljatujugi, kui ta õhtuti soojas toas oma noore naise lähedal viibis. Ja kuidas naeratas noorik ta lõbusate, leidlikkude naljatuste pääle õnnelikult.

Aastate jooksul on tekkinud siin väikesed inimesed ja needki on suureks kasvanud. Peretütred on siit viidud pidulikult võõraste meeste käekõrval. Harva on nad veel kodu käinud, vahest enestega ka väikseid vallatuid kilkavaid inimesekesi ühes tuues . .

„Tikk-takk, tikk-takk...“ tiksub vana seinakell püsimata. Aeg ruttab ja tema peab ju aega näitama. Võib olla jõuab ta pisi-tasa raiudes ka selleni, kus siin toas vanemate inimeste põlvede ümber lallutab jälle pisike põndrik, olles kogu majale päikeseks . . .

Koer hakkas õues käredasti haukuma. Keegi kobistas ukse taga. Ja säält tuli tuppa uues vene sõjaväelase mundris ja mudastes pikasäärtega saabastes mees

*

Küsimuste pääle antud vastusest selgus, et külaline tulnud Saksamaalt sõjavangina, Venemaa kaudu, ja on nüüd koduteel.

Ta palus öömaja.

Seni kui naised sööki valmistasid, sobis peremehe ja külalise vahel pikem jutt Venemaa elust-olust. Ja sellest teadis viimane aina kiitvalt rääkida.

Ta tulnud Saksamaalt näljasena ja poolalasti, kuid Venemaale jõudnud, tulnud enamlased talle ja ta seltsimeestele suure lahkuse ja heldusega vastu. Pääle muu saanud neist igaüks enamlastelt uue ülikonna, uued saapad ja suure hulga tsaari-raha veel pääle kauba.

Oma sõnade tõenduseks näitas ta kaunis paksu 1000-rublaliste tsaarirahade pakki.

Edasi rääkis ta, et Venemaal kõike veel küll; ei olevat sääl millestki puudust. Kõik kodanliste ajalehtede teated ja kirjeldused Venemaa viletsustest ja enamlaste vägivallavalitsusest olevat lihtsalt väljamõeldised, et rahvahulkades töörahva vabariigi vastu vaenu ja põlgtust õhutada.

Siinse eluga võrreldes olevat Venemaa elu päris kuldne ja see maa vabaduste-maa.

Või kauaks seda buržuide iseseisvust siin jatkuvat. Varsti löövat kõigil maadel enamline revolutsioon lõkkele ja seega langevat ühes teiste Balti riikidega ka väike Eesti emakese Venemaa rüppe tagasi.

Külaline leidis endale selles asjas osalise toetaja noores peremehes, kelle kergesti süttivad lootused ja unistused kõiksuguseid meeldivaid pilte tulevases enamlises korras nägid. Sander nägi end isegi enamlise võimumehena. Ja siis tahab ta selleks kaasa mõjuda, et Aru ja Kadariku perekonnad esimeses järjekorras paremale seisukorrale saaksid aidatud, nii maasaamise suhtes kui muiski asjus . . .

„Aga kas änamlased talumeeste moad koa ä' võtvad? küsis peremees.

Külaline vastas eitavalt.

„Kas sääl normivilja ka võetse?“ küsis peremees uuesti.

„Äi võeta. Venemaal vilja küll.“

„Änamlased pidade luba andma mitut naist pidada... Elade kui hundid metsas.“

Ja seda öeldes avaldus Miina hääles põlgtust.

Külaline tundis end meelitatud, et noorikki sekka räägib. Ta hakkas lõbusasti seletama, et see asi sääl sugugi nii hull polevatki. Ainult lahutamine ja uuesti abiellu astumine minna sääl üsna libinal.

„Siis o' meestel änam kui õnne,“ tähendas Sander naeratades ja vaatas Miili otsa.

„Oled sa siis koa oma naisest tüdin'?“ küsis Miili samuti naeratades.

Külalise vaade pöördus noorikule ja nähtava huviga peatus sääl pikemalt.

Miili märkas seda, aga ei tõstnud päädki näppude vahel liikuvate sukavarraste kohalt.

„Miili, mine tee külalisele ase,“ ütles Sander vaevalt tunduva teravusega hääles.

„Ahaa, või armukadegid teine!“ mõtles noorik vaikse võiduröömuga. Siis tõusis ja väljus, et külalise aseme jaoks kubu õlgi tuppa tuua. Olid õled juba toas, siis valmistasid hoolitsevad noore naise käed võõrale pehme aseme patjadest, katteks ilusa kirjatud sõbaga.

Sääljuures mõtles noorik, et küll oleks hää olnud, kui temagi mehe eest oleks võõrsil samuti hoolitsetud . . .

Sobiv jutt isa ja külalise vahel äratas noore Sandri mõtetest. Isa näis sellega juba täiesti peri olevat, et see noor Eesti riik kuhugi ei kõlba. Ei vabasta see maksudest, ei normivilja andmisest. Isegi sunduslik väeteenistus ähvardatakse jälle sisse seada. Ja kes teab, mis need mõisnikusõbralise ajutise valitsuse mehed sääl Tallinnas veel nõu pidavat? . . . Küll olid va' õndsa tsaari valitsuse all ikka kuldsed päevad, sellega võrreldes, mis pärast seda läbi elatud ja praegu käes! Ei olnud renti maksta (n. n. kroonuvallas) ega kedagi ja tsaariraha oli hinnas.

Sander tundis nagu vajadust isale öelda, et tsaari valitsusegi all oleks pika laastava sõja tagajärjel raske ja et enamlaste valitsus siiski tsaari valitsus ei ole. Kuid kartes oma vastuvaidlemise asjatust, arvas paremaks vaikida.

Hakati magama minema.

Terve talu magas mustava pisarrikka sügisöö rõskes kaisutuses . . . Painaja hiilis kuulmatuil sammel ümber talu koguka eluhoone . . . Aga toas tiksus vana elatanud seinakell rahulikult, ühetooniliselt...

XXIX.

Terve päeva oli sadanud pehmet laia lund. Alles õhtu saabudes vaikis sadu. Kuis oli nüüd kogu vä-

line loodus muinasjutuline! Puud õues ja lähedal metsas üleni kui valgete paksude lehtedega kaetud, värava- ja aiapostidel valged läki-läkid pääs, — näis nagu oleksid nad salduslikud metsavanad, kes imestusse süvenenud, et porine ilm korraga nii ilusaks, valgeks muutunud. Õues oli nii vaikne, kui ei tihkaks ükski hääl segada seda pühalikku rahu, mis värske puhtuse kohal lehvis.

Aru väikeses soojaksköetud toas pidas pererahvas videvikutundi, otsustades alles siis lambi põlema süüdata, kui neile „vidusele" tulnud naabri peremees ära läinud

On ju need videviku tunnid ühed kõige veetlevamad külaelu ühetoonsuses. Mis sel puhul räägitakse, seda võiks võrrelda ajalehega, mil kõik osakonnad — poliitilisest juhtkirjast kuni joonealuste nalja- ja pilkevesteteni ning kirjanduslikus osas leiduvate luuletusteni.

Täna oli Aru vanal ja naabri vabadikukoha peremehel põnev ja ärevusttekitav politine päevaküsimus arutada: hiljuti lahtipuhkenud Eesti-Vene sõda. Uuemad Tallinna lehtede numbrid teadsid rääkida punaste edasitungimisest Tallinna poole Isegi Rakvere olid nad vallutanud.

„Las tulla punased, soaks moad!" igatses Aru vana ja lisas juurde: „Eesti valitsusel põle moaandmise tahtmistkid, see tantsib mõisnikkude pilli järele. Lubatse küll, aga andmisest põle juttugid. Ei taha teised asutavat kogugid kokku kutsuda; vist kartvad, et see ehk reagib koa sõnakese rahva kasuks . . . Va Kadariku Joagul üsna sula tõsi: ei see pidu parane enne ühtid, kui see ussipesa sääl Talnas laiali pekset ei ole."

Naaber, kes juba ammust ajast ajalehe lugeja oli, püüdis Eesti iseseisvuse ja ajutise valitsuse kaitseks sõnakese sekka rääkida; laitis enamlaste ühismaapidamise süsteemigi.

Viimasele aga teadis vana Mihkel ägedalt vastu seletada: „Põle need punased nõnna ullud ühtid, kut seitunid neid maha teevad. Virumoal olle naad juba

kõik mõisad ülevõtn' ja rahva kätte andn', Anvelt üteln', et kui inimesed tõesti tahtvad, siis võib mõisad koa ä' tükelda ja igaühele oma runt anda. Nee ikka mehed, kis paljast lubamistega ei narri."

Naaber tahtis veel midagi seletada, kuid perenaine jõudis tast ette.

„Olle igapäe oodata, et siitkid mehi sunniviisil jälle sõtta a'ama akatse. Ons mehepoegi vähe maha tapet, aga ikka ei soa mõisnikkude ja teiste suurde sakste vereimu otsa. Mõni reagib, et punaste juhid olle juudid ja mõisnikkudega koa ühes nõus. Laskvad teised töörahva üksteist vastastikku ä' tappa, et siis järelejäejaid kergem oleks piitsa all hoida," rääkis perenaine terava kibedusega.

Pikatoimeline naaber arvas tarviliseks midagi juurde rääkida, kuid jäi jällegi hiljaks. Sest vana Mihkel hakkas ägedalt seletama, et olgu need enamlased mis nad on, aga lollus olevat uskuda, et Eesti oma käputäie meestega suure Venemaa vastu midagi jaksab.

Selles asjas ei usaldanud naaber midagi kindlat öelda. Ta läks akna all istuva Liina juurde.

„Aga mis Liinake sellest arvab?" küsis ta neiult.

Neiu märkab naabri vanamehe küsimuses hingelist põnevust, ta tundis et siin peab midagi tõsist vastama, aga mida nimelt — see jäi tal omalgi tumedaks.

Ta põlgas hinge põhjast sõda ja kõiksuguste meeletute kirgede leilis toimepandavaid veresauni, mis valitsuste vahetustel sagedasti päevakorrale tikuvad, laiali laotades hirmu ja õudu.

„Ma tahaksin, et rahu oleks; siis saaksid inimesed kõik viimaks terveks," ütles neiu tasasel häälel.

Naaber ei saanud aru, mis haigusest neiu õieti rääkis, arvas aga hääks trööstida ja julgustada: „Ega see sool õige tiisikus ei olegi. Sa, laps, soad kevadel, kui ilmad kenaks ja selgeks lähvad, jälle terveks." Ta silitas isalikul õrnusel neiu pääd ja läks siis koju.

Naabri vanamehe julgustav südamlik toon kinnitas neiu usku oma paranemisse. Eks seegi ole tervise

tundemärk, et vereköhimine juba paaril päeval ei ole kordunud.

Ses lootuste kumas vajus ta unistustesse: ... Sääl valge muinasjutulise metsa taga on uhked kuningalossid ... Säält tuleb ta igatsuste prints kuldse saani ja toreda täkuga ning viib ta siit madalast, suruvast hurtsikust, aja ärevusest ja muutlikkusest haigete inimeste seast valgetesse, avaratesse ja ilusatesse lossi saalidesse, kus ootab tervis, õnn ja täielik elu ...

XXX.

Jõulu teise püha õhtu. Kaasiku talu ruumikasse rehetuppa oli salgake noori ja vanemaid inimesi kogunenud. Vanemad mehed olid pika valge söögilaua ümber koondunud ja mõned neist vaidlesid ägedasti, õllekappa ringi käia lastes. Nad olid kõik enam-vähem joobnud ja seepärast muutus nende jutt lärmitsemiseks, mis võistles harmoonika helide ja noorte tantsu müdinaga põhusel põrandal.

„Aga Luige poiss, ma seda soole ei jäta! Ena tattnina, kis moole moaliitlane ütleb!"

Neid sõnu vihaselt öeldes tõusis Nõmme Jüri tüüakas kere istmelt ja läks teispool laua otsas istuva Luige Sandri lähedale. Ta luksus ärritusest, käsi rusikas.

„Või sõhuke poisike param sots kut ma ole! Mis mees sa koa oled? Kõik külarahvas ja so oma naine pidavad sind narriks. Sool põle mite mehe aisugid juures ... Kui ma soole ühe tõmba, küll sa siis näed, kus moaliitlane o'!"

Ja Nõmme vana seadis end väljakutsuvasse poosi.

„Vana Jüri, mis sa sest nõnna karjud, et sind moaliitlaseks nimetasi. See nimi soole üsna paras. Ei annaks sa kellegile vaesele inimesele lapikest oma talu küljest ilma hinnata ega ühtegid vakka vilja oma aidast. Mis sots või änamlane sa siis oled?"

Sander ei olnudki väga purjus. Ta hääles kuuldus nagu lepitustki.

„Ütled sa veel korra, et ma ole moaliitlane?" küsis Nõmme vana väljakutsuvalt.

„Oled moaliitlane jah."

Järgmisel silmapilgul käis tugev rusika hoop Sandrile vastu nägu.

„Vat, see o' so moaliitlane," parastas Nõmme vana, kiiskavail silmil ringi vaadates.

Sandrit valdas vihahoog. Ühe käega haaras kinni Jüri rinnust ja teisega püksi tagumikust — nii tõstis ta oma vastase laua pääle istuma.

„Ära ikka oma rusikaga meest narrima tule!"

Pill vaikis ja tantsijad seisatasid. Kõikide tähelepanu pöördus tülitsejaile. Kuuldus küll ässitavaid, küll vaigistavaid hüüdeid.

Sandril oli tunne, kui oleks ta selle jõuavaldusega oma au, mis Nõmme Jüri sõnad ja temalt saadud kõrvalops rüvetanud, nüüd siin kahe küla rahva ees jälle puhtaks pesenud...

„Ei, külamees, nii koa ei lähe! Lase aga teine mees üsna hääga lahti!" Nii öeldes astus keegi naaberküla poiss, kes ümbruses riiukukena tuntud, tülitsejate juurde. Ta hoidis paremat kätt püksitaskus.

„Ega ma so äiapapale liiga tee. Sa mine üsna rahuga eemale ja ä' topi oma nina sõnna, kus seda tarvis põle."

Vaevalt sai Sander oma lause lõpetada, kui teda noahoop õlasse tabas. Enne aga, kui järgmine hoop langeda jõudis, sündis midagi ootamatut: neidude hulgast jooksis Aru Liina tülitsejate vahele ja hakkas lööja uueks hoobiks tõstetud käest kinni.

„Äbene ennast! Miks sa teist tapad!"

„Ah sool oma kallimast kahu!?" karjus ärritatud noormees tigedalt.

Ta vabastas oma käe neiu kõhnade väikeste käte vahelt järsu tõmbega.

Meeleheitel haaras neiu haljast pussiterast kahe käega kinni. Teda valdas nagu mingi loomusunnilik tunne, et peab siin, maksku mis maksab, kuritöö ära hoidma...

„Liina, ta tõmbab so käed läbi! Lase lahti!" hüüdis Sander ehmudes ja lasi Nõmme vana lahti, et hädas olevale neiule appi minna.

Sander võttis vastase käerandmetest kinni, sel silmapilgul pingul olles ainult soovist, et Liinast suuremat hädaohtu eemaldada.

„Lase nuga lahti!“ hüüdis ta neiule käskivalt. Kuid vastuseks tabas teda neiu silmist kahtlev, hirmunult küsiv vaade.

Alles teiskordse käsu pääle vabastas neiu oma käed noa ümbert.

Ta pahema käe peopesas oli pikk haav. Terve käega püüdes haavatud käe verejooksu takistada, jäi ta kohkunud põnevusega vaatama, kuidas võitluse käik areneb.

Sander surus oma vastase seina vastu, ta mõlemaid käsi tugevasti kinni hoides ja seda kätt, milles nuga, meeleheitliku jõuga pigistades.

Nuga kukkus põrandale.

Nüüd tulid mõned mehed vahele ja lahutasid tülitsejad.

Sandril oli esimene mure Liina juurde minna, et vaadata kui raskesti tal käsi haavatud. Aga juba ruttasid naised vahele, et neiu haavatud kätt koduste abinõudega siduda.

Nähes, et teda sel hetkel sääl tähele ei pandud arvas Sander hääks lahkuda, et koju jõuda ilma uute vahejuhtumisteta.

Alles õues tundis ta, et särk abude ümbert ja rinna ees märg, kleepuv ja et õlas mingi torkav valu...

*

Kodu magasid kõik. Miili üksi oli üleval, lugedes laua ääres väikese lambivalgel mingit ajalehe jutulisadest kokku köidetud raamatut.

Poolpurjus, suurest verejooksust nõrgaks jäänud noormehel tekkis äkki himu norida, — andis selleks põhjust mõte Aru Liinast või mis, oli aga niisugune himu.

„Tuli pisike kut kadakamari . . . Tahad uusi silmi soaja või? Ega sa oma eli kokkuhoidmisega Luige talu ikka rikkamaks tee.“

Nii öelnud ja heitnud noorikule pahase pilgu, võttis ta väriseval käel tikutoosi laualt ja süütas laua kohal laes rippuva suure lambi.

„Mis sool täna o'? Kõle kut küinlakuine põhituul... Ma põle jo soole midagid kurja tein'," ütles noorik.

„Mis mool siis peab olema? . . . Mis suur pühakoju sa õige oled, et sa sõhukse kadakamarja valgel südaööl ülal istud!"

„Sa jo koa alles ülal . . . Aga mis sool o'? Eesus, Eesus! Sander, sa oled jo haavatud! Miks sa's reagi seda kohe mitte!" hüüdis noorik ehmunult püstides.

„Põle viga midagi, külas läks käest pisikseks riiuks . . . Andsin teistele ja sain ise koa . . . Ühe noahoobi sain — mis see täpes mehele teeb! . . . Eit, too ete kambrist kapaga õlut, joome kahekesti võidu ja ma küsi siis soolt, et ega sa pahanda — Aru Liina peastis täna õhta mo elu?"

„Mis ma's või sõnna parata, et sool sõhuksed tublid kallikesed o' . . . Ja sa sellepärast mo vastu nõnna tige oledkid . . . Aga sa oled jo praegu üsna surma nägu — oota, ma voata, kus sool see haav o'."

Hoolikalt ja omast kohast asjatundlikultki pesi ta mehe haava puhtaks. Haav osutus raskeks. Miilil oli kapis väike apteek, et juhtuvate inimeste ja loomade hädade korral mitte üsna ilma abita jääda. Nüüd oli tal see apteek suureks kasuks haavatule esimesel abiandmisel. Oli haav kinni seotud, tõi ta kambrist puhta, pesust lõhnava särgi ja ajas mehele ülle

„Kas valutab väga?"

„Põle tunda üht'."

Noorik tegi haavatule pliida äärde pehme aseme ja säädis ta hoolitsevalt, nagu ema lapse, magama.

„Oled ikka hää inimene koa," ütles mees ja silitas naise kätt.

„Aga so ees halvem ikka kut Aru Liina."

„Oh jäta nüüd!"

„Noh, ma jätan — maga siis kenasti!"

Peagi kuuldus pliida äärest tugevat norinat.

Miili naeratas kergesti ja tegi omale tuppa istmete pääle aseme, et haavatule, kui vaja, abiks olla.

XXXI.

Viimase juhu tagajärjel pidi Luige noor, tulevane peremees paar nädalat kodu haige olema. Nii oli arsti käsk, kes haiget ajuti vaatamas käis; haavatu tervis ei lubanud varem tõusta.

Paranemas olles istus Sander ühel õhtul üksi kambris oma voodi äärel, kui Miili, kes parajasti külast tulnud, temaga ühest ja teisest juttu hakkas tegema. See jutuhimu osutus mehele ebaharilikuks.

Esmalt jutustas Miili kasvavast rahulolematusest valitsuse ja ta korralduste vastu, mis külas iga päevaga rohkem avalduvat. Kuuldavasti käivat mobiliseeritud noormehi ka salajasil koosolekuil, mis siinsääl öösiti korraldatavat. Jutud olevat kaunis laialt liikumas, et kavatsusel olevat mingi vastuhakkamine valitsusvõimudele, millist kihutustööd õhutavat ka mõned võõrad saladuslikud isikud, keda siin varemalt kunagi polevat nähtud.

„Kis nende jändamise himu lõpetab," lausus mees tüdinult. „Mõne nädala eest astusid suure õhinaga kaitseliitu, aga nüüd imu juba otsas, lahkuvad kõik. Tont võtku! Sedamoodi jännata koa ei maksaks."

„Ma kuulsi' Aru Liinast koa midagi," ütles noorik väikse pause järele.

„Mis siis sellest Liinast jälle kuulda?"

„Liina o' jälle raskest aige ja a'ab verd välja... Sa peaksid Liina ja omaste ääks midagid tegema ta jo kannatab koa so pärast — käsigid taal veel aige, mis ta sind kaitstes noa otsa a'as... Kõige selle tasuks veel külarahva alvad jutud... Oidku veel — aigele koa ei anta rahu! Enne uskusin Liinast alba, aga sestsaadik änam ei usu, kui teda voatamas köisi'."

„Millal? Sa köisid Liinat voatamas?"

„Noh, mis sellest nõnna imesta? Praegu tuli'

säält . . . Küla rahva jutud akkasid juba südame pääle, läksi' siis Liina juure, et taaga reakida."

„Ja nüüd tead, et Liina mo armuke oln'? Jo sa seda säält küsima löksid — mis äda sind muidu sõnna a'as."

„Mispärast siis teravusi, Sander? Arvad, et mool põlegid õigus teada, mis tõsi või mis vale. Mina juba tühja asja pärast sarnasele reisile ei lähe — sõnna a'asid mind kannatused ja tung tõtt teada soaja . . . Liina reakis moole asja algusest otsani; nüüd tean, et nee' külas liikuvad jutud Liinale ja soole ülekohut teevad . . . Nüüd tean tõtt raskelt aige inimese suust — ja usu, Sander, nüüd o' meite mõlemate kohus oolt kanda, et vähemalt Liina viimsed elupäevad kergemad oleksid."

„Kuldne süda!" mõtles mees peidetud õrnusega vaadates naist. Ent lisas siis tõsiselt:

„Liinat peaks aitama, Miili; aga mis soan mina tiha, kis ma ise alles olen poolteed aige! Ja raha põle minu käes — peaks isalt küsima. Aga kas isa sõhukseks otstarbeks raha tahab anda, o' kahtlane. Miilike, anna sa ääd nõu, kuidas ma soaksi' oma endist kullakest, aga pärastist äätegijat ta viletsuspäevil aidata."

„Mõtlesi, juba ise, Sander, mool o' ema kingitusena viis kümnerublalist kulda kirstus linase lõnga kera all — nee' annaksin kõik, et aga Liina terveks soaks . . ."

„Sa siis armukade põlegid?"

„Ikka sool see norimise imu, Sander! Ole ma siis nõnna ull, või tahad sa mind ainult kõige alvemast küljest nähe?"

Ja nooriku hääl kuuldus kurvalt, murdunult. Ehkki videvik takistas nägemast, aga mehele tundus, nagu võitleks naine pisaratega.

Ta sirutas käe ja silitas naise jahedaid juukseid.

Samal hetkel hakkas koer õues ägedasti haukuma, kuid vaikis kohe. Õuest kuuldus tuttavat koera häästlevat ja rahustavat häält.

Miili ruttas aknale vaatama.

„Kadariku Joak,“ sõnus ta.

Jaak läks tuppa, aga säält juhatati ta kambri. Kambrisolijad kuulsid, et Jaak ütles endal noore Sandriga asja olevat.

„Jäen siia viiendaks rattaks — lähen ete tuppa,“ sõnus Miili juba naeratavalt ja väljus.

Ukse vahel kohtas ta Jaaku, kes kambri tuli.

Kambris algas külalise ja Sandri vahel salapärane jutt.

Toas surus karjapoiss Timmu kõrva edevasti vastu ust, et kuulata, mis need Jaak ja Sander sääl kahekesi pajatavad.

Ehk Kadariku vana ikka pistab so kotti,“ naljatas Miili tasakesi.

Timmu kuulatas teravalt. Ahaa! Vana Jaagul sääl üsna uudist reakida: täna õhtu olevat kuski naabritalus mobliseeritud noormeeste salakoosolek. Neil olevat mässu nõu. Ja seda tahtvat nad homme Kuivastus teostada.

Meeste jutt muutus salasosinaks, mille sisust Timmu enam midagi aru ei saanud.

„Mis nad reakisid?“ küsis noorik.

„Poisid ei tahte hoome sõtta minna, nendel olle üks nõu,“ ütles Timmu, end pliidi ees istuva nooriku põlvede ette asetades.

Miili muutus tähelepanelikuks. Ta küsis, mis Timmu meeste jutust edasi kuulnud.

Mis Timmu rääkis, see tekitas tas udusest aimdusest enam-vähem selge teadmise, et midagi soovimatut, rasket on tulemas ja Sandergi saab seega kuidagi viisi seotud. Ta tunnetesse tekkis midagi valutavat, rasket.

Siis kinnitas Timmut, et see sellest, mis meestelt kuulnud, teistele midagi ei räägiks. Soovides vanade meelerahu kallil laupäeva õhtul mitte rikkuda.

Vana Jaak ei tulnudki enam tuppa, vaid läks otsekohe koju.

*

Lamp süüdati ja ruumikas rehetuba muutus valgeks, pimedus taganes kaugemaisse nurkadesse, kü-

kitas sääl videvikuna ja lasus kuumaks köetud ahju pääl. Algas traditsiooniline laupäevaõhtune tuhalehelisega pääde pesemine ja aluspesuvahetus. Selle toimingu järele lõid vanadegi põsed punetama, peegeldades nagu ammu kadunud noorust...

Hilisõhtul, kui pererahvas juba magama minemas, pani vana perenaine tähele, et Miili istub lambi lähedal toolil nii vaikselt ja rõhutult.

„Oled aige või?" küsis ta, vaadates murelikult miniale näkku.

Miili naeratas vaid kergesti.

Sääl ulatas vana inimene oma suu üsna ta kõrva äärde ja küsis: „Ehk oled juba —?"

Miili raputas naeratades pääd.

Sisemine õnnehelk kadus eide näolt.

„Nägin eile öösi imeliku unenäo — ei tea mis see peaks tähendama?" ütles Miili.

„Mis sa siis nägid — reagi meitele koa? küsisid vana perenaine ja Timmu peaaegu ühekorraga.

Miili mõtles veidi ja hakkas siis oma unenägu jutustama.

Ta näinud:

Ida poolt, teispool Suurtväina tõusnud paks, mustav pilv, mis kiiresti kerkinud. Pilv külvanud välkusid kui tulekuule. Kõik taevas ja maa helendanud neist. Üks säärane kuul trehvanud nende elumaja, see hakanud praginal põlema. Silmapilguga olnud kõik kui tulemeres. Ta tahtnud karjuda, appi joosta, kuid keel ja kogu keha olnud kui halvatud. Ärgates värisenud ta hirmu pärast.

„Eesus ise teab, mis see tähendab!" õhkas vana perenaine. „Ma ole viimastel öödel koa segaseid ja raskeid unesid näin' — süda ete valutab kohe!"

„Kas Eesus käsib sõdida ja möllata!" urises vana peremees. „Alati üks sõda, et naad saadanad koa'p tüdi ühekorra! Alati meestevõtmised, rekvireerimised, maksud ja kohustused, et sa'p soa inge vähe tagasi tõmmatagid — põle see esiteks nõnna kiidet' Eesti valitsus param üht' kut Vene ja Saksa omad olid — nöörib raibe mõnes tükkis ullemini veel!"

Noor Sander, kes olukorra raskuste põhjustes isast teadlikum oli, naeratas vuntside alla; aga isale vastuvaidlema ei hakanud. Polnud temalgi midagi erilist hääd selle „uue valitsuse“ kaitseks öelda.

Vähe aega hiljem riietas ta enda, et välja minna. Seda tegi ta kambris, kus vanu nägemas polnud.

„Sander, ise ikka alles pool aige, aga juba lähed öösi ulkuma: Mis kiusaja sool kannul o'? Kus sa lähed sedamoodi?! So järel peab viimaks valvama kut pisikese lapse järel. Ole ikka va' ää inimene, võta vatid seljast ja mine kenast oma asemele tuttu — tahad, ma tule kaissu koa?“

Selles kuuldus palvet, manitsusi ja meelitusi.

Ent mees kinnitas, et ta kuhugi paha pääle ei minevat, minevat korraks Kadarikule, kus paar tuttavat noormeest teda ootavat.

„Ise alles enneste siunasid seda jändamist, aga nüüd akkad ise koa jändama. Mis muutlik tuul sa siis oled?“

„Mis jändama?“ küsis mees põnevalt ja uurivalt naisele näkku vaadates.

„Küll ma tea', mis eri pärast sa lähed — Timmu kuuln' kogemata, mis Kadariku Joak soole ennesti reakis!“

„Noh, küll o' pagana teravnina, see Timmu!.. Aga ä' karda üht', täna õhta ma Kadarikult kaugemale ei lähe. Peab ikka asjaga kursis olema — ega's sellepärast maksa ise jäomeheks akata.“

Naine palus ja keelas veel, mees aga jäi kangekaelselt oma otsuse juurde ja läks.

Õhates laskus noorik oma voodi ette toolile ja surus käed näo ette.

XXXII.

Kadariku perekond oli veel üleval, väikeses soojaks köetud toas, pisikese, ilma klaasita lambi valgel, kui Sander sinna jõudis.

Jaagu teinepool ja kaks tütart istusid laua juures, vaadates laiali laotatud kaartidelt oma ja teiste tulevikku . . .

Vana Jaak istus seina ääres istmel, tormav piip suus.

„Tere koa siitpere rahvas.“

„Tere, tere!“

„Või Sander tuln' koa nii ilja meile. Mis Miili selle kohta ütleb?“ ... Nii naljatas Jaagu vanem tütar.

„Tulin koa laskma omale tulevikku kuuluta,“ naljatas Sander vastu.

Ja Sandri nimel laotigi kaardid lauale.

„Need oma kehvuses ja viletsuses veel rõõmsad ja õnnelikudkid,“ mõtles Sander. „Eks vana Joak oma naiste lastega ole hoolsad ja korralikud tööinimesed. Ei ole neil selle poolest ühestki nukast puudu. Elavad aga siiskid madalas kehvas hurtsikus, söövad kehva toitu, — nagu trahviks selle eest, et varasest noorusest kuni siiamoani väsimatalt tööd tein' ...“

„Luige Sander soab varsti suure pataka raha,“ luges Kadariku ema kaartidelt.

„Ja Luige kohta tõuseb varsti noor kuu,“ sõnus vanem tütar kavalasti naeratades.

Kolm naervat silmapaari vaatasid Sandrile näkku.

Samal silmapilgul koputas keegi õues akna pihta.

Naispere kohkus ja korjas kaardid laualt.

Vana Jaak väljus.

Vähe aja pärast kutsuti Sandergi õue.

„Mis ep ole kosilased,“ naljatas punapõseline neid.

Jaak ja Sander läksid ühes kahe noormehega maja nurga varju ja süvenesid jutusse. Noormehed tegid Sandrile ettepaneku neile sõjaväelises korralduses omalt poolt abiks-nõuks olla. See „midagi“, mis neil homme kavatsusel, olevat ka mandril ja Hiius küdemas. Vaja ainult Saare- ja Muhumaal tungal põlema süüdata, siis plahvatavat üle kogu Eesti mässutuli lõkkele. Nad alles tahtvat näidata, kuidas mõisnikkude ja nende sabarakkude võim kukerkuuti käib. Sõjaväeski olevat mässuline meeleolu sootulena hõõgumas. Las aga nemad teevad siin otsa üles, küll siis säälgi plahvatab. Nendel olevat selle kohta kindlad teated.

Sander kahtles tükk aega, himu kaasa lüüa ei olnudki ja kogu sellel mässuasjal tundus nii eba-

määrane maik juures olevat. Kuid kui teised ikka rohkem pääle käisid ja oma kavatsusi ning väljavaateid seletasid, siis lõpuks lubas ta kaasa aidata, kui asi tõesti niikaugele peaks minema. Ent kindlat lubadust ta ei andnud, lubas homseni veel järele mõtelda.

Teistega seks korraks jumalaga jätnud, lahkus ta säält rahutu ja raske südamega.

Tasakesi kõhas tuisk. Nagu hallid saladuslikud vaimud hiilisid läbi öö . . .

Mets, millest läbistus talitee, kohas süngelt ja kaebavalt.

XXXIII.

Laupäeva õhtul sõitis lipnik Jefimov ühes kaitseliitlase Tammeliga Suure-väina äärde Kuivastusse, Muhust ja Saaremaal mobiliseeritud noormehi ära saatma. Jefimovil oli kaasas ligi 10.000 marka Muhu kaitseliitlaste palka, mida ta samal õhtul Muhu kaitseliidu ülemale lipnik V. Kasele, kes Viira külas elas, üle anda ei saanud, sest et viimast kodu polnud.

Pühap., 16. veebruari hommikul hakkas mobiliseeritud noormehi ühes oma saatjatega juba aegsasti Kuivastusse kokku tulema. Pääle Muhu noormeeste tulid sinna maad mööda Muhust läbi ka Saaremaalt Maasi valla ja mööda väina jääd Uuemõisa valla mobiliseeritud noormehed. Suuremal jaol neist ei olnud mässukavatsusest aimugi; oli aga saarlastegi seas, neid, kes tulid varem kokkuräägitud vastuhakkamise nõuga, kuid asjaosalised hoidsid selle nõu veel oma teada.

Kuivastu mõisa õues hoidsid muhulased saarlastest end esialgu kõrvale. Võeti kodunt kaasavõetud õllelassidest südamekinnitust ja koonduti salgakestesse, kus millegi üle isekeskis nõu peeti — vastuhakkamise nõu.

Keegi Muhu vanamees Suure väina poolsest saare servast jalutas, tublisti vindis olles, noormeeste seas edasi-tagasi, andes noormeestele vastuhakkamiseks hoogu taha, ennustades koosolijaile: „Täna soab inimeseliha süüa.“ (Pärast mässu tappis see vanamees

enese karistuse kartusel ja võib olla südametunnistuse piina tõukel oma kodutalu õleküünis, pussnoaga enesel kõri läbi lõigates). Pääle tähendatud vanamehe tegid vastuhakkamiseks kihutustööd mõned nooremadki mehed, kes mobiliseeritute saatjatena sinna kokku olid kogunenud. Leidus hulga seas aga ka neid, kes julgesid mässunõule avalikult vastu rääkida ja manitsesid. Ühele neist ütles keegi keskealine muhulane: „Küll me neile, kes minna tahavad, tina takka järele suitsetame."

Peagi oli vastuhakkamise nõu kokkukogunuile üldiselt teada. Kes peri olid või veel kahtlesid, jäid kohale. Mitmed noormehed aga, kes vastuhakkamisega nõus ei olnud, sõitsid ühes oma saatjatega koju tagasi.

Veel enne lõunat jõudsid Kuivastusse lipnik Jefimov ühes kaitseliitlase Tammeliga. Algas ilmunud mobiliseeritud meeste üleskirjutamine Kuivastu mõisa õues. Jefimovi oli küll hoiatatud, kuid ta ei uskunud vastuhakkamise teostamist. Hakkas noormehi nimede järele välja hüüdma. Mõned ei vastanudki ta hüüdmisele, paljud aga vastasid pilkavalt, haavavate ja jämedate sõnadega. Kuuldus ka vahelekarjumisi ja pärimisi, et misjaoks neid üldse sõjaväkke kutsutakse. Valitsus tahtvat ainult mehi maha tappa lasta ja mõisnikkude korra sisse seada.

Jefimov püüdis ettepandud küsimistele vastata rahulikult, viisakalt ja korrektselt. Viimaks aga, kui hüüded ja meeste olek ikka väljakutsuvamaks ja ähvardavamaks muutusid, kaotas ta oma külmaveresuse ja ähvardanud, nagu mõned päältnägijad tõendavad, mehi revolvriga, ilma et ainustki pauku oleks lasknud. See meelerahu kaotus olnud purjus meestele õliks tulle. Keegi Muhu vanamees hüüdnud: „Poisid, püssid välja, valage verd!" Mässu kavatsejail olid vintpüssid regedesse peidetud, kust need olid nüüd käepärast võtta. Kuna muist püsse tooma ruttasid, jooksid mõned mehed Jefimovi juurde ja võtsid talt revolvri ära. Järgmisel hetkel kõlas püsipaukude ragin ja Jefimov langes surmavalt haavatuna lumele, kus ta

verest tekkisid punased loigukesed. Peagi oli ta surnud. Kaitseliitlane Tammel ja politseiametnik Vaher, nähes, et verevalamine alanud ja korra jaluleseadmiseks ilma abita mingit lootust pole, püüdsid põgeneda, kuid nemadki lasti säälsamas maha.

Seega oli mässu algus tehtud.

Rutuga tegid mässu algatajad korralduse: liikumine ja traadiühendus saarte ja mandri vahel tuleb katkestada. Kohe jooksis salkkond mässajaid üle mõisapõllu Kuivastu sadamasse ja võtsid sääl telefoni keskjaama oma alla. Siis raiuti Kuivastu lähedal üle mere jää käiv telegraafiliin mõõgaga katki. Üks mees saadeti ratsahobusel Haapsalu-Vormsi vahelist telefonikaabelit hävitama. Nüüd pandi suuremaile teile ja mereäärde vahipostid välja ja tehti neile kohuseks kõiki kahtlasi, s. o. mässule mitte kaasatundvaid isikuid vahialla võtta ja Kuivastu tuua. Eriti kõva valve alla võeti ühendus mandriga.

Nüüd asuti mässu edaspidisele korraldamisele ja mässajate sõjariistadega varustamisele.

Selle päeva tapmiste mõõt polnud veel täis.

Päeval, kui mäss Kuivastu mõisa õues oli alatud, tehti Uuemõisa ja Maasi valla meestele kohuseks kohe koju sõita, vallamajad üle võtta, rahvas kokku kutsuda ja „sõjaseisukord“ välja kuulutada. Eriti anti käsk kõik mõisnikud iseäralise valve alla võtta. Rutati seda teostama. Uuemõisa valla mehed sõitsid merd mööda koju.

*

Luige vana kohtas pühapäeval külavahel tuttavat naaberküla meest, kes oma mobiliseeritud vennaga Kuivastust tagasi tuli.

Saan peatus.

„Tere! Soab sind koa harva nähe, nagu vanakuud taevas ... Miks sa oma poisi tagasi tood, kas temata sai jägu kätte?“

Samal ajal sõitsid veel mõned mobiliseeritud noormehed ühes oma saatjatega neist mööda.

Luige vana imestus ja uudishimu kasvasid.
„Miks siis täna ei mindud?“ küsis ta tuttavalt uuesti.
„Mehed akkasid vastu, tegid mässu lahti.“
Luige vana küsiv, imestav vaade süvenes tuttava, rahulikku, habemetüükaga kaetud näkku. Siis seisatas ta vaade saanis istuva noormehe pääl, kelle näol veidi erutust avaldus.
„Aga mis siis nüid soab?“
„Ei tea. . . . Eks ikka üks puru tule,“ vastas tuttav mõtlevalt ja lirtsas hammaste vahelt tubakat.
„Mõisnikkudele soab nüid alles näidatud,“ suurustas mobiliseeritud noormees.
Lõpuks sai vana sedagi teada, et Kuivastus juba inimesi tapetud.
„Mis nad, sõked, nüid peaks jändama!“ mõtles vana pahaselt, kui jälle oma õueväravast sisse pöördus.
„Nänn, anna mo rillid kätte,“ ütles ta toas akna all istuvale naisele, kes oli parajasti kirikulauluraamatut avamas.
„Põle sool nüid muul a'al aega lugeda! Tahtsi praegu oma lastele laulu võtta. . . Mo oma rillide teine loaes tuli sihest ä'.“
Siiski andis ta mehele prillid ilma pikema jututa.
Vana võttis laudilt „Vaba Saaremaa“ uuema numbri. Seadis prillid ninale ja hakkas lehest midagi uurima, mingile enneolematule veel kinnitust otsides.
Ta peatus päästaabi teadaannetel, kus muu seas öeldud: „10. veebruaril. Jamburi sihil pillati täna meie raske patarei tulega laiali 2 suurt vaenlase voori, mis Koheljasti külast Komorovka küla poole liikusid.“ Edasi öeldi teadaandes, et üks meie jalaväe osa vaenlase ühest vene külast välja löönud ja vangisid ning sõjasaaki saanud. Teade 11. veebruarist lausus, et Pihkva kui ka Marienburi sihil on Eesti väed ja Vene valgeväe osad edasi tungimas.
Vana jäi mõtlema, leht käes, piip hambais kustumas. Mandril punaväed juba Eesti piiridest välja tõrjutud, siin aga teeb käputäis poisikesi mässu, ta-

pavad ülemaid, unistavad mingist riigipöördest. . . . Mis sellest kõigest viimaks välja tuleb ? !

Isegi ta vaen mõisnikkude vastu kahvatas siin mingi tumeda aimduse ees.

Nii istus ta akna all kaua, pää tumedaist mõtteist raske.

Siis nägi läbi akna midagi, mis tähelepanu köitis: Sääl ruttas salgake noormehi vallamaja poole. Mõnel püssid seljas, mõned ilma. Ühes püssimehes arvas ka oma poja ära tundvat.

Vana ruttas õue ja säält maanteele. Jäi aga hiljaks. Noormehed kaugenesid juba õhtu videvikku. Südamest tulev sarvilise nimetus libises üle vanamehe huulte.

Ta kohtas külavahel naabrimeest: „Ütle, mis sellest lollusest välja tuleb?“ küsis ta sellelt meelepahaga.

Naaber teadis rääkida, et vallamajad ja komandantuuri olevat mässajad juba üle võtnud, samuti olevat telefon ja telegraaf nende võimuses. Mere äärde on sõjariistus vahid komandeeritud ja üle kogu saare tegevat mässualgajad ettevalmistusi sõjariistus vastuhakkamisele. . . .

„Sa siis usud, et sellest midagi hääd tuleb? küsis Luige vana uuesti ja tungivalt.

„Mis mine nüid tea, mis sellest tuleb . . . Aga sedamoodi kui siiamoani Eesti valitsuse all elanud oleme, asi ka ei lähe. Ühed sõjad ja viletsused vavealt lõpn', kui uied jälle akkavad. Nüüd sõdi suure Venemoaga, aga Venemoal olle palju param kord ja valitsus kut meil. Mõisnikud ja nende sõbrad Talnas andvad käsud ja me muud kut pistame pääd tulle. . . . Anna aga mehi, anna vilja, anna lambanahku soldatitele kasukavattideks — aga või soldatid ja muud alamad inimesed sellest midagid soavad! Kõik läheb sakstele ja muudele pursuidele. . . . Anna kõik, aga selle tasuks hakatse varsti so oma selja pääl nuudiga kaloppi tantsima. Koasiku Mihkel reakis, et täna oln' H vallamajas üks ülemaa mees ja see reakin', et Pärnus mõisnikud tehje päris irmsaid tükka: töölised võetade kinni ja parunid raiude naad kirvestega tük-

kideks. Kolm parunit olle sääl nõnnaviisi juba kakssada töölist ä' tapn'. . . Aga või mõjal param lugu! Eesti valitsus soatn' Hiiumoale ratsasalga ja see võtte, kõik, mis veel võtta o'. Iga talu päält nõutade kuusteist puuda liha ja vilja ja muud raami veel teab kui palju. Seda reakin' hiidlaste soadik, kis täna Muhuse tuln'. . ."

„Kuule, va noabrimees, ma arva, et meitele tahetse sõhukste juttudega paljast amba puhuda."

„Ei tea kahelda ühtid. Seda reagivad paljud."

Luige vana tundis, et siin vastuvaidlemine asjata. Lõi pahaselt käega ja hakkas kodu poole minema.

Kodu väraval kohtas mõnd vallamaja poolt tulevat noormeest.

„Kas meie poissi koa nägite?" küsis ta.

„Miks es näe. Küll me teeme taast veel komissari," hüüdis keegi edasiruttavast salgast.

„Ei, kus kehnpüks oma ninaga põle," urises vana õue pöördes.

Miina oli vaheajal oma vanemate kodust tagasi jõudnud. See teadis mõndagi mässu-uudist rääkida:

Kuivastu parun oma vennaga sõitnud Undo mõisa alt mere pääle, et mannermaale pääseda. Viire laius sattunud nad mässajate kätte ja toodud Kuivastu, kus lubatud nende paberid „läbi vaadata" ja neile mannermaale sõiduks luba anda. Kuivastu sadama sillas aga lastud nad püssidega surnuks. Nende raha röövitud. Surnukehad topitud pärast jää alla. Merel sattunud mässajate kätte veel Saksa saadiku volinik oma abikaasa ja sekretäriga. Volinik lastud maha, ta abikaasa härdatest palvetest hoolimata. Siis nõudnud proua meeleheitel, et teda oma mehe juures surmataks; tema ei tahtvat nüüd enam elada. Ta soov täidetud. Langenud oma mehe laiba lähedale. Sekretärgi surmatud. Nendegi laibad aetud jää alla. Enne seda röövitud neilt kõik väärtasjad ja raha. Seda rääkinud Miili vanemate kodus keegi tundmatu noormees, kes ise nende tapmiste juures olnud.

Nooriku jutt katkes. Videvik muutus toas õud-

seks ja raskeks. Hallid akna laigud olid kui kellegi saladusliku hiiglase klaasistunud silmad. . .

„Võtame tule üles,“ ütles perenaine. Ja tulevalgel hakkas hirmu- ja õudsustunne raugema.

„Ei tea kus see Sander nii kauaks jäeb?“ küsis perenaine minialt.

„Ei tea,“ vastas noorik. Kuid see teadmatus torkis ta südant kui nõeltega.

Ta läks õue. Läbi pilvise öö paistsid teispool kadarikku oleva naaberküla tuled kui maandunud tähed. Õuevärava juures seisatas. Öö oli vaikne. Äkki aga kuuldus kustki kaugusest püssipauk, millele järgnesid teine, kolmas ja neljas. Siis jälle vaikus, raske ja rõhuv. . .

Miilil oli tunne nagu kuulduks kustki surija viimne karjatus. . .

XXXIV.

Sander läks ühes salgakese noormeestega vallamajja, et edaspidise jaoks vastavaid korraldusi teha. Sääl oli juba hulgake noormehi ees. Vallamaja kantseleis kõlises telefon õige sagedasti; vahetati mõtteid naaber-vallamajadega, komandantuuri ja muude kohtadega, mis mässajatest juba üle võetud.

Laskemoona oli küllalt saadaval, püssidest ja kuulipildujaist aga oli puudus. Otsustati neid küladesse otsima minna. Jaguneti salkadeks ja mindigi. Enne seda aga otsustati ja kinnitati isekeskis, et homme kuulutatakse ülesaareline mobilisatsioon välja, algavad koosolekud ja päris mäss.

Sander lahkus mingisuguse ettekäände all teistest esialgse otsusega, et koju minna. Oli ta ju peaaegu terve päeva söömata olnud.

Teel aga jäi tal kõhutühjus muude murede varju. Ta juurdles sügavamalt pääpõhjust, mille pärast mässajatega ühines, nimelt uue õiglasema korra loomist. „Kas siis tänane päev tähendab selle uie ja õiglasema korra algust?“ küsis ta eneselt. Õiget vastust ei leidnud, vaimusilme eest vaid lendasid läbi tänase

päeva sündmused, verised kuritööd. . . Ta püüdis vabandavaid põhjusi leida: ei lähe ju midagi niisugust ilma rõvedate vere- ja röövlitöödeta. Inimesed on juba kord niisugused. See on paratamatu. Pääasi, kui kõige selle takka midagi paremat koidab, mille väärtuse ees kõik võitluse palavikus tehtud kuritööd kahvatuvad.

See vabandus aga ei suutnud teda rahuldada, temasse jäi pesitsema kahtlus, segatud mingisuguse ebamäärase rahutusega.

Teelahkmel seisatas ta enesega nõu pidades, et kas minna Arule või mitte. Otsustas siiski minna.

Sinna jõudnud, leidis ta ukse seestpoolt lukustatud või riivitatud olevat. Koputamise pääle aga lasi Aru perenaine ta sisse.

„Mis siis Luige Sandril nõnna ilja meile asja?“ küsis perenaine, ja lisas siis: „Me üsna kohkusime. Mõtlesime, et ei tea mis elukad tulemas. Nüüd jo sõhuke aeg mis üsna irmu teeb.“

„Tahtsi Liinaga mõned sõnad reaki; aga kui ta juba makab, eks ma tule siis teine kord.“

„Ta'p maka veel ühtid, aga Liina jo aige —“

„Ära karda, Aru ema, ega's ma Liinat kaua tülita. Paar sõna juttu vana tuttava poolest, ja lähen jälle.“

„Eks sa siis mine ja reagi,“ lausus Aru ema, aga ta hääletoonist tundus veidi võõrastust ja külmust.

Juhatas külalise tahakambri, kus tütar viibis, ja läks tuppa tagasi.

Kamber oli laua pääl põleva rasvaküünlaga vaevaselt valgustatud. Tagaseinal oli voodi valgete patjadega ja puhta, mitmevärviliselt kirjatud päälistekiga.

Valgetelt patjadelt vaatas Sandrile vastu kahvatu imestav nägu, ümbritsetud lahtistest pruunidest juukselokkidest.

Hoides neiu kätt teretuseks oma käes ja nähes ta haigusest kurnatud näol õrna puna, oli tal tunne, kui puutuks ta hinge kustki kaugelt tundmatust ilmast mahe, õrn tuul. . .

Ta oli siia tulnud, et neiule mõndagi täna ala-

nud mässust ja ta eesmärkidest rääkida, temalt selle kohta nagu õigustust ja hääkskiitmist otsida. Kuid praegusel hetkel osutusid talle need mõtted ebakohasteks.

„Eks sa istu," tähendas neiu.

Ta istus ja küsis, et millestki rääkida, kas isa kodu.

Neiu näo üle libises kerge naeratus.

„Oli ikka teine meite ees kange mässu-mees, aga kui mehed ennesti, püssid seljas, meile tulid, siis vana jooksis elupääle heintesse. Ootas sääl kuni mehed ära läksid, siis tuli maha. Me akkasime teist naerma. Vana aga lõi käega ja ütles, et tema ei tahtvat ennast röövimistesse ja tapmistesse segada."

„Kas mehed läksid siis kuskile tapma ja röövima?" küsis Sander ärkava põnevusega.

„Mine tea. Aga nad pidasid meie kambri otsas nõu ja läksid siis T mõisa poole. Mis nad muidu ikka läksid kui mõnda kurja tegema. Jumal hoidku, kui inimestel aru natuke päässt kadun'!"

Neiu rääkimist segas järsk köhahoog ja siis sülitas ta paar korda verd voodi ääre all olevasse kausikesse.

„Sa üsna raskest' aige, Liina!"

„Põle, põle! Ära karda — ega's see surm sellepärast just praegu veel tule," rahustas neiu. „Aga tõota, Sander, vana tutvuse pääle, et sa kuskile röövima ega tapma ei lähe. Tõota, ma palun!"

Selles kuuldus palvet ja hingelikkust.

Noormees vaatas neiule otsa sügava liigutusega.

„Rahustu, Liina! Aga ole, ma siis nõnna kurjategija nägu?"

Ei, ei, seda küll mitte, aga mu süda muidu nõnna rahutu. Arvan, et varsti suren, aga meite nooruse sõpruse mälestusena tahaksin auda kaasa viia teadmise, et sa põle mõrtsuk ega röövel. Usun, et see põle sul raske tõota, Sander. Ei taha sa seda teha minu pärast, siis tee seda ometi oma naise ja omaste pärast.

„Tõotan seda, Liina."

Peagi jättis ta neiuga liigutatult jumalaga ja lahkus kahju tundes sellest, et see mäss üldse alanudki.

*

T mõisa poole minnes kohtas Sander aru ja metsa vahel oleva kivisaia mulgul tuttavat meest, kes tähendatud mõisa poolt tuli.

„Mis sääl tehti?“ küsis ta.

„Kus?“

„Mõisas.“

„Mis sa sest pärid?“ Ja mehe hääles kuuldus meelepahagi.

„Noh, eks oma seltsimehele või ikka reakida.“

„Kui sa just seltsimees tahad olla, siis teine asi. Lassid T vanale kuuli kerese. Jäi teine õue pääle kägara.“

„Siis röövisid, mis kätte said?“

„Muidugid. Mis sõhustele pursuidele ja parunite sabarakkudele armu anda. Aga ma sellest osa ei võtn', juhtusin paljast päältvoatajaks.“

Sander pidi midagi iroonilist ütlema, kuid ettevaatus manitses ta vaikimisele. Ta jättis jumalaga ja hakkas umbes verst maad eemal oleva Kadariku Jaagu elumaja poole sammuma.

„Aga pea lõuad, et ma koa sääl oli'!“ hüüdis mees kartust ja ähvardust sisaldaval häälel takka järele.

„Noh ega's ma so ähvardust ikka kardaks, kui muidu reakida tahaksi', aga mis huvi sellest reakida. Mine aga rahuga koju vanamoori juure magama ja ära väga kohku, kui T vana, kelle te täna tapsite, sind koduköijana öösi kohutama tuleb.“

„Sa siis ei reagi?“

„Ja-jah, reagin jah! hüüdis Sander pilkavalt ja sammus kärmesti edasi.

XXXV.

Lõuna eel oli hulk mehi vallamaja juurde kokkutulnud, sest selleks oli uus ülemus kõva käsu andnud.

Siiski oli näha, et suuremal jaol meestel ei olnud tulekuga kuigi suurt ruttu. Paljud tulid kaheldes ja ainult käsutäiteks, paljud aga ei hoolinud käsust ega ähvardusest, jäid tulemata.

Vallamaja kantseleis töötas telefon vahetpidamata Naabervallamajast küsiti kuipalju mehi juba koos. Vastati umbkaudne meeste arv. Selle pääle manitseti, et vaja meeste kokkukutsumises hoolsam olla, sest vaja uutest korraldustest teada anda, ning olgu mis on ja tulgu mis tuleb, aga vahvaks vastuhakkamiseks peab igatahes valmis olema. Räägiti ja usuti pööraseid kuulujutte. Pärnus tapvat parunid viimases võimetus vihas eestlasi. Tallinna Toompääl aga lehvivat juba punane lipp. Tallinnast olevat punavägi Saaremaale appi tulemas, nende esimesed salgad ulatuvat juba Lihula paiku. Muist ootasid sellest hääd. On punased kohal, on kõik hää. Talumehed pääsevad sunnivõtmistest ja vabadikud saavad maad. Ja mõelge ometi! Kas pole eestlastel rumalus väikest pöialpoissriiki luua! Kes nüüd sõhuksi valitsejaid kardab või austab! Mitte keegi. Ehk kui on vabariik, olgu alles õieti. Eks ole Saare- ja Muhumaa selleks suur küllalt, et omaette vabariik olla. Valime ise omale valitsejad ja elame kui mehed. Teised aga vangutasid selle kohta pääd, mõeldes, et ega see nii kergesti ikka ei lähe. Veel on Roots ligidal ja peab oma vanu armusidemeid Eestiga meeles; veel on Inglisman suur ja vägev; vaat' saadab oma laevad Saaremaa randa ja kukub põmmutama, et ärge te poisikesed siin oma punast lippu hilberdama pange! Või see Vene nüüd enam midagi — pole tal enam keisritki — et selle võimu maksaks siia oodata. Parem olgu siis Eesti omaette peremees. Kolmandad soovisid ainult rahu ja niisugust aega kui enne sõda oli, et igaüks teeb rahus oma tööd ja ära elada ikka saab. Ei ole vaja neid revolutsioone, mässe ega midagi niisugust.

Nii arutati pikalt ja laialt.

Koosolekul oli ka Kadariku Jaak, kes enne sinnatulekut oli kodu kergitanud oma „küünlabe ema-

päeva" õllenõu vikki ja seega omale parajad purjed pääle seadnud.

Vanamees aga tüdines õues püstijalu seismisest peagi. Ta läks valla käskjala tuppa, kus olid juba enne teda mõned vanemad mehed lähemast ümbrusest, enamasti kõik Jaagule tuttavad.

„Mehed, tahate ma laula' teitele tuliuut mässuhümnust, mis Joagu oma vabrikus tehtud. Tahate ma laula' ja ega's ma kuulajatelt maksu nõua."

„Laula, laula, Joak!" „Las aga käia!"

Jaak algaski:

„Kui saksad Saares surevad,
siis popsil pidud tulevad.
Pursuid puhas roonilt maha,
maksma akkab saari-raha,
oma maa ja oma meri,
küll siis üppab popsi veri
allesäuhh!"

„Vaat', see juba läheb," kiitis üks mehist „Sa ete luuletad kut va' õnnis Kagu Rentli (Freundlich). Tead sa, va Joak, ka seda laulu: ‚Oh Rentli tõuse üles maast?' „Kui tead, siis laula!"

Joak mõtles veidi ja algas, pääd toetades seina vastu.

„Oh, Rentli, tõuse üles moast
ja karga välja kirgua'ast!
Sa jookse Väikse väina pääl'
ja voata, mis nüid tehtaks sääl:
Ei aita sinu oksaaid,
vaid kivist silda tehtaks' nüid."

Vanamees oleks veelgi laulnud, aga sääl tuli salkkond noormehi rüsinal tuppa, teiste seas ka Luige Sander.

„Oh-oh, vana Joak akkan' ete köstriks," tähendas Sander naeratades.

„Eks me, vanad mehed, laula siis, kui te, noored mehed, meisterdate uut seadust," vastas Jaak oma laia habet siludes.

Nüüd vallutas noormeeste jutt toa ja vanad vaikisid.

*

Koosolek vallamaja juures jõudis lõpule ja mehed hakkasid lahkuma. „Ülemuse“ poolt oli antud käsk, et sama päeva õhtuks peavad mehed kogunema K mõisa, koosolekule. Vastuhakkajaid lubati karistada. Käsk käis nooremate ja keskealiste meeste kohta, vanemad mehed selle alla ei kuulunud. Nii võisid ka Kadariku Jaak ja Aru Mihkel rahuga koju jääda.

Ühtlasi oli antud ka mobilisatsiooni käsk teatud vanuses meeste kohta, millist käsku mõned noormehed ratsahobustel kihutasid küladesse levitama.

Enne lahkumist teadis keegi vallamaja õues rääkida, et Saaremaal, Laimjala paigu olevat lahingud juba käimas, mässajate ja neile Kuressaarest vastusaadetud valgekaartlaste vahel. Mässumehed olevat sääl võidumehed, nad löönud „valged“ taganema, tungides ise Kuressaare poole edasi.

See teade tõstis meeleolu, andis uut julgust ja kuraasi. Kuuldus hääli, et „kuradi valgetele“ vaja näidata. Ja ühtlasi tehti otsuseks järgmisel päeval minna ümbruskonna mõisatesse, punaväe jaoks pulle ja muid toiduaineid rekvireerima.

Enne K mõisa minemist läks Luige Sander koju. Kodu õues kohtas ta isa, kes kaevul hobuseid jootis. „Noh, kas uus keiser juba valitud?“ küsis vanamees pilkavalt. — Poeg arvas paremaks vaikida, sest tal oli nüüd pääle seda, mis mässutähe all kuriteolist sündinud, piinlik isaga vaidlema hakata.

Kuuldes, et Miili kambris kangast kujub, läks ta sinna. Noorik istus, selg ukse poole ja pää ümber seotud valge rätiku alt langes ta valgele kaelale kollaseid juuksekiharaid, millistele seinalt lambi valgus levitas säravaid kullapiisku. . .

Miili vaatas korraks tulija kohe, seisatades töös; ent jatkas siis jälle hoolega tööd.

Nähtavasti oli temagi pahane, et mees terve päeva kodunt väljas hulkunud, ei tea kus olles ja mis tehes ühes teiste mässumeestega.

Seda märganud, pani mees käe õrnasti nooriku kaelale, ligistas suu ta kõrvale ja sosistas: „Miili, kalike, ära arva, et kedagi olen tapn' või röövin'! Aga

sunnit'se kaasa tulema ja kus sa ikka pääsed . . . Ole nüid nõnna ää ja otsi natuke süia — varsti pean K mõisas koosolekul olema."

„Ai, kui külm so käsi!" sõnus noorik tasa. „Just kut auast välja võet'. Ai, võta käsi ä'!"

Ent mees pani veel teise käe abiks ja surus nooriku pää oma rinnale.

„Miili," ütles ta, kui nooriku oma käte vahelt oli vabastanud," ma'p taha tuppa minna, ma söö' siisammas."

Vaikides tõusis Miili ja läks mehe soovi täitma. Painduvalt ja kergelt sammus ta üle laudpõranda. Peagi tuli Miili tagasi, tuues mehele hommikul keedetud kartuleid, praetud liha hangunud kastega, võid, leiba ja piima.

„Põle muud kut külm toit, aga katsu leppida... Millal sa jälle koju tuled?"

„Ega enne hoome ominkut soa," vastas mees vaigistavalt ja asus suure isuga sööma.

„Jumal oidku — süda valutab!" õhkas noorik.

Mees, lõpetanud söömise, ütles naisele veel midagi rahustavat ja läks.

Ja Miili oli jälle üksi kambris, kududes kangasse oma igatsuste ja murede kirja.

XXXVI.

Pilvine õhtu ja paras külm. K mõisa õu kihas püssiga ja püssita meestest. Ja mehi tuli alatasa veel juurde.

Siin-sääl vilkusid tuled videvikus ja kustusid jälle: — süüdati „suitsusi". Mõisa õu sumises jutuvadast. Kohati kuuldus naeru ja naljatusigi tõsisemate arutelude sekka.

Kuski salgakeses vahetati mõtteid K paruni ja ta venna tapmise kohta. Kuuldus ka ettevaatlikke hääli, kes selle ja muud mässu puhul tehtud veretööd otstarbetuks nimetasid.

Keegi noorevõitu mees kukkus teistele seletama.

„Kis'se mässaks või märatseks, aga mis sa teed,

kui äda sunnib. Sai ikka oodatud ja igatsetud: lõpeks sõda, soaks koa pirekse moad, et põleks änam taris mööda ilma kotiga vantsida ja tööd kerjata. Nüid sõda küll otsas ja peaks meitel Eesti valitsus olema, kellest sügise nõnna palju oodati, aga tuleb välja, et so omad vennad sind mõisnikkudele ä' müivad. Nüid mõisnikud muudkut kiitvad, et naad nee moaandjad ja -keelajad ja kõik. Va T parun raksus küll kohut mõista, ja mõni arvas, et pidi üsna õige mees olema; aga nüid kiite, et asutav kogu olle koa mõisnikkude tegu ja mõisnikud ollegid see asutav kogu. Mine siis oota veel, et asutav kogu annab soole moad ja vabadust. Voata, et pannasse piits veel vilkuma, see siis so moa ja kõik."

„Kas see asutav kogu nüid just mõisnikkude tegu ja mõisnikkudest o'... Aga või seda kogu kokku kutsutsegid. Vahest ikka lubatse kutsuda, aga säälsammas lükatse jälle eetsi. Vist tuleb enne viimnepäe kätte kut sest kogust asja soab."

Niisuguste ainete üle räägiti veel palju ja mitmeis teisendeis.

Oli nagu oleks neist kahtlusjuttudest öö lumihalli hämarusse tekkinud veidrad viirastusvaimud, mis hõljusid mõisa kohal õhus kurbnaljakal õudsel tantsul...

Anti käsk koosolekule koguneda mõisa ruumidesse. Sääl oli suur saal, kus koosolek algas, vaevaselt valgustatud Mõned tundmatud noormehed, vene sõjaväelase mundris, näisid sääl juhtivat osa etendavat. Rääkisid korra ja distsipliini vajadusest (olgugi et pärast nende oma käsud sagedasti üksteisele risti vastu käisid), toonitasid, et vaja mõisnikkude võim lõpulikult murda ja valitsusvägedele viimase veretilgani vastu pannes oma uut vabadust kaitsta.

Keegi kõneleja lõi omale mehisesti vastu rindugi. Ja kokkutulnud mehed ruumika saali poolhämaruses kuulatasid vaikselt. Seegi neelati vaikides alla, et keegi kõnelejatest ütles hulga seas salakuulajaid ja äraandjaid olevat.

Sander lahkus koosolekult selle teadmisega, et teda ühes mõne teise mehega on määratud X mõisa

valvama, et mõisavalitseja omavoliliselt ei saaks lahkuda saarelt.

Nad ruttasid käsku täitma.

Öö möödus neil enam-vähem rahulikult.

Õieti polnud neil sääl kedagi valvata. Kõik tundemärgid sihtisid sellele, et mõisa valitseja, kes perekonnaga inimene, ei mõtlegi põgeneda. Ja kodu viibimine osutus talle kõige vähem hädaohtlikuks, kuna aga põgenemiskatsel maal liikuvate või mere ääres valvavate mässumeeste kätte võis sattuda.

Lebasid siis vahid mõisa naisteenijate toas põhkudel ja vestlesid kõigest, mis meelde tuli. Muidugi oldi ka mässuärevusest oma jagu vallatud, seepärast käidi vahete-vahel õues vaatamas, kas midagi kahtlast kuulda ega näha ei ole.

Ent midagi ei olnud kuulda-näha, mis oleks põhjust andnud rahutuks muutuda.

XXXVII.

Õhtupoolikul said X mõisa vahiks seatud „mässumehed“ kuulda, et karistussalk mandrilt juba tulemas. Läbi kerge udu paistvat suurem hulk ratsanikke, kes saarele lähenevat. Teatetooja aga arvas, et „valgetel“ on maalepääs võimatu, sest ranna ääres valvajail mässumehil olevat kerge neid lagedal merel püssitulega maha niita.

Möödus umbes tund aega, ilma et mingisugust uut teadet lähemast ümbrusestki oleks saadud. Teadmatus tegi neid rahutuks. Otsustasid, et paar meest lähevad vallamajja vaatama, millised lood-järjed kaugemal on. Pea pärast nende lahkumist kostsid mere poolt püssipaugud. „Vist valged juba maal?“ arvati.

Püssipaugud harvenesid jälle, kostsid vaid üksikud harvikud veel, nagu neid enamasti kogu mässuaja oli kuuldud. See andis mõisas viibijaile „vahtidele“ põhjust rahulikuma südamega minna tuppa tagasi.

Ja mida neist „valgeist“ nii väga karta oligi — arvati. — Olid nemad siin ju kõik vere- ja röövlitöödest eemal olnud ja ainult käsu ning ähvarduste pääle

väljas. Luige Sandrit, kui õppinud sõdurit, oli küll kavatsetud teistele juhiks panna, kuid Sandri enese vastupuiklemisel ja mässu ninameeste nõrgast usaldusest ta vastu oli see kavatsus esialgu teostamata jäänud.

Aga „valged“ tulid ometi, ja nii ruttu, et mõisas olijail mässumehil polnud võimalust kuhugi enam põgeneda.

*

Üks sääl kimbutatud mässumeestest jutustas pärast oma päevaraamatusse tähendatud märgete põhjal järgmist:

„Äkki köitis meie tähelepanu äge püssipaukude ragin mõisa põllul. Jooksime kärmesti välja ja nägime: sääl jooksid rahvaväelased tormi mõisa rehe pääle, kuhu keegi Läänemaa mees, keda mässulised koju ei lasknud, oli läinud oma hobusele heinu tooma . . .

Siis jõudsid suurem salk ratsanikke mõisa ette. Sattusime küsimuste tormi alla, kusjuures püssipäraga mõnegi tõuke saime. Seletasime ja õiendasime niipalju kui selleks üldises käras ja rüselemises võimalust oli, aga see ei mõjunud esialgu sugugi. Ratsanikke tuli veelgi juurde. Sattusime paljude viha ja kättemaksu iha märgilauaks. Nende pääle oli rannalt lastud, ja kes võivat vastutada, et meiegi laskjate seas ei olnud. Ühelt poolt karjuti, et meid vaja jalamaid maha lasta, teiselt poolt aga püüti meie kaitseks vahele rääkida. Meid käsutati aia äärde ritta, seljad salga kohe. Mõtlesin, et nüüd kogupauk ikka tuleb, surmahirmu jäine käsi puudutas hinge. Siiski ei tulnud kogupauku. Hirm andis mus aset mingisugusele tuimusele, mis vaheldus protestiiha hoogudega.

Seljataga aga vaieldi meie elu ja surma üle.

Lõpuks ometi võitis see vool, kes tarvilikuks pidas meid pikemaks ülekuulamiseks esialgu ellu jätta.

Ratsasalk hakkas liikuma ja meie pidime nende ees käima. Ähvardati meid kangesti, lubati meid kohe maha lasta, kui teel K-sse ükski pauk salga pääle peaks lastama.

Oli juba suur videvik, kui K mõisa metsa vahele

jõudsime. Siin tundus, et kogu ümbrus on täis õudu ja hämarust. Eelluurajad saadeti välja. Ratsasalk tasandas käiku, meie muidugi ka. Takistuseta jõudsime K postkontori lähedale. Nähtavasti olid kõik mässulised kabuhirmus laiali joosnud. Eelluurajad, kes jaamahoone lähedal olid käinud, teadsid rääkida, et tähendatud hoone — sääl asus sel korral ka postkontor — on alles mässuliste käes. Salgale anti käsk jaamahoone pääle tormi joosta, meid aga käsutati tee pääle seisma, seljad jaamahoone kohe. Muidugi olid meil ka vahid juures, kel paljas mõõk, kel revolver laskevalmis käes. Jaamahoone poolt kuuldus õudne püssitule ragin, millele vali „hurraa" paljudest suudest järgnes. Siis vaikisid püssituli ja hurraahüüded. Kuuldus läbisegi häälitsemist. Sinna jõudnud, kuulsime, et oldi inimestest tühja hoone pääle tormi joostud. Mässulised olid säält juba valges põgenenud. Hoones oli tormijooksu puhul ainult K sadama kapten, kel mässulistega midagi ühist ei olnud. Tormijooksjad rahvaväelased olid teda teadmatuses haavanud, käe läbi lasknud.

Meid paigutati postkontori ruumi. Sinna toodi pärast meid veel hulk vange.

Algas äge ülekuulamine. Hurjutati ja pilgati meid mässust osavõtu pärast. Lõpuks öeldi nende kohta, kel kinnivõtmise puhul püssid ühes olid, et need tulevat teistest eraldada ja hommikul teistele hirmuks maha lasta. Nende hulgas olin minagi. Siiski ei eraldatud meid. Öö veetsime postkontori märjal põrandal lamades. Vahest magasin, vahest olin ärkvel. Ajuti valdas mind kartus läheda surma võimaluse üle. Enamasti aga valitses hinges ükskõiksus ja tuim nukrus.

Koidu ajal muutus postkontor elavamaks. Telefon kõlises sagedasti. Otseühendus võimaldas K-st Kuressaare rääkida. Üksikuist lauseist sain aru, et mässajad ei ole Kuressaart veel vallutanud.

Vaheajal oli juba uus päev koitnud. Äkki tuldi iseäralise teatega: ülemusel läinud korda teada saada kuhu K-s tapetute laibad peidetud. Meid käsutati merele neid jää alt välja võtma! Läksime paljaste mõõ-

kade ja laskevalmis revolvrite vahel. Suurem jagu rahvaväelasi oli äkki äärmiselt tigedaks muutunud. Ähvardati meid kõiki nagu koerapoegi maha lasta ja jää alla toppida. Julgesin tähendada, et ega's meie K-s korda saadetud veretöödes süüdlased ole. Selle eest sain püssipäraga hoobi selga, nii et hing korraks kinni jäi ja suhu verd tuli.

Verejäljed jääl näitasid, kuhu laibad peidetud. Meid kästi säält kohast jää katki raiuda. Jää oli paks, nii pidime enne hulk aega tööd tegema kui parunite laibad jää alt kätte saime.

Kaks meie vangide seast võeti püssimeeste vahele ja viidi jaamahoone lähedale mere äärde. Need olid „komissar" ja ta seltsiline, kes eelmisel õhtul V küla lähedal kinni olid võetud. Ka meid viidi püssimeeste vahel jaamahoone lähedale ja käsutati sääl ritta. Sellekohase käsu pääle vabastasid surmamõistetud end päälisriietest. „Komissar" andis ühele mahalaskjale oma piibu, teisele mütsi, soovides, et lastagu neile südamesse või pähe, et surm teeks kiire lõpu nende kannatusele. Laskmise hetkel hüüdis ta, et antagu vähemalt veel aega „meie-isa" palvet lugeda, kuid juba paugatasidki püssid ja ohvrid langesid. Sulgesin silmad, soovisin mitte midagi enam tunda, kuulda ega näha. . .

Kaks mässumeest meie silmade all vagaks tehtud, muutus rahvaväelaste toon meie vastu pehmemaks. Meid lasti juba vabalt õuegi, kuigi puudus luba jaamahoonete piirkonnast lahkuda.

Õhtu eel saadeti meid V külla minevate küüdimeestega edasi. „Staabis vabastati meist muist vahi alt, kuna muist, ühes päeval tabatud meestega öösikski vahi alla jäid, mitmedki järgmiseks päevaks surmale vastu.

XXXVIII.

Mässu vaigistamine Muhus arenes järgmiselt.

Leitnant J. Klaar, Muhust pärit, kelle kätte karistussalga ülemjuhatus oli usaldatud, ei pääsnud oma salgaga eelmise päeva õhtul oma kodukülla — Viira

külla. Õhtul videvikus jõudis ta postmaanteed mööda Soonda külast läbi, mis umbes 10 kilomeetrit Kuivastust Orissaare poole, kuid tihenevas videvikus jõudnud Rangi nukka, mis Soonda küla ja Liiva aleviku vahel, avasid teeääres peidus olevad mässumehed nende peale püssitule. Väike salk leitnant Klaar'iga eesotsas loobus pimedas edasi tungimisest, ratsutasid Soonda külla tagasi ja veetsid sääl öö. Hommikul liikusid nad Viira küla sihis edasi, kuhu ilma suuremate takistusteta pärale jõudsid.

Samal päeval likvideeriti vastuhakkamine Muhus lõpulikult. „Mässajad", keda „punaste" juhid surmanuhtluse ähvardusega välja olid sundinud, viskasid relvad metsa ja tulid jälle rahulikkude elanikkudena koju. Mitmed aremad aga, kuigi neil mingit erilist kuritööd südamel polnud, põgenesid öösi üle mere mandrile, püüdes end sääl peita niikaua kui suurem rahutushoog saartel möödunud.

Vastuhakkamine, kus sellega katset tehti, oli saamatu ja nõrk. Puudus asjakohane juhatus ja distsipliin. Puudus ka vastuhakkamiseks kõlbline vahvustav alus. Oli ju mässu algatatud päämiselt seepärast, et pääseda mobilisatsioonist. Ja siis veel kuritööd mässu algusel ja kestvusel. Oli verd valatud, oli röövitud. Ja märgates, et „valged" juba maal, olid tähtsamad „ninamehed" ja kuritööde osalised juba saarelt plehku pannud, vastutust oma tegude eest jättes saarele jääjate väiksemate süüdlaste pääle.

Ei puudunud paraku kurikalduvuslik ollus ka karistussalga liikmete seas. Nii olid mõned ulakamad neist öösi Hellamaa vallamaja kassa tühjaks röövinud ja valla telefoni aparaadi ära viinud. Samal ööl olid mõned karistussalga liikmed Rangi külas toime pannud kuritöö röövimise otstarbel.

Mainitud külas tungisid mõned karistusväelased hilisõhtul ühte tallu. Peremees, kes mässus kuidagi süüdi ei olnud, viibis kodu. Sõdurid meest kimbutama. Mees õiendab ennast, kuis mõistab, kuid sellest ei hoolita. Antakse mehele käsk, et peab kaasa tulema ja pangu end selleks valmis. Riietagu end

paremaisse riideisse ja võtku võimalikult palju raha ühes. Peremees arvab, et teda tahetakse vangi viia ja täidab käsku. Lahkub karistussalga liikmete sunnil ja saatel kodunt. Mere äärde jõudnud, võetakse mehel paremad riided ült, võetakse ka raha ja uur . . . Komandatakse kogupauk, ja mees langeb surnuna.

Muidugi sündis niisugune röövmõrtsukatöö karistussalga ülemuse loata, aga omast kohast aitab sarnane toiming seletada neid metsikusi, mis hiljem karistussalga liikmete poolt Saaremaal mitmeski kohas toime pandi.

Isegi edevaile poisikesile ei antud mõnel pool armu, kuigi nad mässus süütud ja relvadeta väljas olid. Sellest üks näide. Paar Muhu Kantsipõllu poisikest läksid küla lähedale vaatama, kes sääl paugutavad. Sattusid aga karistusväelaste salgakese kätte ja tehti külmaks, ilma küsimatagi, kas poisikesed milleski süüdi või mitte. Järgmisel päeval leidsid omaksed mainitud poisikeste laibad metsast põõsaste vahelt.

*

Päev pääle mässu likvideerimist saarel anti kõigile meestele, välja arvatud alaealised poisikesed ja raugad, kõva käsk vallamajja ilmuda ja relvad, kui neid on, kaasa tuua. Käsku täideti. Paljud tulid häbelikult ja norus, tundes nüüd kogu selle mässujandi mõttetust. Oldi ka mures, sest teab milline karistus vallamajas võis oodata.

Olid mehed koos, kuuldusid ülemuse karmid käsud, mille pääle „mässajad“ end ritta seadsid. „Joondu!“ „Sirgelt!“ Ja siis noomis ülemus mehi käredasti selle rumala mässu pärast.

Vallamaja õues olid kuulipildujad üles seatud, Eesti riigivõimu reaalsed tunnused.

Ülemus andis uue kõva käsu, et toodagu kõik kodu või mujal hoitavad sõjaväe- kui ka jahipüssid vallamajja. Paljud ruttasidki käsku täitma. Püsse oli vallamajas juba enne hää hunnik, ja neid toodi nüüd veel hulk juurde. Oli sõjaväepüsse, oli häid kahe-

raudseid jahipüsse, oli aga ka sääraseid roostetanud „tukke“, mis vaevalt veel väärisid püssi nime.

Vallamaja kantseleis toimetati kokkutulnud meeste registreerimist. Kirjutaja ühes abilisega töötasid, et pääd märjad.

Vallamaja eest sõidutati läbi paar reekoormat vange. Viimased olid kohalikud noormehed, kes relvastatult olid tabatud karistussalga meeste poolt. Vangid ise uskusid, et neil midagi niisugust süüdi hingel ei ole, mille eest võiks surmaga karistada; arvasid, et neid viiakse Kuressaare vanglasse. Kuid juba õhtul oli kuulda, et teispool väina, Pöide kiriku lähedal Levala paos, kustutatud nende eluküünlad. Järgmisel päeval võisid omaksed säält ära tuua verised hangunud laibad . . .

Saanud kokkukäsutatud meeste registreerimine vallamajas lõpule, käsutati mehed uuesti ritta ja lasti nad maanteel korraldatud ridadena liikuda Viira küla poole.

Meeste ridades tekkis ärevus. Ei tea kuhu viiakse? Kas mandrile vangi? Teati rääkida sedagi, et kõik teatavaisse eluaastaisse kuuluvad Muhu mehed paigutatavat mandrile kuhugi mõisa tühjadesse küünidesse seniks, kuni mässuliikumine Saaremaal lõplikult likvideeritud. Mõned hädaldasid, et leivakott ja soemad riided kodunt kaasa võtmata jäänud, sest kuidas sa siis kergelt riietatult ja tühja kõhuga südatalvel saad ära elada külmas, kütmata küünis . . .

Viira küla lähedal käsutati mehed seisma. Miks? — oli esialgu raske otsustada. Sinna olid ilmunud ka mitmete ridades olijate omaksed. Mõnelgi naisterahval olid pisarad silmis — omaste saatus oli tume ja teadmata. Siin-sääl kuuldus südamlikku jumalagajättu omaste vahel . . .

Ülemad ratsutasid meeste ridade ees maanteel edasi-tagasi. Noomiti veel mehi ja ähvardati . . .

Ja siis anti käsk — koju minna! Vangiviimisega oldi ainult hirmutatud.

Ainult mobiliseeritud noormehed saadeti mandrile edasi, ent mitte vangi, vaid tegevasse teenistusse.

Mobiliseeritud ruttasid koju. Lahkumisel ei suutnud mõnedki vanemad mehed oma meeleliigutust varjata, mõnigi tänas südamlikult ülemust vabakssaamise eest.

Rõõm vabakssaamise üle oli üldine.

Varsti saabus öö ja sellele järgnesid päevad, mis Saaremaal mitmes kohas nii rasked ja kurvad olid. Muhust oli karistus veel võrdlemisi kergesti läbi läinud.

XXXIX.

Mööda metsaläbistavat taliteed sõitsid nad. Mitu rege mehi täis. Ühel voori keskpaigas liikuval reel sõitis ka Luige Sander kahe pöidlasega.

Sõideti Üpale, et säält ühes teistega alata pääletungi linnale.

Möödus raagus kaasik ja tee jooksis männikusse. Männi okste varjus ööbiv vares ehmus, saputas tiibu, kraaksus paar vihast suutäit ja lendas siis teeäärest kaugemale öökorterit otsima.

Pikalt teelt ja öö hallist igavusest tulnud mässumeeste voor saabus mõisa õue, kus puuhiiglasist ümbritsetud härrastemaja lebas tardunult ja kustunud silmil. Köögi akna luukide vahelt vaid tungis kitsaid valgusribakesi inimesist kihavasse õue.

Mässumehed otsustasid mõisas ööbida.

Härrased olid sõitnud Kuresaare talvitama, mõis oli valitseja ja teenijate hooleks.

Köögis tehti köögitüdruk Tiiule kohuseks — avada mõisa paraaduks uutele võimumeestele.

Sisemiselt protesteerides, kuid väliselt alandlikuna ruttas tüdruk käsku täitma.

Täisriideis, lumiste jalgadega ja külma õhkuv inimhulk voolas mõisa aristokraatsetesse tubadesse.

„Oh Issand hoidku, kus nüid inimestel aru!" hädaldas Tiiu tallimees Jüri ees, kui nad kahekesi üksi jäid kööki.

Jüri, keskealine jässakas mees, sõnus rahustavalt:

„Mine nüid ikka, Tiiu, oort koa mõni asi! Kus siis nüid uus kroonu köögiukse kaudu. . . Ikka pa-

raadtrepist üles ning oort saali. Tiiu, sõge, eks soa ometi aru, et me ise nüid need suured saksad olemegid. Ons sul siis karta proua pirinat või kedagid, muudkut ole suur preilna ning asi-komme. . . Ma ise soa suureks ärraks, umbes kut parun ise. Ehee, Tiiu, see juba läheb."

„Katsu mul ärrat või asjameest," tõreles Tiiu, „Habe sul tortis ning kõrsi ja pepri täis, soapad obusesõnnikuga viksit.". . Ene mul ärrat või asja! Va küirakas valge ruun tallis siis sõhukesamma ärra."

Jüri vallatustuju see tõrelemine aga ei vähendanud, haaras Tiiu ülimeelikult käte vahele ja keerutas temaga paar ringi polkat põrandal.

„Jüri, küll sa ikka vähe tola oled!" kurjustas Tiiu, aga pahane ta just ei olnud. Sest ega see Jüril esimest korda olnud sarnast omamoelist nalja teha.

Peagi aga muutus Jüri rõõm meelepahaks, kui mõned külamehed hakkasid omavoliliselt mõisa tubades nuuskima. Aga meelehärm tõusis tal alles siis kõrgeima kraadini, kui mõisa tallist kaks paremat tööhobust ja õuest vastav arv regesid võeti — mässumeestele hõlpsamaks edasisaamiseks.

Ent Jüri pidi tahes-tahtmata meelepaha alla neelama, sest parata ei saanud ta ometi midagi. Läks vaid kööki ja hädaldas Tiiule:

„Kuradid teevad mõisa paljaks."

„Eks sa keela — sa olle jo suur parun!" lausus Tiiu pahaselt.

Jüri sülgas ja väljus.

Mõisa suures saalis algas tants.

Keegi mängis klaveril ja kuuldavasti mitte oskamatult.

Tantsiti, rimati ja kiljuti.

Ei puudunud ka noorem õrnemsugu, muist olid meestele küüdilistena kaasa tulnud, muist aga olid mõisa ümbrusest. Üsna mugav oli vabalt ja saksahirmuta viibida mõisa toredais tubades.

Kesköö paigu hakati magama minema.

Mõned tragimad noormehed läksid härraste vooditesse ja võtsid neiud küljesoendajaiks kaasa.

Magadistoa seinal kullatud raames hallijuukseline, aristokraatse ja valju näoga rüütlidaam vaatas teravalt ja karistavalt . . . Nagu peaks maailm hukkuma sellepärast, mis sel ööl sääl härraste magamistoa pimeduses sündida võis . . .

Ja sama toa seinal teisel pildil kujutatud Erosel polnud see mitte sugugi esimene kord näha, et siin toas nägusamaid küla tütarlapsi kallistatakse. Oli ju Eros sääl rippunud palju aastakümneid ja selle aja jooksul jõuab juba ka mõndagi näha . . .

Endistel kordadel aga olid kallistajaiks olnud võimsad, vägevad ja toredad aadlisoost härrad, kes „siniverele“ vahelduseks olid isunud värskeid, tüsedaid talutütarlapsi . . .

*

Koidu alul jätkus liikumine Kuressaare poole edasi. Osa küüdimehi aga saadeti mõisast koju tagasi. Neil regedel olnud mehed kas läksid jala või jälle asetasid end mõisast „rekvireeritud“ regedele, mille ees liikusid mõisa tallist võetud hobused.

Mõnel noormehel olid saatjaks nende mõrsjad või muidu kallikesed. Need saadeti nüüd, mil linn juba kaunis lähedal oli, koju tagasi.

Põlispuud mõisa lähedal pargis olid südamliku jumalagajätu tummaks päältvaatajaks. Värske tuuleõhk kohises nende ladvus vaevalt kuuldavalt, siis soigus kui sõnatu lein . . .

Ent mis teadsid puud sellest veresaunast, mis ootas paljuid siit lahkujaid Upa küla sarapikuses arus ja Kullimäel! Jah mis teadsid nad sellest! . . .

XL.

Sama päeva õhtu eel jõudis eelpool kirjeldatud „mässumeeste“ salk, millesse ka Luige Sander pooleldi juhtumisi oli sattunud, Upa külla. Enne neid oli sinna juba hulk mehi, üle kahesaja, kogunenud. Enneolevad rõõmustasid juurdetulevaist, suurenes ju pere paljunemisega lootus linna rutemini ja kergema vaevaga vallutada.

Oodati ka kaht kahurit kohale, et nendega linna pommitama hakata ja seega sääl sünnitada kabuhirmu. Siis muudkui pääletung ja tormijooks — ja linn ühes oma aastasadu püsinud vana lossiga langeb võitjate, uute maa ja linna peremeeste kätte... Mõned üksikud lootsid, et kui saab linna, siis saab ka revideerida, milliseid varandusi peidavad mõisnike ja rikaste kaupmeeste majad, kodud ja kauplused. On juba kord sõda, siis olgu ja peab ka sõjasaaki saama. Sääraselt lootjad olid juba mässu alul Pöide pool hamba veriseks saanud, võttes osa mõrtsuka- ja röövlitöödest mõnedes mõisates.

Aga mässumeeste rõhuv enamus polnud sugugi nii röövihimuline ega verejänuline. Kes neist oli ainult käsu sunnil väljas, kes tundis vabatahtlikultki soovi Kuressaares kukutada senist võimu ja asemele panna uut, kes mõisnikud oma käpa alla suruks ja algaks mõisamaade jagamist rahvale.

Pikk õhtu veedeti Upa küla taludes. Midagi hädaohtu ei teatud karta. Vahipostid olid küll välja seatud, aga neilgi polnud midagi kartust südamel, mis oleks sundinud valvamises eriti hoolsad olema. Pääletungi linnast ei kardetud, selleks peeti säälseid „valgeid“ jõude liig nõrgaks; seljatagune aga pidi täiesti mässumeeste käes olema.

Luige Sander pidas sel õhtul oma vahikorda. Seistes küla juures pukktuuliku trepil vaatas ta ida poole, mõeldes kodule ja omastele. Nukrus vaevas teda sääl vaikses uduses öös... Ja milleks oli tal õieti sõdida? Vähemalt maa eest ei maksnud tal väljas olla, sest isa kaudu päris ta talukoha niikuinii.

Tema kaudu teadis osa mehi sellestki, mis Muhus oli sündinud — karistussalga tulek ja saare vallutamine nende poolt. Kuid hilisemate teadete järgi pidi saar „valgetest“ jälle vaba olema. Pöidest Muhusse tunginud mässumeeste salk muhulaste abiga pühkinud selle käputäie „valgeid“ ära nagu luuaga. Ja see näis ka üsna tõenäoline olevat. Sest tema teada oli neid

üle mere tunginud „valgekaartlasi“ tõesti vähe, ainult käputäis.

Enamus aga ei teadnudki veel Muhu sündmusist; ehk kuigi mõned juhuslikult kuulda said, siis lihtsalt ei uskunud. Palju rohkem ja näiliselt usaldusväärsemaid teateid oli sellest, et seljatagune täiesti kindel ja isegi Hiius ning mandril juba mäss küdemas.

Mehed veetsid Upal aega, kuidas said ja mõistsid. Istuti soojades talutubades, mängiti kaarte, naljatati, naerdi, lobiseti. Muist pikutasid juba seina ääres põhkudel, kus juhtuva tuju korral hää oli sõrmkoogugi vedada. Laadjala mõisast oli sõjasaagina toodud mullikas ja selle elu oli ohverdatud Saaremaa uue rahvaväe toitlustamiseks. Pehmeks keedetud mullikaliha süües kerkis olemise mugavus ja küllap tulid seejuures meelde ka „linnasakste“ keldrid, sahvrid ning muud panipaigad, kus võis kõiksugust napsi ja viina varjul olla, mis sünnivad võtta söögi alla ning söögi pääle . . .

Öö möödus rahulikult.

Hommik oli vaikne ja udune, nii et kaugemale nägemine võimatu. Ent kaugusest ei kardetud ju midagi halba. Ja linnas olevate „valgete“ nõrgal jõul oli päälegi tegemist Kellamäe poolt pääletungivate „punastega“.

Seljatakka, Pöide ja Laimjala poolt, oodati uute abivägede kohalesaabumist. Samuti oodati kahureid. Külas viibivate meeste muretust tõstis veel see, et vahid olid käidavamatele teedele välja pandud.

*

Soojas talutoas, pika perekonnalaua ümber istus trobikond mehi kaarte mängides. Teiste seas vehkis sääl ka Luige Sander, peo kaarte täis ja tähelepanu täiesti süvenenud mängu käigusse.

„Ärtust trump ja ruutust abi!“

„Priidu, käi välja!“

„Mihkel tapa, kui sul trumpe o'!“ . . .

Ja laksatades langes kaarte lauale. Keegi märkis paar nädalat vana „Vaba Saaremaa“ numbri nurgale pliiatsiga midagi . . .

Toa tagumise seina lähedal vurasid paar vokki naiste nobedaist jalgadest tallatuina ja ilusat peenikest villast lõnga jooksis poolile . . .

Ja aeg jooksis nägematul käigul . . .

Sääl kuuldus rahutumaid hääli õues, mehi liikus aknaist mööda.

Äkki visati kaardid lauale hunnikusse ja mitu meest ruttasid aknale vaatama.

„Poisid, kuradid, mis pagan te sääl toas veel konutate, valged juba tulevad!"

Nagu välgulöök mõjus see tuppa. Rüsinal jooksid mehed õue, kes püssiga, kes ilma.

Külas ja küla ümbruses liikus kirjeldamatu segadus. Jooksid inimkogud ja paukusid püssid. Küla lähedal orus kihutas ratsanikke . . .

Valged! Valged!

Nende äkiline ilmumine tekitas mässumeeste leeris kirjeldamatu segaduse. Paljud kaotasid pää ja pistsid meeletult jooksu, aga põgenejaidki niitsid valgete püssikuulid . . .

Veri . . . tapmine . . . möll . . .

Korratu taganemine, põgenemine mässumeeste pool . . .

Kuski kuuldus võimas hüüe, et vaja „valgeile" vahvasti vastu hakata, häbi olevat end hulgana tappa lasta kui viletsaid kutsikaid. Näidaku saarlased, et nad mehed, kes täismeestele häbi ei tee.

„Poisid, hakkame vastu jah!" hõikas Luige Sander, keda see meeletu tapmine valgete poolt oli süütanud. „Oleme kord juba mässajad, siis surgem kui mässajad võideldes!"

Tema ümber koondus salgake mehi. Seati end kiviaia taha ritta, pandi püssid laskevalmis, sihiti ja lasti . . .

Kustki langes keegi „valge" hobuse seljast. See andis aia taga kükitavaile mässumehile uut hoogu . . . Võib olla polegi asi veel lootuseta . . .

Põllul aga liikus lugematuid punkte metsa poole — mässumehi põgenes, rutati oma elu päästma. Ja mis

mõtetki vastu hakata, kui sa veel püssigi lasta ei oska. Vähemalt paljud ei osanud seda.

Sibati joosta niipalju kui jalad võtsid. Surmahirm sundis nuudiga takka, eluiha meelitas veetleva plikana ees . . .

Aga neist põgenejaistki langesid mitmed surmavaist kuulidest tabatuina, ja punast sooja, auravat verd imbus segitallatud lumme . . .

Aiataga paukusid veel püssid, aga asjakäik osutus vastuhakkajaile juba lootusetuks. Siin-sääl mujalgi oli vastuhakkamist näha, aga üldjuhatuse ja oskuse puudusel varises seegi kokku. Abitult visati siis relvad lumme ja püüti end põgenedes päästa, aga enamasti ei õnnestunud see, sest „valged" ratsanikud kihutasid neile järele. Keda ei tapetud kohe koha pääl, see võeti vangi.

Kes mässumehist veel elus ja kellele osutus nüüd kaugemale põgenemine võimatuks, püüdsid end peita kuhugi lähemasse ümbrusesse. Kes elumajade pööninguile, kes kuhugi räästa alla õlevihkude taha, kes küünidesse . . . Jalge all haigutav surmakuristik ei andnudki aega kohta valida.

Enamasti olid need aga asjatud päästmiskatsed. Mitmeid tabas juba jooksul kuul, mitmed tiriti peidupaigast ja hukati säälsamas või võeti vangina kaasa.

Sarapikusest arust ümbritsetud Upa küla, mis alles kaks, kolm päeva tagasi rahulikult ja alandlikult oli silmitsenud oma naabrit Kuresaart ta tömbi punase katusega ajaloolise lossiga ja puudest piiratud madalate majadega, oli seekord verise draama tunnistaja, millisest draamast tunnistab praegugi veel ühishaud sama küla põllul kuski kruusakünka serval.

Luige Sandril oli segaduses võimaldunud lähemasse talutuppa joosta, kuhu ta, äkilisest põrutavast sündmusest pooluimasena, istus seina äärde toolile, kohkunud naiste lähedale. Viimased hirmusid äkki tuppa joosnud võõrast mässumehest seda enam, et kardeti: kui leiab karistussalk selle säält, siis ehk võetakse neidki vastutusele mässumehe varjamise eest.

Ent keegi ei julgenud võõrale öelda, et ta säält lahkugu. Eks sel võõral oli ju ka hing sees, ja õues möllas surm . . .

Sandrile tundus sel surmahädaohu momendil, et selles suitsenud laega ja partega talutoas, mis nii lähedalt meelde tuletas ta kodutuba, oleks hää ka surra, kuid mitte tääkidest läbipistatuna või kuulidest läbilastuna, vaid vaikset loomulikku surma siis, kui elu juba elatud ja hõbepäises vanaduses võib tagasi vaadata tehtud elutööle. Surra, nähes omakseid ja armsamaid oma surmavoodi juures, kuuldes kilkide laulu ahjutagant, hobuste krõmpsutamist heinte kallal ja lehmade monotoonset mäletsemist teispool seina, rehalas.

„Eesus, Eesus! Kroonumehed tulevad — külamees, mis sust nüüd soab!" hädaldas taluema aknast välja vaadates.

Mässumees vaatas nõutult ringi. Surm lähenes, aga kas oli veel võimalik, kas leidus veel pääseteed — elada edasi oma noort elu, mis tundus talle nüüd nii kallina ja armsana, et elaks teda ka veel äärmises puuduses ja viletsuses.

Aga kõigi tundemärkide järgi polnud enam leida pääseteed. Relvastatud surm lähenes õuest.

Sääl tuli talle appi pere vanamees, kes seni vaikides taga seina ääres voodi äärel oli istunud ja mõtlevalt piipu popsutanud.

Vanamees tõusis nüüd säält, astus külamehe juurde, võttis ta käe peosse ja sõnus:

„Ole nüid meie perepojaks, ning vabasta end kiiresti päälisriietest. Tee nägu ede, nagu poleks sa kogu mässuaja koduõuest jalga välja soand. Aga ruttu! Ma lähen õue, et kroonumeestega rääkides neid vähe aega kinni pidada ning aega võita."

Need sõnad äratasid mässumehes uusi lootuskiiri. Ta teadis nüüd, mis teha, ja surmahirm kiirustas takka. Mõni hetk, ja ta oligi kasukast ja saabastest vaba. Pereema, kes nüüd samuti teadis, mis teha, viis need kärmesti rehalasse, kus ta nad kuhugi nurka vana kirstu taha peitis.

Põksuva südamega istus „koduseks“ muutunud mässumees nüüd uuesti toolile ja jäi hinge kinnipidades kuulatama, mis see pereisa sääl õues rahvaväelastega räägib.

Vanamees seletas kurjade küsimiste pääle külma rahuga, et ärgu teda ja ta poega asjata süüdistatagu. Pole nemad kogu mässu kestel püssi kätte võtnud, veel vähem sellega kedagi lasnud. Helde taevas, mis nemad siis võida sinna parata, et mässumehed külla tunginud ja sinna peatuma jäänud. Oleks käputäis-külamehi katsetki teinud neid selles takistada, siis oleks nad kõik mättasse saadetud nagu koerakutsikad.

Vanamehe külmaverelistest seletustest hoolimata tungis karistusväelaste salk ometi tuppa.

Seina ääres istuv mässumees mõtles, et nüüd on laul ometi lõpulikult lauldud, et nüüd tuleb valmistuda peatse surma vastu ja aeg on lugeda issameiet. . . .

Sõdureid tuli rüsinal tuppa mitu.

Usutasid, pärisid.

Relvad olid kõigeks valmis.

Aga vana peremehe külmaverelisus ja leidlikkus olid mõjunud. Seina ääres istuvat särgiväel ja paljajalu noormeest peeti lõpuks ikkagi peremehe omaks pojaks, milleks ta rahulikud, asjalikud vastused oma jagu kaasa mõjusid.

Sõdurid otsisid maja läbi, aga kaunis pääliskaudselt. Usutlesid ja ähvardasid toas veel veidi aega, kuid tagajärjeta. Peremees ütles, et võetagu temal kas või pää maha, aga ainustki mässumeest ei tea ta oma majas peidus olevat. Otsigu sõdurid ise, kui nad ei usu.

Sõdurid väljusid sama targalt kui nad tulnud ja peagi kadusid nad tänavale majade ja aedade varju.

Pääsmisrõõm tungis toasoleva mässumehe hinge nagu salgake rõõmsasti kilkavaid lapsi kevadisel helgel päeval. Tal oli tunne kui peaks ta oma päästjate ette põlvili laskuma ja neid pisarsilmil tänama . . .

Ent ainult segaseid, kohmetuid tänusõnu mõistis ta kogeleda.

Küla ümbruses aga jätkati verist mängu edasi. Muuseas aeti sääl tabatud mässumehi tääkide vahel edasi.

Osa neist lasti koha pääl maha, osa viidi vangidena linna.

Mitukümmend mässajate laipa jäid küla vahele ja ümbrusse verisele lumele lebama.

Rahustajaist langes üksainus madrus.

Rahustamine oli muutunud veresaunaks, oli hukatud kaitseta inimesi, kes tabamise eel relvad, kellel neid üldse oli, olid ära visanud.

*

Rahustajad ühes vangidega, keda suur hulk oli tabatud, sõitsid sama päeva õhtupoolikul võitjaina linna, kus neid ootas pidulik vastuvõtt, lõunasöögid, tervisjoogid, tänusõnad päästmise eest ja pidulik tantsing linna silmapaistvama õrnemasoo osavõttel . . .

Saabus öö levides raskena ja nukrana üle Saare melankoolsete orgude, üle lume all uinuvate põldude, metsade, külade, majade.

Suurtest teedest võimalikult eemale hoides, läbi metsade, soode ja orgude, kus lummetuisanud kadakapõõsaid paistis hallide süngete kalmudena, millel tasases öötuules kõikus kadakaokstest okasroose, — ruttas koju veresaunast õnnekombel pääsnud mässumehi, kas üksikult või väikeste salgakeste kaupa.

Teiste seas oli ka Luige Sander.

Linnas aga pidutseti . . .

Ja järgmisel päeval algas väljakohus mässumeeste üle ning selle otsustele järgnesid mahalaskmised Roomassaare arus ja Kullimäel . . .

XLI.

Luige Sander ei suutnud rahulikult kodu püsida, sest külas oli ta kuulnud, et tema pääle kaevatud — et kuidas niisugune mees, keda mässulised oma juhiks tahtnud valida, nüüd ometi vabaks lastud. See pani noormehele kilgi pähe, mis talle rahu ei andnud.

Saabus öö Sander püüdis magadagi. Ent teda piinasid rasked, rahutukstegevad unenäod.

Ta nägi end tormisel merel üksi väikses paadis, mis tantsis kerge laastuna abitult, hõljudes mässavail laineil.

Roheline, valge vahuga kroonitud hiigla laine paiskas ta vihaselt kõrge, sakiliste kaljudega ranna lähedale, kus kasvas üksainus mänd, tüse ja haruline. Laine paisus mäeks ja viskas oma turjale tõstetud paadi männi latva, okste vahele. Siis kadusid pööraselt mässav meri ja rannakaljud, kogu rand ta silme eest, ainult mänd, mille otsas ta oma paadiga püsis mõõtmatu pikana ja kõikuvana, — nagu viirastus taeva ja maa vahel.

Äkiline maruhoog murdis männa, ja tema ühes oma paadiga hakkas kuhugi langema, arvamata kiirusega vuhisedes läbi mõõtmatu ruumi. Hirm halvas teda, köitis ta keelepaelad ... Ta mõttedki olid kui kinni külmanud. Aiva langes tarretus õudsuses ...

Siis leidis end helesinises öös, ümbritsetud lugematuist kollaselt kiirgavaist tähtedest. Sellel sügaval foonil paistis kuu suurena ja punasena, muutes naljakalt oma kuju: kord oli ta kui kellegi hiiglase veripunane nina, mis kogu laotusest läbi näis ulatuvat; kord kui määratu suur terav sirp, ähvardav ja õudne.

Viirastusliku kuu pind lõi helendama ja äkki kargasid tast sädelevad leekide vihud kõikjale, täites laotust punaka tulise uduga. Tema paat aga tormab, kihutab otse sellesse ...

Ta ärkas kohkudes, hirmuhigi näol. Tundis naise noort keha oma juures voodis. Märgates ta rahulikku hingamist püüdis mees rahustuda.

„Mis sa siis õige oled tein'," mõtles ta, „et sind kut mõrtsukat tullakse tabama kodust? Ei miskit rohkem kut kõik teised, kes mässu päevil käsu järele väljas olid."

Ja kahju hakkas tal lahkuda kodunt ja maha jätta omakseid ning naist, kes teda armastanud ka siis, kui ta ise kahevahel kõikus, väiksema osa südamega kaldudes Miilile, aga suurema osaga kuu-

ludes Aru Liinale, seega olles enda ees hingeliselt naeruväärne ja end mitte pidades kummagi armastusväärse naise vääriliseks. Kahju oli tal lahkuda ka isast ja emast, kelle väärtus osutus samuti endisest sajakordseks sel hetkel, mil ta otsustas teostama hakata oma kavatsetud lahkumist.

Aga ometi arvas ta kohaseks lahkuda — uuesti tabamise ja mahalaskmise hirmu sunnil. Tasa, et naine ei ärkaks, tõusis ta voodist ja hakkas end pimedas kambris riietama.

Miili ärkas siiski, ja mõni hetk hiljem kuuldus voodist tasane küsimine:

„Kas sina oled, Sander?"

„Kis siis muu," vastati sama tasakesi.

„Kus sa siis keskööl minema hakkad?"

„Eks ikka neiuranda," püüdis mees naljatada.

„Sander, sa lähed jälle selle mässu pärast?" küsis Miili tõsiselt ja ta hääles tundus nukrust ja muret.

Mees leidis nüüd möödapääsmatuks naist oma kartuste ja plaaniga tutvustada.

Miili hakkas nutma.

„Pean ma siis kodu jäema ja ootama, millal mind tabatakse?"

„Ei, ei," sõnus Miili pisaraid kuivatades ja põimis käed ümber mehe kaela. „Mine päälegid ja tule siis tagasi, kui karistajate esimene vihahoog lahkun'."

Nüüd Miili ise aitas meest riietada.

Lahkumine oli südamlikult kurb.

Öö varjul pääsis Sander takistamata üle väina.

XLII.

Sündmusrikas talv oli möödunud ja kevad õitses ning haljendas jälle. Sirinat, särinat oli kõikjal; maapind pühitses kevadpidu ja värskes paisuvas tuules laulis meri oma ürghelilist võluvat muusikat sekka...

Ühel pühapäeva õhtul heinakuu alul sai Luige noorik vallamajast kirja, mille aadressil olev käekiri osutus Sandri omaks.

Sander oli pääle põgenemist saartelt mandril mobiliseeritud ja teenis nüüd korralikus kaitseväes.

Rõõmsast ärevusest põksuva südamega, kuid väliselt täiesti rahulikuna avas noorik õues aida trepil istudes kirja ja algas lugemist.

Mees kirjutas külameheliku tagasihoidlikkusega, asjalikkusega, ent siiski usaldavalt ja armsasti. Muuseas kirjutas ta saarte poiste vahvusest sõjas, mitugi noormeest, kes küünlakuu mässust kodusaarel olid osa võtnud, olid nüüd sõjaväljal soomusrongidel teenides lahingus näidatud vahvuse eest kiita ja aumärke saanud. Ja Sander ise oli vahvuse eest ülendatud veltveebliks.

Noor naine naeratas armsasti, mõeldes ka sellele väiksele võsukesele, keda ta juba mitmendat kuud oma rinna all kandis. Aga mõeldes, et sõda võib veel, võib olla, aastaid kesta, läks ta meel ometi kurvaks.

Igatsuse ja valutava südamega jäi ta ootama uut kirja. See tuli nädala paari pärast, sellal, kui heinamaad lehkasid esimesena niidetud heinast. Ja mees teatas, et kui kõik hästi läheb, siis tuleb ta oma esimese lapse varrude ajaks korraks koju „kuulama".

Päevad lendasid kibedas töös, üks rutt ajas teist taga ja üks töö tõttas teise kannul. Ent kelm „kurg" ei hoolinud sellest, ta tuli Luigele siis, kui küps oder põllul just pudenemas oli, — tuli ja tõi Miilile väikese terve ja priske poja, kelle elujõulisest häälitsemisest talu elamu ruumid sagedasti rõkkasid.

„Sellest soab peremehe, nänn eks ole?" sõnus Luige taat muheledes oma elatanud teispoolele.

„Sellel üsna peremehe eal," vastas eit naeratades. „Peaks aga jumal Sandri elusalt ja tervete luude-kontidega sõjast koju aitama — tal jo nüüd suur poja patsakas kodus kasumas koa."

Ja noor Sander tuli siis, kui poeg juba nelja nädalane oli. Talle oli lubatud kahenädalane puhkus, aga seegi tuleku ja mineku päevadega kokku. Nii sai ta kodu olla ainult nädalapäevad, millist aega aga selleks küllalt jätkus, et oma pojakese ristsetest osa võtta.

Muude seas kutsuti varrulisi ka Kadarikult ja Arult, kus noor isa ise käis kutsujaks.

Arult lubas tulla vana Mihkel oma keskmise tütrega, kes koju oli jäänud vanemaid, kes maaharijate ühinguliikmena mõisast olid maad saanud, aitama põllutööd teha. Liina oli ka kodu, aga temast ei saanud enam kellegi aitajat, põdes vaid oma kopsuhaiguse viimast järku, mis tal siiski veel lubas vahest voodist välja tulla ja näpuvahel midagi teha.

Joodukutset viies ei jätnud Sander teda vaatamata.

Neiul oli selkorral jälle raskem päev, ta lebas voodis.

„Tere, Liina! Kas akkad koa tervemaks soama?"

„Tere, tere. Või sa, Sander, oled koa korraks säält sõjast koju saan'... Noh, küll ma ikka soa varsti terveks, aga taevas ise teab, kas sul võimalik siis mo matustele tulla."

Nende kurbade sõnade saatjaks oli siiski rõõmus naeratus, nagu päikese kiir sügispilvede avausest...

„Ja kahjuks ei soa sina koa minu poja joodule tulla," vastas Sander samuti.

„Noh, selle eest saadaksin su pojale midagid kingituseks ja loodan, et Miili nad vastu võtab. Tiisikuskid ei akka nende kaudu kellegid külge, sest et ema nad enne oolikalt ä' pesi ja ergul päevapaistel kuivatas. Aga Miili võib neid oma korda veel pesta, siis põle karta midagid."

Nende sõnadega võttis ta voodikohalt laudilt ja andis Sandrile väikse paberiga ümbritsetud pakikese, paludes, et ta selle Miilile edasi annaks. Olgu see Miilile tänuks nende häätegude eest, mis ta temale teinud, eriti arstimiskulusid tasudes.

Tükk aega vaatas Sander oma endisele kallikesele, kelle kitsad kuivetanud käed lebasid nagu surnul valgel päevatekil, mis ta samuti kõhnaks jäänud keha kattis.

„Mis sa nõnna ainiti voatad?" küsis neiu nõrgalt naeratades.

„Aga kui me teineteist änam ei näegid, mo vaene aige sõber?“

„Eks me näe siis pärast surma jälle ... Eesus o' aiguse päevil soan' mo armsamaks sõbraks — küll ta meid kõiki aitab, koa mind ja sind, Sander.“

Haige sõnades helises pehmust ja liigutust.

Ent Sandri pää vajus norgu, tundes, et temal puudub sarnane lapselik ja kõiki võitev usk.

Ta jättis haige jumalaga, öeldes talle lahkudes julgustussõnu ja soovides peatset jällenägemist; ent haige näost aimas ta, et kuigi tal ehk peaks võimalduma juba paari kuu pärast tagasi tulla, siis Liinat ometi enam ei ole.

Kodu andis ta Liinalt saadud kompsukese naisele. See avas selle, leides säält heegeldatud kuuekese, mütsi, sukad ja pätid titakese jaoks, — Aru Liina viimaste nädalate näputöö.

„Selle eest peame küll Liinale kena raudristi ostma ... ega ta kaua änam ei ela,“ ütles noor ema liigutatult.

Nad seisid voodi juures, millel väike ilmakodanik rahulikult magas. Imelik tundus neile mõlemaile hauaristist rääkida selle juures, kelle elu alles algas. See tuletas neile meelde paljuid riste, mis raskemad kõigist raudadest ja mis ka nende ellu võisid ilmuda. Nad vaatasid teineteisele silmi, ent selles vaates kõneles vastastikune usaldus ...

Ilmusid juba esimesed varrulised, peagi ilmus ka ristija. Algas Luige tulevase aujärjepärija nimeallapanemine ja selle järele joodud.

Järgmisel hommikul sõitis Sander sõjaväljale tagasi.

XLIII.

Vabadussõjast on nüüd juba mitu aastat mööda ja ununemas need haavad ning augud, mis see sõda perekondadesse tekitanud. Rohtunud ka Saaremaa mässumeeste ühishauad Upa põllul ja Roomassaare arus, päämiselt küll sellepärast, et omaste kohendajad käed neist kaugel ...

Aru Liina haud, mis juba mitmendat aastat kodukihelkonna kalmistul, on aga hoolega üles tehtud ja korras hoitud, ning hauda ehib ka maitsekas raudne rist kullatud nimeplaadiga. Selle risti ostis Luige Sander oma raha eest, kui ta sõja lõpul õnnelikult koju tagasi oli saabunud. Igal surnuaiapühal viib ka Luige Miili sellele hauale kas aia- või metsalilledest pärja ja aitab ka muidu hauda korras hoida.

Luige vana peremees on oma kidevusest jälle toibunud ja on veel kaunis kõbus vanake Peremeheohjad aga andis ta juba paari aasta eest Sandri kätte, ja viimane on ümbruses üks edumeelsemaid põllumehi, kes ka algajate põllumeeste-asunikkude vastu häätahtlik. Aru Mihklile ja Kadariku Jaagule on ta aastate jooksul mõndagi ainelist toetust ja abi andnud, et vanad oma perekondadega ennemini järje pääle saaksid.

Vana peremees armastab oma pojapoega väga. Poisike on kehaliselt terve ja tragi poiss ning käis möödunud talvel juba esimest aastat kohalikus algkoolis. Pikil talveõhtuil, kui õppimisest aega üle jääb, loeb ta vanaisale juba raamatuid ja ajalehti ette. Vanake kuulab voodis küljeli lesides ja oma truud sõpra — piipu imedes, lugusid ja juhtumisi ligidailt ja kaugeilt mailt.

Sagedasti aga kuulab ta ka tule lähedal toolil istudes ja väikest kolme-aastast pojatütart Lindat põlvedel hoides.

Ja kui siis väike plika oma vallatud käekesed ta halli habemesse pistab ning naerdes ja kiljudes sääl sasib ning kitkub, siis uriseb küll vanamees: „Noh, noh, ära sa ikka karvu välja kisu!“, aga plikakese vallatu naer tungib kitkumisest tekkinud valust hoolimata ta südamesse siiski kui kamalutäis valgeid õisi, nagu kevadine päikese kiir üle südatalvise jää ja hangede . . .

Ja vanamees naerab lõpuks plikale kaasagi.

Saabub aga kevad ja algavad kevadised põllutööd, siis ei püsi ka vanamees enam ainult toas ja koduõues. Vähemalt külida tahab ta veel ise.

Esimeseks külvipäevaks valib ta siis ikka ilma, mil tuul on säält, kust ta isaisade tarkuse järele esimesel külvipäeval olema peab.

Ja ilm on täis valgust ja kevadet, kui vanamees, külvivakk kaelas, põllule sammub.

Raskelt ja pikkamisi sammub ta üle niiske mulla, ent seemet viskab ta kindlal käel mulda nagu kuldteri.

On see põlluosa külitud, tunneb ta endas rahuldust ja usaldust. Laseb vaate libiseda üle kodupõllu, üle kodutalu ja mõtleb:

„Kui ka sina vana muld, varsti siit kaod, egas Luige talu sellepärast ilma ooleks jäe: taal jo nüid kaks noort peremeest — üks mehena teotsemas, teine lapsena kasvamas."

Kaugemal, endisel mõisa põllul, künnavad ja külivad asunikud, hallide punktidena liikudes kevadpäikese paitaval paistel. Sääl on ka Kadariku Jaagu põllud, ja küllap vana Jaak ka ise sääl veab külvirinda ning viskab seemet põllule, tundes põllumehe rõõmu ja kandes põllumehe lootusi.

Vana peremees mõtleb muiates:

„Jõudu tööle koa, vana Joak! Rügi ja rassi mis sa rassid, aga küll soad enne veel palju rassida kuni so koht vähegid soab Luige talu veariliseks."

Ja vanakese käsi käib siis kergesti vakka ning vakast välja . . . Seemet langes kui vihma — aga lõoke lõõritab päikesepaisteses õhus ja soe kevadtuul virvendab kauguses.

Saatesõnaks.

Leian tarvilikuks eesolevale raamatule omalt poolt paar sõna teele kaasa anda.

Saaremaa, meie saared üldse, olid meile paljudele alles terra incognita — tundmata maa. Saaremaal elati, veel mitte kaua aega tagasi, oma ette elu, neil oli — kui ma ei eksi — oma maapäev ja korra isegi oma „viitsekuberner". Mandril saartega suuremat läbikäimist ei olnud, kui mitte arvesse võtta, et varem säält suviti hulk mehi mandrile raskematele töödele tuli, kraavikaevamise ja linakolkimise tööle, kes siis vähesega leppisid ja talveks jälle tagasi saartele läksid. Nüüd nad enam ei tulevat, nüüd on Ameerika see maa kuhu nad lähevad.

Saaremaa vaimuelu on alati ergas olnud, iseäranis saksakeelne kirjandus saarte elu ja olu üle minevikus ei ole sugugi väike. Saaremaa on Eestile hulga õpetlasi ja tähtsaid mehi andnud. Saaremaa eestikeelsest kirjandusest vanemal ajal on mõndagi otsaga ka mandrile ulatunud, tuletan meelde Villem Ludi-Luce „Saaremaa juturaamatut", „Sõrvemaa laulikut", „Suure-Tõllu" lugusid ja muud.

Uuemal ajal teame Saaremaast enam, saarlased kaebavad juba, et meie „ekskursioonid" neile tüütavaks hakkavad saama.

Kuid saarte praegustest kirjanduslistest oludest teame siiski vähe. Me arvame vahest koguni, et üksi mandril leidub kirjanikka ja luuletajaid ja saartel neid polegi. See on suur eksitus. Saartel leidub ilukirjanikka luule kui proosa alal küllalt. Nad ei

ole aga mandrile teed otsinud ega leidnud ja õitsevad sääl nagu alandlikud lilled saladuses. Nemad saavad omi töid, jutte ja laule avaldada ainult saaremaa lehtede joone all ja saaremaa lehed ulatuvad küll vist õige väiksel arvul mandrile.

Tänu Kuressaare linnavalitsuse lahkele vastutulelikkusele on mul võimalik olnud mõndagi korda Kuressaare mudavannides terviseparandust otsida ja siis, saaremaa lehti lugedes, saarte kirjanikkude ja luuletajate suhtes tähelepanelikuks saada. Mul oli kahju, et nende tööd laiemas ringis tuttavaks ei saanud ja võtsin nõuks neile selleks kuidagi katsuda aitajat kätt pakkuda.

Selle püüdmise vili on eesolev Kuressaare lehe „Meie Maa" toimetaja J. Vorms'i raamat. Küll oli selle ülialandlikult enesest mõtleva mehega tegu, enne kui ta mulle oma jutud andis, et neile mandril kirjastajat otsida.

On ütelus langenud, et — Vorms kirjutavat nagu meil 20-ne aasta eest kirjutati.

Võib olla leidub Vorms'i juttudes nende kompositsioonilises ehtsuses oskamatusi. Kuid tuleb ikka silmas pidada, et nad on ajalehe joonealuse jaoks kirjutatud muu toimetuse töö kõrval, enamasti jupikaupa, kui trükikojapoiss juba seljataga käsikirja ootas. Aga kes tahaks J. Vorms'i ladusa fabuleerimise ande, tema sisemise helluse ja õrnuse juures kahelda, tema kunsti juures, kuidas ta ilma pikemate kirjeldusteta meile oma juttude tegelasi dialoogides — kahekõnedes elusalt silma ette maalida oskab. Tema loodusekirjeldused on lühikesed, aga alati tabavad, ei osutu kunagi banaalseteks ja äratarvitatuteks.

Vorms'i ainete valik on laialisem kui mõnegi meie kirjaniku oma — peetagu silmas tema jutustusi eesolevas raamatus kuulsast Saaremaa mässust punaseil päevil; millest me õige vähe teame ja Saaremaa esimesest mässust a. 1905—06. Minu meelest on Vorms'i kunst see päris õige nõndanimetatud „Heimatkunst" ja Vorms esimeses reas kodumaakirjanik. Võib küll

olla armastan ma Vorms'i seepärast, et meie mõlemate kirjutamisviisis on midagi ühist.

Vorms'i kaudu õpime Saaremaa rahvast, tema elu ja olu õige hästi tundma; tema enamasti saarte murrakus kirjutatud dialoogid teevad tema tööd veel huvitavamaks.

„Vorms kirjutavat nagu meil 20 aasta eest kirjutati?"

Võib olla.

Aga kust ajast kaevatakse meil, et külatänav ja alev olevat meil loobunud raamatute lugemisest? Et meie praegune raamat olevat „raske?"

Ma sooviksin, et Vorms'il korda läheks külatänavat ja alevit raamatute lugemisele tagasi võita.

Tartus, augusti kuul 1927.

A. Kitzberg.